

Di Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê,
Ez ê yekî bikujim û Lehiyê de Tezahurên Biyanîbûnê

Mehmet Emin PURÇAK

Li Gorî Çar Epîzotan Berawirdkirina Çar Varyantên
Destana Zembîlfiroş

Leyla KAPLAN

Mulemme' û di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de Şêweyên Mulemme'ê

M. Zana KARAK & Seher BÎŞAROĞLU

Nêrînek Gelemperî li Edebiyata Kurdî ya Serdema Mîrektiya Hekariyê

Nevzat EMİNOĞLU

Leksîkografî, Metaleksîkografî û Bîbliyografîyaya Ferhengê Kırmanckî (Zazakî)

Veysel YILDIZHAN

Tevgera Wergera Kurmancî li Sûrê û Tirkîyeyê

Ayhan YILDIZ

WERGEREK / A TRANSLATION

Çend Çekuyanê Zazakî Ser o

Robert Gordon Latham | Tadayox: Nurettin BELTEKIN

DOKUMENTEK / A DOCUMENT

Ji Mîrze Axa ji bo Graf Paskevîç (22 Gulan 1830)

Werger ji Rûsî : Ekrem ÖNEN

**NÛBIHAR
AKADEMÎ**

Kovara Akademîk a Xebatên Kurdî ya Navneteweyî
International Peer-reviewed Journal of Kurdish Studies

Cild 5 Jimar 13 Sal 7 - 2020
Volume 5 Issue 13 Year 7 - 2020

Pak Ajans Yayıncılık Ltd. Şti.

Büyük Reşitpaşa Cad. Yümni İş Merkezi No: 22/29

Vezneciler – Fatih / İSTANBUL

Tel & Faks: 0212 519 00 09

www.nubiharakademi.com | <http://dergipark.gov.tr/nubihar>

E-mail: nubiharakademi@gmail.com

Li Ser Navê Pak Ajansê Xwediyê Kovarê û Berpîrsê Karên Nivîsê
On Behalf of Pak Agency the Owner of Journal and Responsible Editor
Pak Ajans Yayıncılık Ltd. Şti. adına Sahibi ve Yazışları Müdürü
Süleyman Çevik

EDİTÖRÊN JIMARÊ / ISSUE EDITORS

Bor, İbrahim / Assoc. Prof., *Indiana University, USA*

Yonat, Mehmet / Dr., *Mardin Artuklu University, Turkey*

DESTEYA EDİTÖRİYÊ / EDITORIAL BOARD

Acar, Hayrullah / Assoc. Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Adak, Abdurrahman / Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Aslanoğlu, Osman / Asst. Prof., *Dicle University, Turkey*

Aydın, Tahirhan / Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Beltekin, Nurettin / Asst. Prof., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Bor, İbrahim / Assoc. Prof., *Indiana University, USA*

Ergün, Zülküf / Dr., *Mardin Artuklu University, Turkey*

Tek, Ayhan / Assoc. Prof., *Mus Alparslan University, Turkey*

Türel, Vehbi / Assoc. Prof., *Bingöl University, Turkey*

ÇAP / PRINTED BY

Alioğlu Bas. Yay. ve Kağ. San. Tic. Ltd. Şti.

Orta Mah. Fatin Rüştü Sk. No: 1-3/A

Bayrampaşa/İstanbul

Tel: 0212 612 95 59

MÎZANPAJ & PAGE DESIGN

Şemal Medya (semalmedya@gmail.com)

Kovara Nûbihar Akademîyê ji aliyê van îndeksan ve tê naskirin:
The Journal of Nûbihar Akademî is accepted by these indexes:

Nûbihar Akademî kovareke bihekem, akademîk û navneteweyî ye. Di demsalên bihar û payîzê de salê du caran tê weşandin. / Nûbihar Akademî is an international peer-reviewed academic journal. It is published biannually in spring and autumn.

Yayın Türü: Yerel Süreli Yayın.

ISSN: 2147-883X

DESTEYA ŞÊWRÊ / ADVISORY BOARD

Akin, Salih / Assoc. Prof., *Rouen University, France*

Bozarlan, Hamit / Prof., *École des Hautes Études en Sciences Sociales, France*

Bruinessen, Martin Van / Prof., *Universiteit Utrecht, Nederlands*

Jalil, Jalile / Prof., *Instituta Kurdzaniyê, Wien, Austria*

Kreyenbroek, Philip G. / Prof., *Georg-August University, Germany*

Musa, Abdulwahab Khalid / Prof., *Zakho University, Kurdistan-Iraq*

Vali, Abbas / Prof., *Independent Academician*

Yeğen, Mesut / Prof., *Independent Academician*

NAVEROK / CONTENTS

JI EDÎTOR/EDITORIAL.....	07-09
Di Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê, Ez ê yekî bikujim û Lehiyê de Tezahurên Biyanîbûnê The Manifestations of alienation in the novels named Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê, Ez ê yekî bikujim and Lêhî MEHMET EMÎN PURÇAK.....	11-32
Li Gorî Çar Epîzotan Berawirdkirina Çar Varyantên Destana Zembîlfiroş The Comparison of Four Variants of The Zembîlfiroş Epic in Terms of Four Episodes LEYLA KAPLAN	33-53
Mulemme' û di Edebîyata Kurdî ya Klasîk de Şêweyên Mulemme'ê Mulemma and Forms of Mulemma in Classical Kurdish Literature M. ZANA KARAK & SEHER BIŞAROĞLU	51-79
Nêrînek Gelemperî li Edebîyata Kurdî ya Serdema Mîrektiya Hekariyê A General Perspective on the Kurdish Literature of The Period of Hakkari Principality NEVZAT EMİNOĞLU	81-94
Leksîkografi, Metaleksîkografi û Bibliyografiyaya Ferhengê Kirmanckî (Zazakî) Lexicography, Metalexigraphy And Bibliography Of Kirmanckî (Zazakî) Dictionaries VEYSEL YILDIZHAN	97-114
Tevgera Wergera Kurmancî li Sûrî û Tirkîyeyê Kurmanjî Kurdish Translation Movement in Syria and Turkey AYHAN YILDIZ	115-138
WERGEREK / A TRANSLATION	
Çend Çekuyanê Zazakî Ser o ROBERT GORDON LATHAM - TADAYOX: NURETTİN BELTEKİN	141-143
DOKUMENTEK / A DOCUMENT	
Ji Mîrxe Axa ji bo Graf Paskevîç (22 Gulan 1830) WERGER JI RÛŞÎ : EKREM ÖNEN	147-149

Editorial

Ji Nûbihar Akademîyê merheba!

Kovara Kurdolojîyê Nûbihar Akademî di sala xwe ya heftan a kovargerîya akademîk de bi hejmara xwe ya 13an li pêşberî raya giştî ya akademîk e. Di vê hejmarê de şeş gotar, dokumentek û wergerek cih digirin ku ji alîyê naverokê ve temaya wan a hevbeş ziman û edebîyata Kurdî ye. Hêjayî gotinê ye ku wergera vê hejmarê û gotarek bi Kirmanckî (Zazakî), yên mayî jî bi Kurmancî hatine nivîsîn.

Mehmet Emin Purçak, di gotara xwe ya bi navê “Di Romanên *Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê, Ez ê Yekî Bikujim û Lehiyê* de Tezahurên Biyanîbûnê” de ji alîyên mekan, politika û psikolojîyê ve li ser temaya biyanîbûnê disekine. Purçak “biyanîbûn”ê wek encameke nerênî ya pirsgirêkên civakî û ferdî li qelem dide ku ev “bîyanîbûn” xwe di kesayetîya lehengên her sê romanên navborî de nîşan dide û ew li ser vê babetê nîqaşan dike. Nivîskar di encamê de tesbît dike ku pirsgirêka biyanîbûna lehengan ji welat û dûrketîna wan ji hest û ramanên welatparêzîyê wek temayên hevbeş yên her sê romanên derdikevin pêş.

Leyla Kaplan, di gotara xwe ya bi navê “Li Gorî Çar Epîzotan Berawirdkirina Çar Varyantên Destana Zembîlfiroş” de çar varyantên destana Zembîlfiroşê ku ji alîyê Xalid Sadinî, Ordîxanê Celîl & Celîlê Celîl, A. Gernas û Heciyê Cindî & Emînê Evdal ve hatine weşandin li gorî çar epîzotan (mekan, statuya civakî ya lehengan, hevdîtina ewil a lehengan, gihîştina lehengan û mirina wan) dide ber hev. Kaplan di vekolîna xwe de hevparî û cudahîyên epîzotan radixe ber çavan.

M. Zana KARAK & Seher BÎŞAROĞLU, di gotara bi navê “Di Edebîyata Kurdî ya Klasîk de Şeweyên Mulemme’ê” de piştî ku derbarê pênase û dîroka mulemme’ê (helbestên pîrzimanî) de agahîyan didin û ji edebîyatên cîranan (Erebî, Fariisî û Tirkî) nimûneyan pêşkêş dikin bi awayekî berfireh analîza avahîya mulemme’ên edebîyata Kurdî dikin û di babeta şeweyên mulemme’ên Kurdî de senifandineke orjînal dikin.

Nevzat Eminoğlu, di gotara xwe ya bi navê “Nêrînek Gelemperî li Edebiyata Kurdî ya Serdema Mîrektiya Hekariyê” de girêdayî geşadana wêjeya Kurdî ya serdema mîrektiye Kurdan, bal dikîşîne ser rewşa edebiyata Kurdî ya serdema Mîrektiya Hekariyê. Di xebata Eminoğlu de diyar dibe ku Mîrektiya Hekariyê di nimûneya helbestvanên wek Pertew Beg û Melayê Bateyî de navendeke girîng a edebîyata wê serdemê ye. Eminoğlu di gotarê de bi taybetî îfade dike ku bingeha

edebiyata nivîskî ya Kurdî ya li Hekariyê bi medreseyên Hekariyê dest pê dîke û pêş dîkeve.

Veysel Yıldızhan di gotara xwe ya bi zaravayê Kirmanckî ya bi navê “Leksîkografî, Metaleksîkografî û Bîbliyografîyaya Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)” de li ser bingeha agahiyên derbarê ferheng sazî û ferheng nasîyê xebateke bîbliyografîk ya Kirmanckî amade kirîye. Di xebatê de ferhengên bi zaravayê Kurmancî jî hatine nasandin. Yıldızhan di dawîya gotarê de bîbliyografîyaya ferhengên Kirmanckî (Zazakî) yê heta 2020an hatine çapkirin jî îlave kiriye ku li gor vê bîbliyografîyayê jimara ferhengên Kirmanckî gihîştîne 30 hebî.

Ayhan Yıldız, di gotara bi nave “Tevgera Wergera Kurmancî li Sûrî û Tirkîyeyê” de, rewşa wergera Kurmancî ya li Tirkîyê û Sûrîyeyê bi navên wergêr û berheman ve dîyar dîke. Yıldız xebata xwe bêhtir li ser şopa wergerên Kurmancî yê nivîskî ku berî salên 2000î hatine kirin û li Tirkîyeyê hatine çapkirin bi sînor kiriye.

Wergera vê hejmarê Nûbihar Akademîyê ferhengokeke bi Kirmanckî ye ku ji aliyê oryantalist, etnolog û filologê Îngilîz Robert Gordon Latham (1812 - 1888) ve hatîye nivîsîn û ji berhema wî ya bi navê *Essays Chiefly Philological and Ethnographical-1860* (rupelên 242-244an) hatîye wergirtin. Xebat ji aliyê Nureddin Beltekîn ve digel têbînîyên pêdivî ji Îngilîzî bo Kirmanckî hatîye wergerandin.

Dokumenta vê hêjmarê jî nameyek e ku di dema herba Uris û Osmanîyan de ji Axayekî Kurd ê Ezîdî bo serbazêkî Rus hatîye nivîsin. Name ji aliyê Mîrze Axa ve, di 22yê gulana sala 1830î de, bo Îvan Feodrovîç Paskevîç hatîye şandin ku di pileyeke bilind a Monarşîyê (Graf) de ye. Name çiqas kurt be jî, di wê serdemê de û di şertên herbê de di biwara têkiliyên Kurdên Ezîdî û Urîsan, bi taybetî jî di biwara tifaqa wan a li dijî Osmanîyan de têbînîyên balkeş pêşkeş dîke.

Heta hejmarê bê ya *Nûbihar Akademîyê* em dîsa bi xebatên nû yê zanistî werin pêşberî we bimînin di nav xweşîyê de.

Edîtorên Jimarê

Editor

Nûbihar Akademi presents its 13th issue in its seventh-year of academic journalism. This issue includes six articles, a document, and a translation under a common theme of Kurdish language and literature. It is worth mentioning that the translation piece in this issue and one of the articles were written in Kirmancki (Zazaki), and the rest were in Kurmanji.

Mehmet Emin Purçak, in his article titled “The Manifestations of alienation in the novels, *Ronê Mîna Evînê Tarê Mîna Mirinê, Ez ê yekê bikujim, and Lehî,*” focuses on the theme of alienation with respect to space, politics, and psychology. Purçak describes “alienation” as a negative consequence of the social and individual problems that manifestation itself in the characteristic representation of the heroes in all three novels. He concludes that the alienation of the heroes from their land as well as separation from patriotic feelings and ideas emerge as a common theme in all three novels.

In her article titled “Comparison of the Four Variants of the Zembilfiroş Epic based on the Four Episodes,” **Leyla Kaplan** compares four episodes (places, social status of heroes, the first encounter of heroes, the arrival of heroes, and their death) with the published four variants of the Zembilfiroş epic by Khalid Sadini, Ordîxan Celil & Celil Celil, A. Gernas, and Haji Cindi & Emin Evdal. Kaplan highlights the similarities and differences between the episodes in her study.

M. Zana Karak & Seher Bişaroğlu, in their article titled “Mulamma Styles in Classical Kurdish Literature,” provide a comprehensive analysis of Kurdish literary mulammas’ structure. They present an original classification of Kurdish mulammas’ styles after providing the background for the definition and history of mulamma (multilingual poems). The article also includes examples of mulamma from neighboring literature (Arabic, Persian and Turkish).

Nevzat Eminoğlu’s article titled “A General Perspective on Kurdish Literature during the Hakkari Dynasty” aims to shed light on the development of Kurdish literature during the Kurdish monarchy. The article highlights the situation of Kurdish literature of the Hakkari Dynasty, which was an epicenter of the literature of that period in the example of poets such as Pertew Beg, Ahmad-i Xanî and Melaye Bateyi. Eminoğlu asserts that the Kurdish written literature in Hakkari begins and develops with the Hakkari madrasas.

Ayhan Yıldız, in his article titled “The Kurdish Translation Movement in Syria and Turkey,” describes the situation of Kurdish translation in Turkey and Syria by the names of translators and the literary works. The article covers the written Kurdish translations before the 2000s and published in Turkey.

Veysel Yıldızhan has prepared a bibliographic work on Kirmancki based on lexicography and metalexicography in his article titled “Lexicography, Metalexicography, and Bibliography of the Kirmancki (Zazaki) Dictionary.” Dictionaries with Kurmanji dialect were also introduced in the study. At the end of the article, Yıldızhan attached a bibliography of thirty Kirmancki (Zazaki) dictionaries published up to 2020.

The translation piece in this issue of *Nûbihar Academy* is an article on Kirmanckî (Zazakî) vocabulary written by the English ethnologist, Robert Gordon Latham (1812 - 1888) published in his book titled *Essays Chiefly Philological and Ethnographical-1860* (pp. 242-244). The work translated to Kirmancki (Zazakî) by Nureddin Beltekin, titled “Çend Çekuyanê Zazakî Ser o,” with a commentary.

The document provided in this issue is a letter written from a Kurdish Yezidi lord (Axa) to a Russian soldier during the Russian and Ottoman wars. The letter was sent by Mirzê Axa on May 22, 1830 to Ivan Feodrovich Paskevich, a high official of the Monarchy (Graf). However, the letter provides exciting insights into the relationship between the Yezidi Kurds and the Russian, particularly about their alliance against the Ottomans, during that period and in the context of the war.

We are looking forward to bringing you new and exciting scientific work in the next issue of Nûbihar Academy.

Editors of the Issue

Di Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê, Ez ê yekî bikujim û Lehiyê De Tezahurên Biyanîbûnê

The Manifestations of alienation in the novels named *Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê, Ez ê yekî bikujim and Lêhî*

Mehmet Emin PURÇAK*

PUXTE:

Mehmed Uzun û Firat Cewerî di romannûsiya Kurdî de xwedî kedeke mezin in. Mehmed Uzun heta mirina xwe heft roman nivîsîne. Firat Cewerî jî heta niha bi çar romanên xwe di dîroka romana Kurdî de cîhê xwe girtiye. Her du nivîskar jî ji pêvajoyên manend re derbas bûne û bandora vê jî di romanên wan de dixwûyên. Em di romanên *Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê, Ez ê Yekî Bikujim û Lehiyê* de serlehengên xwedî hişmendiya netewî dibînin. Lehengên van romanên, ji welatê xwe, ji bajarên xwe, ji ziman û çanda xwe hez dikin. Van lehangên di xortaniya xwe de di nava xebatên polîtîk de cîh girtine û ji bo tekoşînê berxwe dane. Ji aliyê derûnî û fizîkî ve pir baş û xweş in. Di van romanên de em dibînin ku ew lehangên xwedî kesayetek polîtîk, di nava salan de fikrên xwe yê polîtîk û îdeolojîk diguherînin, ji welatê xwe, çand û axa xwe dûr dikevin. Naxwazin li wî welatî, li ser wê axê, di nava wan mirovan de bijîn. Ji ber vê jî dixwazin ji civaka xwe dûr bikevin. Di vê navberê de derûniya wan jî têk diçe. Ango di van romanên de hemanên biyanîbûneke polîtîk, psîkolojîk û mekanî derdikevin pêş û em jî dixwazin ji van aliyan ve romanên tehlîl bikin.

Bêjeyên Sereke: Mehmed Uzun, Firat Cewerî, biyanîbûn, mekan, psîkolojî.

ABSTRACT:

Mehmed Uzun and Firat Cewerî have great efforts in the Kurdish novel. Mehmed Uzun wrote seven novels throughout his life and Firat Cewerî took his place in the

* **Dr. Zanîngeha Muş Alparslanê, Fakulteya Fen Edebiyatê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî.**
Dr. Muş Alparslan University, Faculty of Arts and Sciences, The Department of Kurdish
Language and Literature, epurcak@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-1875-5842

history of the Kurdish novel with four novels he has written so far. Both authors went through similar processes traces of which can be seen in their novels. In the novels called *Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê, Ez ê Yekî Bikujim û Lehî*, which we will focus on, we see that the protagonists have national consciousness. They love their country, city, language and culture. The heroes took part in political works and struggled in their youth. They are physically and psychologically in good condition and handsome. In these novels, heroes who have a political identity change their political and ideological ideas over the years; they move away from their country, culture and land. They don't want to live in that country, in those lands and among those people. Therefore, they want to get away from their community. Meanwhile, their psychology deteriorates. In other words, these novels reflect political, psychological and spatial alienation, and we want to analyze them from these aspects.

Keywords: Mehmed Uzun, Firat Cewerî, alienation, space, psychology

1. DESTPÊK

Her nivîskar ji civakekê derdikeve û problemên civaka xwe, ew jî bi civaka xwe re dijî, hîs dike û dibîne. Ji ber vê jî gelek çaran berhemên xwe ji van pirsgerêkan dihûne, dirêse. Afirîneriya xwe li ser vana diceribîne. Nivîskarên Kurd jî di berhemên xwe de li ser civaka xwe, pirsgerêk, pevçûn û şerê di nava Kurdan û yê di navbera Kurdan û dewletên desthilatdar de disekinîn û vana wekî mijar û tema bi kar tînin. Em jî dixwazin di vê xebata xwe de li ser sê romanên Kurmançî (*Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê, Ez ê Yekî Bikujim û Lehî*), berê xwe bidin mijarên roman û tevgerên lehengên roman. Di sê romanên me hîlbijartine de pirsgerêkên civakî û ferdî di kesayetên lehengan de guherandinên neyênî pêk tinîn û ev jî bi peyva “biyanîbûnê” tê îfadekirin. Her çiqas gelek formên bîyanîbûnê hebîn jî em dixwazin di van roman de berê xwe bidin bîyanîbûna polîtîk, psîkolojîk û mekanî. Ji bona vê jî em dê berê behsa biyanîbûnê û formên wê bikin, paşê jî bo roman metodolojiya berawerdkirinê bi kar bînin û analîzên xwe yên li ser van berheman de bikin.

2. BÎYANÎBÛN

Bîyanîbûnê em dikarin ji bo gelek qadên cuda binirxînin. Ji aliyê aboriyê, sîyasê, dîrokê, psîkolojî û teolojiyê ve îmkana nirxandinê heye. Ji ber afirandinê em dikarin têgehê bi perspektîfa teolojiyê ve binirxînin (Tolan, 1980: 143). Temel Demirer û Sibel Özbudun ji vî aliyê ve têgehê dinirxînin. Bi ya wana, peyv di zimanê Grekan de ji peyva *alloiosîê* tê. Di zimanê Latînî de bi forma *alienatio* cîh girtiye di wateya “*xayîsbûyîn, jiserxweçûyîn, jiserhêşçûyîn*”ê de hatiye bikaranîn. Di antîkîteyê de û di dema Helenîstîk de di wateya “yê yek û tek ve” ango bi “yezdan” re yekparebûn, “xwe gîhandina yezdan” de hatiye bikaranîn. Ne tenê paganên serdemên antîk di heman demê di mîstîkên filehan û tesawûfa misilmaniyê de jî

di vê wateyê de derdikeve pêş (Demirer - Özbudun, 1998: 10). Nîrxandineke din jî dibêje têgeha biyanîbûnê cara yekem li Rojava, bi pûtperestiyê ve derketiye holê (Tolan, 1980: 143). Ango mirov bi destên xwe pûtan çêdikin û paşê wana bi sifetên yezdaniyê ve mezin dikin yan jî em dikarin bibêjin ku bi destên xwe yezdanên xwe diafirînin. Ev şîrove jî rasterast qiseya Îbrahîm ya di Sûreya Enbiyayê de tîne bîra mirov. Elbet ger armanca me şîroveyeke têlojîk be, em dikarin xwe bigihînin afirandina Adem û Hawayê jî. Lewre di *Quranê* de Sureya Hîcrê de Xwedê dibêje “Sond be, Me însan (Adem) ji hişkahiyeke pehtî, ji heriyeke reşeguherî afirandiyê (Ayeta 26).” û “Dema min ew tekûz kir û min ji ruhê ku mexlûqê min e puf kirê, vêca di cih de hûn jê re herin sicûdê (Ayeta 29).” Ji van ayetan ku em hereket bikin, em dikarin vê şîroveyê bikin: Yezdan, Adem bi destê xwe afirand û bi rihê xwe ew bican kir. Ew kire bihuştê û derbendek jê re danî. Lê Adem ev debend binpê kir. Bi vî avayî Adem ji yezdan û ji bihuştê re biyanî bû û ji wir hat avêtin. Em ji teoriya Darwin hereket bikin jî dîsa veguherandinek derdikeve ber me û em vê jî dikarin wekî şikleke biyanîbûnê şîrove bikin.

Ne tenê teolojî, di qada felsefeyê de jî ev problem hatiye nîqaşkirin. T. I. Oisermann di maqaleya xwe ya derbarê vê mijarê de bi perspektîfeke marksîst li meseleyê dinihêre û dibêje hem di berhemên rewşenbîrên sedsala 18. -ango rewşenbîrên qirna rewşendariyê- de û di feylesofên Alman yên klasîk (bi taybet jî di Fichte, Hegel û Feuerbach) de biyanîbûnê problemeke sereke bû. Bi gotina Oisermann, biyanîbûnê ji aliyê çavkaniyên xwe ve di du xalan de dikare bê dabeşkirin: 1- Têgeheke teolojîk e. 2- Hem jî xwe (laşê xwe, kokên xwe, hwd) ‘veqetîn’ hem jî (bi hebûneke din ve) ‘yekparebûnê’ dihewîne (Oisermann, 1974: 47-48). Lê li hember vê nîrxandina Oisermann jî, Demirer û Özbudun dibêjin bi xêra serê Hegel biyanîbûnê dibe problemeke felsefeyê (Demirer-Özbudun, 1998: 11). Lê veqetîna misoger bi Karl Marks dest pê dike. Ernest Mandel dibêje Marks cara yekem, dema ku li ser Hegel dixebite biyanîbûnê nas dike. Lê di destpêkê de ew li ser tîkiliya ferd û dewletê disekine: “Di tîkiliyên mirova yên bi dewletê re wekî hemwelatîyekî biyanîbûna (biyanîbûna siyasî) ji bo ramanên Marks yên siyasî, felsefî û civakî re dibe destpêk (Mandel, 1974: 50).” Li gor Mandel, Hegel dibêje hewcedariyên mirov, wî mecbûr dikin ku hertim bixebite, lê di encama vê xebatê de tiştê ku derdikeve holê dibe tiştê xerîb, biyanî. Bi vî avayî jî fikrên xwe yên biyanîbûnê dide mayîndekirin (Mandel, 1974: 52). Herwiha em dikarin bêjin Hegel biyanîbûnê wekî tiştê mecbûrî, tiştê muqedder dibîne. Lê di Marks de biyanîbûnê, “tiştê ku aîdî mirov e, tiştên ku mirov bi xwe diafirîne, di ser kirdeyan/ subjeyan re cîh digire û diyarkir dibe (Demirer-Özbudun, 19)” ye û bi vî avayî Mandel û Demirer-Özbudun biyanîbûna Marks ji aliyê cuda ve şîrove dikin û dibêjin Marks, biyanîbûnê di demên cuda de cuda bi kar aniye. Di berhemên xwe yên salên ewil de têgeha ku wekî “biyanîbûnê” hatiye bikaranîn, di xebatên wî

yên salên pêş de wekî “tiştûbûyîn” (reification) û “fetîşizma metayê” cîh digire (Demirer-Özbudun, 1998: 20-25). Ernest Mandel di maqaleya xwe de bi çar xalan ve li ser biyanîbûna ekonomîk jî disekine. Lê ji ber ku di romanên de ev alî zêde derneketiye pêş, em li ser vê xalê nasekinin.

Mirov zindîwereke piralî ye. Ji ber vê em wiya ne tenê bi aliyê wê yê maddî ve, ji aliyê derûnî ve jî divê bifikirin. Li der û dora me tiştên diqewimîn ji aliyê fîzîkî ve bandorê li ser me dikin û tesbîtîkirina van bandoran hêsantir e. Wekî mînak em dikarin guherandina cîh û war, guherandina xwezayê, guherandina cil û berg, hwd bifikirin. Mirov bi rehetî dikare guherandinên bi vî avayî bişopîne û bibîne. Lê di heman demê de ev guherandinên di gerdûna derva de diqewimin, li ser his û dilê me jî tesîr dikin. Em bi şiklekî vana tînin ziman yan jî hinek çarçûnê me bê biryareke îradî vana nîşanî derva dide yan jî derdixê derva. Li vir civaka kapîtalîst û tîkiliyên di pergala kapîtalîst de diyardeyên girîng in. Lewre kapîtalîzm hertim hewcedariyên me zêdetir dike û ev rewş me dixê nava biyanîbûneke ekonomîk. Lê ev biyanîbûn li vê derê nasekine û bandorê li ser tîkiliyên me yê civakî û derûniya me jî dike. Mirov, li hember keda xwe, li hember mirovan û li hember xwe jî dike-ve nava biyanîbûnekê. Malê ku ew bi keda xwe diafirîne, nikare bibe xweyê wî malî. Patronê ku bi keda wî dewlemend dibe, ji wî re biyanî ye û ji bona ku debara xwe bike, di nava lezûbezê de mecbûre ku hertim zêdetir bixebite. Ev xebata zêde jî dibe sedem ku ew jixwe, ji malbat û civaka xwe re bibe xerîb. Wekî Marks jî li ser disekine, mirov dibe wekî robotekî, wekî makîneyekî (Mandel, 1974: 60). Edî di li derva rewşêke dîstopîk hakimê jiyane ye. Tiştên ku em diafirînin hukmê li me dikin. Ev jî bi xwe re gelek pîrsgirêkên derûnî û civakî derdixin holê. Ev rewş jî me mecbûr dike ku em guh bidin sosyolog û psîkologan.

Civaknas Emile Durkheim ji bo rewşa civakê ya ku hatiye vê astê terfî bike, peyva anomiyê bi kar tîne. Bi anomiyê ve, biyanîbûna di nava civakê de tîne ziman û dibêje zêdebûna asta vê biyanîbûnê dê di civakê de bibe sedemê kaosekê. Vê rewşa kaotîk ya civakê jî bi anomiyê ve pêname dike (Tolan, 1980: 195) Psîkolog Erich Fromm jî li hember jiyana modern û civaka nûjen li ser biyanîbûna psîkolojîk disekine û dibêje, “Kesê ku tendurustiya aqilê wî baş e, afirîner û nebîyanîbûyî ye (Fromm, 1982: 299)”. Li gor Fromm biyanîbûn nexweşî ye. Nîşaneyên vê nexweşiyê jî ev in: Kesên biyanîbûyî nikarin azad tevbigerin û biryaran bidin, bi tena serê xwe nikarin hereket bikin û hestên xwe yê bi rastiyê wînda dikin. Bi vî avayî mirovekî ku îradeya wî ji destê wî hatiye stendin, wekî robotekî tevdigere. Herbert Marcuse jî xwedî qanaatekî nêzîkî fikrên Fromm e. Li gor Marcus, civaka sanayiyê mirov ji rastiyê dûr dixê û mirovan dike wekî cinawirên ku ferdan dixwin. Mirovên piralî ne, ji vê piralîbûnê dûr dixin, ev mirovên yekalî jî ji îradeya xwe û ji azadiya xwe tîne dûrxistin (Marcus, 1975: 292-293). Ji ber van guherandinan mirov ji xwe re, ji xwezaya xwe, ji erdnîgarî û mekanên ku dizane, nas dike re

dibe bîyanî. Bi vî avayî biyanûbûna mekanî jî pêk tê.

Me bi kurtasî bi mînakên ji felsefe, psîkolojî û sosyolojiyê behsa bîyanûbûnê kir. Lê ev tema ne tenê di van qadan de, ji sînemayê bigire heta şano, muzîk û wêneyê di qadên hunerê de jî bûye malzeme û derbarê vê temayê de gelek xebat derketine meydana. Em dê di beşên jêrê de li ser van sê cureyên biyanûbûnê û diyardeyên wan di romanên Ronî *Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê, Ez ê Yekî Bikujim û Lehiyê* tespît û şîrove bikin.

2. 1. Biyanûbûna Polîtîk

Peyva “polîtîk”ê di Yewnaniya kevn de ji “polis”ê tê û di wateya “bajêr, cîhê mustahkem” de ye. Peyva *politikós πολιτικός* jî di Yewnaniya kevn de di wateya “siyasî, tiştê bi dewletê ve têkildar” de tê bikaranîn. Di Frensî de ev, *politique* ango “siyasî” û “siyasetê” de tê bikaranîn.¹ Ernest Mandel jî di şîroveya xwe ya derbarê bîyanûbûnê de digot, “biyanûbûna polîtîk, wekî hemwelatîyêkî biyanûbûna têkiliyên mirovan bi dewletê re” bi nav dike (Mandel, 1974: 50).

Helbet em dikarin perspektîfa vê têgehê firehtir bikin. Lewre têkiliyên siyasî tenê bi dewletê re pêk nayên. Belê dewlet pergaleke polîtîk e. Lê di heman demê de têkiliyên mirovan bi partî û rêxistinên siyasî re jî têkiliyên polîtîk in yan jî li hember dewletê û desthilatdariyê rexne û nîrxandin jî dibe tevgerêkî yan jî seknêke polîtîk. Em dê ji vî fikrî hereket bikin û di romana Ronî *Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê, Ez ê yekî bikujim û Lehiyê* de lehengan ji aliyê seknên wan yê polîtîk ve binirxînin.

Em dikarin bibêjin her sê romanên ku em dê li ser wan bixebitin jî bi bandora jîyan û qewimînên li welat hatine nivîsîn. Ronî *Mîna Evînê Tarî Mîna* (1998) li welatêkî xeyalî derbas dibe. Di vî welatê mezin û fireh de herêmên cuda hene. Ji bo navenda bûyeran vebêjer li ser paytextê welatê mezin û bi gelemperî jî li ser bûyerên li Welatê Çiyayan disekine. Rêveberiya Welatê Çiyayan di destê desthilatdariya Welatê Mezin û di destê General Serdar de ye. General Serdar bi darbeyekê rêveberiya Welatê Mezin dixê destê xwe û bi hinceta di her parçeyê welatê de pergala xwe bide qebûlkirin, êrîşan dibe ser Welatê Çiyayan û bi vê jî qirkirinêkê dide destpêkirin. Di rewşeke wiha de herkes kêman jî zêde, di binê bandora vê tevgera leşkerî û siyasî de dimîne. Vê tevgera General Serdar dikarin em dikarin wekî biyanûbûna polîtîk binirxînin. Lewre General Serdar li hember pergala ku tê de wezîfeyê digire, bi hêza artêşa di binê fermana serokê dewletê de ye darbeyekê pêk tîne û xwe dike serokê dewletê.

Di romanê de serlehang Baz û Kevok in. Vebêjer bi van gotinan herduyan be-

1 <https://www.nisanyansozluk.com/?k=politik> (Dîroka Jêgirtinê: 07.04.20)

rawerd dike:

Serpêhatiya Baz ku ew ê, bimisogerî, tu carî pê nizanibe, weha dest pê dike. Bi mirin û xwînê, saw û tirsê, sar û sermê. Ya serpêhatiya Kevokê? Serpêhatiya Kevokê jî, em ê bibêjin, bi qasî bîst salan bi dû serpêhatiya Baz re, dîsan li Welatê Çiyayî, di rojeke germ a dawîya biharê de, dest pê dike. (Uzun, 2002: 53).

Malbata Baz, di van operasyonên dagirkirina Welatê Çiyayî de, gundê xwe terk dikin û di nava newalê de di şikeftan de xwe vedişêrin. Lê artêşa Welatê Mezin şopa wan dibîne û wana di şikeftê de qetl dike. Li hember bombekirin û êrîşên bi çekên giran ve jî, di dawîya êrîşan de zarokêk ji vê şikeftê sax derdikeve û zabîtek jî wî zarokê dibe, dide sêwîxaneyekê û lê xwedî derdikeve û bi alîkariya wî zabîti Baz di artêşa Welatê Mezin de dibe zabîtek û armanc û wezîfeya wî ya yekem jî têkbirina serhildana li Welatê Çiyayî e. Bi operasyonên xwe yê serkeftî ve di nava artêşê de deng dide û amîrên wî jî wî taltîf dikin. Piştgiriya wî dikin. Ji bona çekdarên serhildêr tîk bibe hemû rê û rêbazan mubah dibîne û diceribîne. Heta ku di êrîşekê de Kevokê dîl digirin, Baz fermanarekî artêşê ye û bi vê jî serbilind e. Ji serokê dewlet û artêşê bi rêzdariyeke bêhempa hez dike. Vebêjerê romanê vê xalê bi van hevokên tîne zimên: “Lê ew nema tenê ye. Ew mensûbê ordiyê mezîna e, zabîtkî û kumandarekî hêzeke desthilat a hemû herêmê ye (Uzun, 2002: 62).”; “Êdî quweta Baz heye, aboriya wî li cih, apoletên nîşanên wî ser mil, hêz û quweta ordiyê û dewletê li piştê wî ye (Uzun, 2002: 63).” Dema Baz bi “keçîka porzer” re dizewice, di şeva gerdegê de ji ber ku keçîk dibêje ez di mala xwe de çek, şûr û xençeran naxwazim, Baz matmayî dimîne. Dû re ku portreyê General Serdar ya li diwarê malê ye ji dîwar dadixîne. Li hember vê tevgera hevsera Baz, Baz di şeva wan ya gerdegê de li “keçîka porzer” ango hevsera xwe dixê û bi giranî birîndar dike (Uzun, 2002: 94-95). Dema pev diçin, hevsera Baz bi van gotinan êrîşî Baz dike: “...ker kûrê keran, kurê bêkes û bêeslan (Uzun, 2002: 177).” Em dikarin bibêjin ev gotin, kurmê yekem e dike dilê Baz ji bo rabirdûya wî. Di beşekê din de vebêjerê romanê bi van gotinan rewşa Baz îfade dike: “Baz; leşkerekî dewlet, welat, ala û serekê dewletê; parêzger û çavnerê disiplîn, nîzam, pergala û dûzanê; xwedî hedef û armanc, mewkî û cih. Baz; her tişt ji bo wî û dewleta wî, serek û mewkiya wî; her tişt ji bo disiplîn û qayideyên wî (Uzun, 2002: 268).”

Rojên ku Kevok dîl e di destê Baz de ye, Baz ji bo civîneke leşkerî diçe paytextê Welatê Mezin. Baz di vê civînê de behsa Welatê Çiyayî dike dibêje, em dê li hember wan bêguman bi ser kevin, em dê wan tîk bibin. Ê vê pirsê dike:

Lê heta kêngî? Em ê zora wan bibin, lê em ê bikaribin baweriyê germ bidin wan, wan bikin dostê xwe? Bêguman em ê zora çek, tiving û şerê wan bibin, lê em ê bikaribin zora stran, destanên wan ên ji bo me, nenas, bibin? Zora dengê wan stranên bibin, gotinên wan ên sirtijî, pise pisa wan a bêpayan xurt, efsane û çîrokên wan

ên serhildanê bibin? Quweta wan a herî mezin aha ev tiştên hanê ne; zimanê wan, gotina wan, destan çîrokên wan ruhiyeta wan a –ji bo me- nediyar. Hêza wan, ne çek, şer, pevçûn û mirin e, lê ev tiştên ku ez qal dikim, in. Em ê bikaribim xwe bi van tiştan, kûrahiyên van tiştan bigihînin û zora wan bibin? Me do kuşt, em îro dikuji, lê em ê bikaribin ruhê wan ê nediyar, îsyankar, nenas ku bi bayê sibê û hinhûra şevê, tava rojê û ronahiya heyvê di nav çem, kanî, çiya, zinar, dar, daristan, gelî, newal û esmanên wan ê digere, bikujin? (Uzun, 2002: 338)

Baz van gotinên xwe di civîneke fermanदारên payebilind de, li Welatê Mezin dibêje û wekî ku her kes şoke bibe, di civînê de bédengiyek kûr çêdibe li hember van gotinên dawiya axaftina Baz. Li wê derê amîrên wî ji wî dixwazin ku Kevokê teslîmî dewletê bike. Li hember vê daxwazê Baz naxwaze Kevokê teslîm bike û amîrê wî dibêje tu li wan deran zêde westiyayî, dê emê di demeke nêzik de terfiya te çêkin, tayîna te ji wî welatî hildin. Em dibînin ku dilê Baz vê jî qebûl nake. Naxwaze ji Welatên Çiyayan û ji hevalên xwe yê leşkeriyê dûr bikeve. Baz dema li xwe û kirinên xwe difikire vana dibêje:

Haya kê niha ji Baz heye? Kî dizana Baz kî ye, çi dike? Kî qîmetekî xuyayî dide şixul, lez û bez, fedakarî û wefakariya Baz? Ji bîst salan zêdetir e ku ew li wî aliyê jibîrbûyî yê cehenemekê, tevî mirin, kuştin, şewat û tirsê, bi şev û roj, dixebite. Wî jiyana xwe, ji bo welat, dewlet, millet, yanî ji bo van însanên ku niha dibezînin û dilezînin, ji bo ku ev rehet bikin, bi rehetî, bêtirs bijîn, bixwin û vexwin, herimandiye.[...] Lê kê pê dizane! Encama vê fedakariyê? [...] Bi tenê navekî efsanewî yê tirs, xof, kîn û nefretê. (Uzun, 2002: 326)

Êvara wê civîna ku ji Baz Kevok xwestin, Baz diçe cem Mader ê. Mader ji wî re dibêje, te her kes, her tişt wekî amûrekî didît, armancek te tenê hebû: Xizmeta welat û General Serdar. Lê li hember van hemû xal û taybetiyên wî jî, em di beşa çardemîn de hîn dibin ku Baz diguhere. Evîn ketiye dilê wî. Mader dibêje di riya te de merhemet tunebû, tu ji xwe, ji riya xwe dûr dikevî, diguherî, ji riya xwe derdikevî; lê Baz dibêje “Na, na, ez dikevî ser riya xwe, niha, cara yekemîn (Uzun, 2002: 321).” Aîtbûna xwe ya Welatê Çiyayan jî bi van gotinan vedibêje:

“Zimanê min nagere ka ez çawan bibêjim. Ez, ewana. Ez, ji wan deran? Ez, ji wan? Hingî ev jiyana min? Ev kirin, tevger, xwîn û xwîdana ku ez dirijînim? Hemû derew? Hemû pûç? Jiyana min, emrê min, jiyana û umrekî derew û pûç? [...] Ez kê me, aîdê kê me? Van hîsên kambaxê dudilî û sûzeniya ku ez xistime, şikandime, niha jî, di vê şeva ronî de jî, bêhnê li min diçikîne. (Uzun, 2002: 345)

Bi vê biryarê ve êdî Baz ji riya xwe, ji dewlet, General Serdar û atêşe qut dibe. Ji bo wî biyanîbûneke polîtîk bi vî avayî dest pê dike û dawiyê de jî ji aliyê artêşa ku ji bona wê emrê û jiyana xwe xerc kiriye, bi destê hevalê xwe yê çekdar ve tê

kuştin. Erich From bi têgeha “biyanîbûna ramanî” dibêje,

Şexs, gelek caran, dibêje qey fikrek dîtîye, ev fikr keşfa wî/ê ye û mamula wî/ê ye; lê di rastiye de, kesayeta xwe teslîmî pûtekî yan jî serokekî ku rayagel, rojname û dewletê afirandîye, dike. Dibêje qey ev pût, fikrên wî temsîl dikin, lê di rastiya xwe de, ji ber ku ev sembol wekî yezdanên zanîn û zanyariyê qebûl kiriyê, fikrên wan jî wekî fikrên xwe dipejirîne. (Fromm, 1973: 53-54)

Bi vî avayî şexs di nava rewşeke xapînok, rewşeke derew de ye. Dema ku vê fehm dike jî, ji wan fikr, bawerî, tevger, partî yan jî xwe teslîmî çî û kê kiribe, ji wana dûr dikeve. Tiştê ku li vira Baz pêk tîne tam jî ev e. Lewre ew Baz ê ku her tiştê xwe ji bo General Serdar û artêşê dike, ji vê teslîmiyeta xwe dûr dikeve. Hêdî hêdî bereksê tiştên ku berê ji wan bawer dikir tevdigere. Di beşa çardemîn de Baz êdî wekî berê nafikire. Nikare kirinên xwe, kar û fikrên xwe bi kesekî re parve ke. Wiha dibêje: “Herwekî ku ez jî mîna Kevokê girtî me, ketî me, windabûyî me... evçend tenê... ev çend xerîb... Xerîb? Belê, xerîb, ji bilî hin zabit û kumandaran, hin endamên ordiyê, kî dizane ka ez kî me (Uzun, 2002: 328)?” Baz di beşa panzdemîn de biryara xwe ya veqetîna ji jiyana berê dide û hestên xwe bi van gotinên vedibêje: “Êdî ne qayîde û pîvanên ku ez kirim dîl, ne jî tirs û nîrê ku li ser stûyê min bû, hene, mane. Xelas. Ez azad im, rizgar im, serbest im, mîna stêrike ji van stêran, mîna heyva ku li der dibiriqe. Hew. Hewqas. Min sînor, qayide û pîlan dane ber lingan. Min di sînorên nexuyayî yên zahf qehîm, zahf qefî re gav kiriye. Sînorên ku dil û ruhê min kiribûn nav qalibekî, êdî nîn in, min ew rakirine, hilweşandine.” (Uzun, 2002: 343) Dema Baz hîn dibe ku ji Welatê Çiyayan e, hestên xwe bi vî avayî vedibêje: “Hingî ev jiyana min? Ev kirin, tevger, xwîn û xwîdana ku ez dirijînim? Hemû derew? Hemû pûç? Jiyana min, umrê min, jiyana û umrekî derew û pûç (Uzun, 2002: 345)?” Bi rastiya xwe dihese: “Ez kî me? Hiç kesek, ne tiştêk, bi tenê diranekî çerxeke mezin (Uzun, 2002: 347).” Ji beşa çardemîn şûn de biyanîbûna Baz gav bi gav pêş ve diçe û di dawiyê de jî, şûna ku Kevokê teslîmî artêşê bike, wê jî hildide cem xwe û ji artêşê direve. Êdî qutbûna Baz ji artêşê pêk tê û Baz ê ku nêçîrvan bû, dibe nêçîr ji artêşê re û rêhevalên wî yên artêşê dikevin pey wî û di dawiyê de jî ji aliyê wan ve tê kuştin. Ev dewlet û artêşa ku hemû malbata wî ji holê radike, wî ji gelê wî re dike kujerekî navdar û berî nava warê kal û bavê wî dide; di dawiyê de fermana mirina wî jî dide. Xwenasîna Baz, biyanîbûna wî jî derdixe holê. Êdî ew aîdî tu derê nîn e. Lewre hêviya xwe bi revê ve girê dide.

Baz di beşa çardemîn ya romanê de behsa mezinbûna artêşa Welatê Mezin ku li Welatê Çiyayan şer dike û behsa sixûrên nava refên şervanan de, bi sedhezaran gundiyên “wan deran” ku çek hildane û li hember serhildêran li cem dewletê cîhê xwe girtine, bi sedan kesên ku ji nav refên şervanan veqetiyane û aliyê dewletê

dikin, vedibêje. Ji Kevokê re jî bi van gotinan behsa kesên ku fikr û riya xwe guherandine dike:

Mîna te bi sedan kes hene. Yanê kesên ku dev ji sewda serhildanê berdane û niha bi me re ne, bi dewletê re, ji bo dewletê dixebitin û alîkariya me dikin. Piraniya wan di hepisxanan de ne. Çaxa hewce be, em wan ji hepisxanan derdixin û bi xwe re dibin êrişan. Hinên wan ên bijarte jî bi me re, lê ew, bi şev û ro, di nav şer de ne. Her roj ew dimirin û dikujin... Rewşa kesekî ne mîna te ye. (Uzun, 2002: 300)

Ev jî numûneyeke biyanîbûna polîtîk e, lewre ew kes fikr, rêxistin û îdeolojiya xwe terk dikin. Li hember wê şer dikin.

Kevok ji Welatê Çiyayan e. Bavê wê parêzerekî alîgirê dewletê ye. Malbata wan jî hatiye sirgunkirin û Kevok jî li sirgûnê hatiye dinyayê. Dema zanîngehê dixwîne, ji Jîr hez dike. Ji bo ku evîndarê wê derdikeve ser çiya, ew bi pey wî dikeve, tevî nava refên şervanan dibe. Perwerdeya polîtîk û çekdarî dibîne. Lê li çiyê evîndarê xwe nabîne. Şûna wê, di êrişa yekemîn de dîl dikeve. Kevoka ku du mehnan di binê îşkenceyên giran de laş û ruhê wê hatiye birîndarkirin û pelçiqandin, ji aliyê îşkencekarê pîsporango Baz ve qaşo îfada wê tê hildan. Baz ji wê dixwaze ji tevlêbûna xwe ya nav refên serhildêran poşmaniya xwe bilêvke û ji axaftina wî beşek bi vî avayî ye:

Li xwe mikur were, li xirabiyên ku tu bûyî şîrîk, li fikrên şaş ku tu pê xapiyayî... Bipeyive, bibêje ku dewlet yek e, millet yek e, serek yek e, ala yek e, Xwedê yek e, bibêje ku te şaşî kiriye, bibêje ku tu ji riya rast, riya evîn, biratî, wekhevî, xweşî, rindî, selametiye derketiyî û ketiyî ser riya şaş a xirakirin, hilweşandin, perçiqandin, perçekirin, şewitandin û kuştinê, bibêje ka ew li ku ne?.. (Uzun, 2002: 262)

Lê Baz rêbazên îşkenceyên cuda diceribîne û Kevokê îkna dike û Kevok agahiyên cihên ku lê mane dide. Ev agahiyên wê dibe sedemê kuştina hevalên wî û ji ber vê bûyerê pir poşman dibe û wekî ku dev ji jiyana berdide. Kevok dema ku bi hêviya ku hevalên wî yên li serê çiyê cîhê xwe guherandibin, daxwaza Baz qebûl dike û cîhê ku lê manê, nîşanî leşkeran dide. Dema ber bi şikefta dawî diçin, Kevok vana difikire: "Lê ev însan, ev şer, kîn û nefreta van însanan? Lê daxwaza vê kîn, nefret û şîdeta ku vî welatî vegirtiye? Ev xwîna ku diherike? Ev dil û ruhên ku bi xwînê tînan avdan, ji xwe re xwîn kirine kaniya jînê?" (Uzun, 2002: 285) û di dawiyê de, di wî cîhê Kevok nîşan dide de heft şervanên hevalê Kevokê yên berê tînan kuştin. Ev ji wê re dibe derbeyeke giran.

Kevok ji riya xwe ya berê rûyê xwe diguherine. Êdî riya wê ya nû, nivîs e. Ji van gotinên wî yên di deftera xwe de dinivîse jî, em dibînin ew ji şervaniyê derbasî qadeke çawa bûye:

Ev welat min dikuje, ev însan min dikujin, ez dimirim. [...] Ez kî me? Dijmin? Xayîn? Çima ez weha bûm? Çima ez ketim vî halî? Ez li wî difikirim, li wan difikirim. Ez nizamim, ew, ewana êdî ji min hez nakin, êdî ez ne hevalê wan im, Kevoka wan im. Ez dizanim, ew, ewana, niha, ji min nefret dikin. Belê, nefret, nefreta ku bûye qedera vî welatî, qedera me hemûyan. Baran dibare, dinya sar dibe, çiya şil dibin, berf ê bikeve erdê, lê ez hew bi wan re me. Kî me ez? Xayîn? Xayîna welat, dewlet, ala, ordî, millet, şervan, tevgera serhildanê? [...] Ez dijîm, lê xayîn, mîna xayînekê, xayîna her tiştî, her kesî.” (Uzun, 2002: 306-307)

Bi van gotinan Kevok rewşa xwe vedibêje. Ji van hevokan jî vebêjer biyanîbûna Kevokê bi xwendevanan re parve dike: “Kevoka ku ji gotina nefretê nefret dikir, niha ji her tiştî nefret dike. Weha ye. Nefret ji van însanan, ji hemû însanan, gotinên wan, ken û henekên wan, rabûn û rûniştinên wan, fikir û gumanên wan, kîn û nefreta wan, [...] (Uzun, 2002: 347)” Lê, dibe ku herî zêde ji Baz nefret bike, lewre wî, gelek ocax kor kirine. Firsenda kuştina Baz dikeve destê Kevokê, lê Kevok wî nakuje. Em dikarin bibêjin, di navbera wî û xwe de paraleliyekê dibîne. Lewre dê bi hev re birevin û çawa Kevok xwe wekî xayîn ji heval, gel û rêxistina xwe re dibîne; dê Baz jî ji artêşê bireve, îxanetê li dewlet, artêş û General Serdar bike. Bi vî awayî biyanîbûna wan ya polîtîk jî temam dibe. Lewre “dema mirov binyada dewletê rexne dike ji vê biyanîbûna polîtîk” derdikeve holê (Kızıltan, 1986: 20).

Di romana *Ez ê Yekî Bikujim* (2008) de jî em dikarin projeksiyona xwe bi-din ser du lehengan: Temo û Dîana. Lewre roman ji çîrokên du lehengan pêk tê. Temo ji ber sedemên xebatên polîtîk hatiye girtin û panzdeh salan di girtîgehê de maye. Pîr îşkence dîtîye û psîkolojiya wî xirab bûye. Bavê wî û birayê wî hatine kuştin û diya wî ya pîr têne maye. Piştî ku ji hepsê derdikeve, li hember guherandina civakê, Temo xemgîn dibe. Lewre dibêje ez ji bona vê civakê ketim hepsê, lê civak li min xwedî dernekeve. Temo dibêje,

“...lê armanca min ne ew e ku ez xelkê ji bindestiyê rizgar bikim. Qaşo ez demekê ji bo rizgariya miletekî rabûbûm, lê ez zanim bedelê wê çi ye. Ez behsa panzdeh salên hepsê jî nakim, lêdana sê mehan û awayê lêdanê hê jî di bîra min de ye. Şopên birînên kûr ên ku di ruh û mêjiyê min de vebûne hê wînda nebûne. Gava serê min li dîwarên betonî dixist, ez gêj dibûm. [...] Ev mehek e ez hatime berdan, vî bajarî tu xwedî li min nekiriye. Qaşo ez ji bo rizgariya vî bajarî rabûbûm. Me ê ev bajar rizgar bikira, me ê ew ji hemû xerabî û qirêjîyan pak bikira û em ê tê de weke biran bijiyana. Ka? Qet ne xema bajêr û bajariyan nîn e. (Cewerî, 2008: 30)

Ev hest û ramanên wî hêvîşkestîna wî nîşan didin.

Di berhemên herdu romannûsan de jî em dibînin ku serleheng li hember ziman xwedî hişmendiyekê ne. Zimanê wan li hember zimanê desthilatdar têk diçe

û ew ji ber vê rewşê jî aciz in. Kevok ji Baz re dibêje, “ji ber bîr û baweriyên cihê, dîn û olên cihê, ziman û huwiyetên cihê divê meriv nebe dijminê merivên din... meriv bi huwiyetek, dînek û zimanek tê dinyayê û pê dijî. Sûc û gunehê merivan di vê de çî ye (Uzun, 2002: 336)?” Kevok ku behsa van cudatiyan dike, Baz îtiraz dike û dibêje “em û ew” tune, tenê em, yek welat, yek ziman, yek netew heyê li vî welatî û yên li dijî ve diaxivin xapîokê dijminê me ne. Lê heman Baz, di civîna xweya leşkerî ya dawî de dibêje em niştecihên Welatê Çiyayan ji aliyê çek û şer ve têk dibin, lê di aliyê ziman û çandê ve ew xwe diparêzin. Dibêje, “Quweta wan a herî mezin aha ev tiştên hanê ne; zimanê wan, gotina wan, destan û çîrokên wan, ruhiyeta wan e, lê ev tiştên ku ez qalê dikim, in (Uzun, 2002: 338).” Wekî ji gotinên Baz jî dixûyê, ziman, çand, edet û kevneşopiyên mirovan jî aîdiyetên nasnameyê ne û ger nasnameya we nasnameyeke polîtîk, sekna we sekneke polîtîk be, wê gavê peyvên we, ziman, çand û em dikarin bibêjin, her tiştê we, dibe tiştê polîtîk. Li hember van gotinên Baz, wekî ku Temo bibersivîne, vana dibêje: “Tu dibêjî qey ne di nava milletê xwe de me, lê min xwe li deverêke din daniye. Rast e jî. Niha li bajarê min dengê zimanê min nayê guhê min. Ez di hundirê xwe de dibêjim, Xwedêyo, çawa vî milletî evqasî zû ev ziman ji bîr kir (Cewerî, 2008: 37).” Çawa di *Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê* de bavê Kevokê ji wê re dibêje, ji bo pêşeroja xwe zimanê serdestan hîn bibe, di *Ez ê yekî bikujimê* de jî tespîteke nêzîkî vê heyê. Temo dibêje, “Li vî bajarî, ji bilî gundî û feqîran kes bi kurdî napeyive û zimanê kurdî ji devê ‘efendiyan’ derketiye. Ên ku navê vî bajarî li xwe kirine û xwe bi navê bajêr qure dikin jî pênc peran bi zimanê vî bajarî nadin (Cewerî, 2008: 52).” Kevok ku biryara nivîsînê dide, dibêje,

Belê, ez ê binivîsim, geh bi zimanê Dadê, geh bi zimanên din” (Uzun, 2002: 350) û nabêje bi zimanê xwe, zimanê netewa xwe; dibêje bi zimanê Dadê, ango bi zimanê diya xwe dê binivîse. Li ziman xwedî dernakeve, wekî ku tiştêkî aîdî xwe nebîne. Dema di lêpîrsînê de ye, behsa destpêka dibistanê dike, bi van gotinan rewşa ziman vedibêje: “Dadê; maderê zimanê zikmakî, zimanekî şêrîn, zimanê lôrînê, nehviradinê; zimanê çîrok, serpêhatî, destan, şîn, taziye, dawet, dîlan, stran û go-vendan.[...] Bi zimanê diya xwe hîn bûye, xwe nasiye. (Uzun, 2002: 275-276)

Bavê wê dibêje, “Kekova min, divê tu baş bi vî zimanî hîn bî, ji wan baştir hîn bî da ku di civatê de, di nav însanan de cihekî te, giraniyeke te çêbe.” Lewre, ev “zimanê medeniyetê” ye (Uzun, 2002: 277). Ji bo keça wî bikeve nava civaka “medenî”, bavê wê ji wê re şîretê dike ku ji aîdiyeta xwe dev berde. Ango bav, zaroka xwe ji bo bîyanîbûnê teşvîk dike. Baz jî di sêwixaneyê de ziman û çanda xwe bîra dike.

Di *Ez ê yekî bikujim* de serlehenga jin, ango Dîana, ji ber ku wekî şervanekê li çiya ye û dil dikeve û wê dikin karekî kirêt, bi darê zorê. Li hember dîtînen xwe

ew jî wekî ku ji îdeolojî û ramanên xwe yê berê vegeyriyabe, poşman bûbê, van gotinan dibêje: “Erê, ez demekê ji bo rizgarkirina vî bajarî, ji bo rizgarkirina vî welatî rabûbûm. Min ê ev bajar, xelkê vî bajarî ji hemû kirêtiyan rizgar bikira, lê ez ketim pirika bajêr (Cewerî, 2008: 110.)” Di romana Mehmed Uzun de cerdevanî û kesên îtirafkir me wekî nişaneyê biyanîbûna polîtîk bi kar anîbû. Di *Ez ê yekî bikujim* de jî heman tişt heye. Lewre gundiye Kurd yê cerdevan Dîanayê digirin û dibin sebebê wê (Cewerî, 2008: 135). Dema Dîana di destê gundiyan de ye, bi vî awayî rewşa xwe vedibêje: “Ez êdî girtiya gundekî welêt bûm. Ez ji bo rizgariya wan li van çiyên vegeyriyabûm, lê bi hêsîrî ketibûm destên wan (Cewerî, 2008: 138.)” Di romanê de hem cerdevaniya gundiyan û hem jî rewşa lehenga şervan ku dîl dikeve destê cerdevanên ji netewa xwe wekî mînaka biyanîbûna polîtîk em dikarin şîrove bikin.

Lehî romana dewama *Ez ê yekî bikujimê* ye û Temo û Dîana jî dîsa di vê beşê de jî behsa jiyanên xwe dikin. Lê bi firehî em hîna paşeroja wan dibin û bûyerên pêşerojê jî dixwînin. Dîana navê xwe dike Lehî û li Swêdê bi cîh dibe. Lê di nava pergala wê derê de çend salan ji bo ku ji xwe re jiyaneke nû çêke dilepîte. Xwe ji rabirdûya xwe dûr dixê. Lê rojekî rasî mîtingeka Kurdan tê û careke din bi rabirdûya xwe re rûbirû dimîne. Piştî vê bûyerê xwe zêdetir xerîb dibîne li Swêdê û lê ye ku biryarekê bide û vegere nava rêxistinê (Cewerî, 2011: 152). Lê dê tercîha wê çî be dibe, em wê nizanin. Her çiqas hevalê Temo, ango Nivîskar, dixwaze Temo bibe Awrûpayê bide tedawîkirin jî, Temo naxwaze. Guherandina hişmendî, civakî û derûnî, Temo dike xerîbekî. Civakê jî xwe re xetertir dibîne û dixwaze vegere hepsê. Dibêje, “Min dixwest ez ber bi girtîgehê vegeyrim, vegeyrim nava hevalên xwe ên dilsoz ku ji bo van mirovên nankor di hundir de ne (Cewerî, 2011: 156).” û wisa jî dike.

Di her sê romanên de jî serleheng fikrên xwe yê ewil diguherînin, “pûtên xwe” terk dikin. Tiştên ku bi wan dane tercîhkirin û rastiya ku li dervayî vê ne didin ber xwe û xeletiyên xwe dibînin. Ji ver vê, îdeolojî û baweriyên wan ji wan re wekî astengiyekê dixuyên û ew jî vana terk dikin. Bi vî awayî di hersê romanên de jî biyanîbûneke polîtîk pêk tê.

2.2. Biyanîbûna Psîkolojîk

Ev cureya biyanîbûnê, ji aliyê derûniyê ve qutbûna ji rastiye îfade dike. Mirov di nava civakê de dijî û bandora pergala civakê li ser wî heye. Lê mirov divê xwedî kesayetekî be. Kesayet, ji taybetiyên ferdan pêk tê. Di tevger û têkiliyên xwe yê rojane de ger ji girseyê, ji piraniya mirovan cuda be û ev cudatî jî di jiyan û têkiliyên wî yê rojane de astengî û kêmasiyan derdixe; wê gavê li wir problemek heye (Köroğlu – Bayrak, 2010: 4). Di vir de anormalî yan jî diyardeyên nexweşiyê

dixûyê. Biyanîbûna psîkolojîk jî di vir de dikeve dewreyê. Lewre biyanîbûn, bi kurtasî, “qutbûna ji rastiye” bû. Lê di serdemên nû de ev “rastî” gelek caran wekî pêlîstoka pergala kapîtalîst e û însanan dike wekî bireserekê. Daxwazî, fikr, hêvî û hestên insan li gor qaîdeyên bazarê dide organîzekirin yan ji bi kar tîne. Mirovan wekî robotan têxe binê ferman û hewcedariyên pergala xwe ya maddî. Ev jî însanan ji însanetiye derdixe. Erich Fromm dibêje “biyanîbûn, wekî nexweşiyê kesayetê di temelê psîko-patolojîk ya însanên modern de radizê.” (Fromm, 1973: 57) Fritz Pappenheim jî dibêje “Însan dema ji xwe direve, ji ber ku hebûna xwe avêtiye qelpiya girseya anonîm, ji xwe dûr ketiye.” (Pappenheim, 2002: 23)

Di *Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê* de Baz xwe û hebûna xwe, kesayeta xwe aîdî dewletê û artêşa Welatê Mezin dibîne. Ne ji bona xwe, ji bo welat, dewlet û General Serdar dijî. Ji aliyê psikolojiya wî vê rewşê, radixe ber çavan. Lewre, “Faşîzm di her qadê de vê tiştê dike armanca xwe ya herî zelal: Tunekirina xwebûnê û xwe teslîmkirina hêzeke mezintir (Fromm, 1997: 215).” Tiştê ku Baz jî dike tam ev e. Lewre di mala sewîyan de bê dê û bav mezin bûya. Di mektebên artêşê de, bi perwerdeyê leşkerî xwe digihîne. Artêşê tenê rastiye, ango tiştê li gor xwe rast û rastî ye hînî wî kiriye. Ji tiştên ku hînî wî kirine, şik nekiriye. Di destê artêşê de dibe makîneyê kuştinê. Li Welatê Çiyayan bîst salan zêdetir wezîfe dike. Mirin, kuştin, îşkencekirin, şewitandin, bi ferman û pêşengtiya wî pêk tên. Lê, piştî çil saliya xwe û piştî van kirinên xwe yê kirêt û dijmirovane, hîn dibe ku ew jî ji wan mirovên ewqas afat anînê serê wan, ewqas li wan zilm û zordarî kiriye, kesek e û malbata wî ji aliyê artêşê ve hatiye kuştin. Baz ji Zabîte Simbêlqît, hîn dibe ku heta wê rojê jiyaneke derew jiyaye. Hestên xwe bi van gotinan vedibêje:

Zimanê min nagere ka ez çawan bibêjim. Ez, ewana. Ez, ji wan deran? Ez, ji wan? Hingî ev jiyana min? Ev kirin, tevger, xwîn û xwîdana ku ez dirîjînim? Hemû derew? Hemû pûç? Jiyana min, emrê min, jiyana û umrê derew û pûç? [...] Ez kî me, aîdê kê me? Van hîsên kambax vê dudilî û sûzeniya ku ez xistime, şikandime, niha jî, di vê şeva ronî de jî, bêhnê li min diçikîne. (Uzun, 2002: 345)

Her çiqas nexwaze ji vê bawer bike jî, demekî şûnde dikeve valahiyeke mezin. Wî bi salan ev tişt kirine. Fehm dike ku kîn, nefret dibe sedem ku rastiya jiyane, rastiya Welatê Çiyayan nebîne: “Kîn û nefret alîkarî dikin, belê alîkarî dikin ku meriv felaketan, wehşetan nebîne, nebihîse û nepeyive. [...] Daxwaza tolê, kela kîn û nefretê, yanî riya herî hêsan, riya herî baş a hînbûna jana şewat, mirin û kuştinê ye, meriv pê hînî korbûnê dibe... (Uzun, 2002: 318)” Piştî van gotinan Baz, êdî Bazê berê nîn e. Lewre alternatîfê vê riya şaş jî hîn bûye. Ew jî evîn e. Di van hevokan de em sedemê biyanîbûna psîkolojîk ya Baz dibînin. Ji ber nefretê, ji rastiye qut bûye. Erich Fromm dibêje, “taybetiya herî diyar ya kesayeta biyanîbûyî, tunekirina hestên wî/ê yê heqîqetê ye (Fromm, 1982: 187).” Dema behsa tenduris-

tiya mirovan dike, dibêje, tenduristiya ferdan bi tenduristiya civakê ve girêdayî ye. Civakeke ku tenduristiya wê baş be, hezkirinê, azadiya xwe afirandina mirovan, azadiya kesayetên derdixê pêş û ji bo ku mirov xwe însa bikin aliyê wan dike, îmkanan dide însanan. Lê civakeke nexweş, dijmintiyê û li hember hev şik û gumanê derdixê pêş. Mirovan wekî otomatan bi kar tîne (Fromm, 1982: 86-87). Em rewşa Baz û Kevokê jî bi vî awayî dikarin binirxînin. Lewre Kevok jî serî de Naxwaze bikeve nava şer, ji ber ku evîndarê wê diçe, ew jî derdikeve çiyê. Lê piştî dîl dikeve, em dibînin ku ew jî şer, kuştin û mirinê hez nake, ji edebiyatê û afirandinê, ji jiyana hez dike. Lê welat û rewşa welat ya di binê nîre şer de ye, herduyan jî wekî hemû mirovên din, dixê nava rewşeke “nexweş”. Ango ew li gor daxwazên xwe nikarin bijîn. Baz jî û Kevok jî vê jiyana naxwazin, lê bûyerên diqewimin, herduyan jî mecbûrî jiyaneke bê dilê wan dike. Çawa Kevok bê dilê xwe diçe ser çiya, Baz jî ji ber mecbûriyetê dibe makîneya kuştinê. Dema ew dixwazin vê jiyana ne bi dilê wan e biguherînin jî tîne kuştin.

Di romanên de tirs, temayeke girîng e. “Kî dê bawer bikira ku Kevok ê, ji ber tirsê kambax, ji ber daxwaza jiyana kambax, vê rewşa kambax qebûl bikira? (Uzun, 2002: 310)” Kevok xwe bi xwe sedemê halê xwe dipirse. Kevok diçe li Baz dinihêre. Baz di xew de ye. Difikire demançê wî bigire û wî bikuje. Paşê anîna kêrekî û bi kêrê kuştina Baz difikire. Lê nake. “Lê Kevok ditirse. Kevoka tirsok!.. Çima Kevok evçend ditirse? Çima jiyana kambax, niha, evçend şêrîn bûye? (Uzun, 2002: 311)” Li hember van pirsên Kevokê xwe ji xwe, di rûpela deftera xwe de vana dinivîse:

“ez mirime, fetisîme... xwînê ez kuştîme, tirsê ez fetisandime. Xwîn, tirs, xwîn û tirs bûne qedera min... ez çi bikim? Ez perçe bûme, ez wînda bûme. Jiyan vemiriyê. Perçeyên jiyana min, di tarîtiyê de, perege, belav bûne. Her yek li dereke. Xew nîn e, xwarin nîn e, dost, heval nîn e, kar, şixul, jiyan nîn e, rû û rûçik nîn e. Ez ê çawan bikaribim van perçan, mîna perçên çêrekî şikesfî ku bûye hezar perçe û belav bûye, bidim hev? Ez bi ku de herim? Ez çi bikim? Ez dikarim çi bikim? Ev çi hal e? Her der xwîn e, her der mirin, kuştin, birîn e. Her der tirs e. Ez ditirsim. Xwîn û tirs min dikujin. Ev welat min dikuje, ev însan min dikujin. Ez dimirim...” (Uzun, 2002: 306); “ez ditirsim... Ji bilî tirsê ez bi kêrî tiştêkî, tu tiştî nayê...” (Uzun, 2002: 312)

Di *Ez ê yekî bikujim* de Dîana jî ditirse û ji tirsê, ji ber ku ji xwe bawer nake ku bi serê xwe dikare xwe ji lepê kesên ku bi zorê wî dikin nava fûşê, lewra li benda rizgarkerekî ye. Di van herdu lehengên jin de jî kompleksa Sindirellayê heye. Lehengê di nava lepê tirsê de ye, “li kesekî yan jî li tiştêkî digere ku xwebûna xwe pê girêde (Fromm, 1997: 150).” Em dikarin rewşa Kevok û Dîanayê bi vî awayî jî şîrove bikin: Ji bo ku herdu jin, ji bona xwe li hember hêzeke mezin têkin ewlehiyê, li hember wan stûyê xwe ditewînin. Karen Horvey vê rewşê wekî hêmaneke endîşeyê (anksiyete) pênase dike. Li gor wê, ev kes, wiha difikirin: Ger ez stûyê xwe li hember wan bitewînim, dê canê min di ewlehiyê de be (Horney,

1995: 72). Özcan Köknel jî tirsê tişteke normal, însanî dibînî (Köknel, 1990:16). Lê em vê şîroveya Horney ji bo şervanên teslîm dibin û dikevin binê fermana artêşê û gundiyan ku cerdevaniyê dipejirînin jî bi kar bînin. Hem di romana Mehmed Uzun û hem jî di yê Firat Cewerî de em vana dibînin. Lewre bi vî avayî dê neyên kuştin, ji cîh û warên xwe neyên mişextîkirin û dê hêza dewletê wana biparêze. Bi vî avayî ewlehiya xwe temîn dikin.

Lê ne tenê Kevok, Baz jî ditirse. Bi taybet di herdu beşên dawî de, Bazê ku êdî ne nêçîrvan, lê nêçîr e, wî ditirsîne. Di cîhekî de vebêjer vî halê wî bi van gotinan tîne zimên: “Baz ku mîrê kuştinê bû, niha, bûye dilê mirinê. Belê, Bazê ku bêtirs diçû ser mirinê, niha, piştî mirina Kevokê, ji mirinê ditirse, zahf ditirse (Uzun, 2002: 372).” Lewre ew jî li hember hebûna xwe metirsiyekê dibîne.

Lehengên Firat Cewerî jî di vê rewşê de ne. Li welatê ku navê wê nayê dayîn de şer heye. Temo ji ber xebat û fikrên xwe yê polîtîk tê girtin û panzdeh salan di girtîgehê de dimîne. Ji ber îşkenceyan derûniya wî xirab bûya. Dema ku dermanan bi kar neyne, ji rastiye qut dibe, karakterekî şîzoîd e. Rastî û xeyalan tev li hev dike. Bê hemdê xwe, xwebixwe diaxive, kesên xeyalî dibîne. Bi mirovan re têkiliyên bi rêk û pêk nikare dayne. Lê em hîn dibin ku Temo di zaroktiya xwe de jî ji aliyê bavê xwe ve tê rencîdekirin. Lewre nikare mirîşkekê jî serjê bike. Diya wê jî, şûna ku wî bişîne dibistanê, şandiqa boyaxê dide piştê û dişîne xebatê. Harry Guntrip dibêje “Xwebuneke zarokî ya qels, di cîhekî nemunasîp de be yan jî di cîhekî trawmatîk de pê nikaribe serî, dixwaze vegere zikê diya xwe (Guntrip, 2003: 52).” Temo jî naxwaze bi hevalê xwe re here Swêdê, dixwaze vegere girtîgehê:

Ez li derva nesitiriyame. [...] Min dixwest ez ji vê cîhana derva bi dût bikevim.[...] tenê cihek heye ku ez dixwazim lê vegerim, ew jî girtîgeh e. Êdî girtîgeh warê min, welatê min, cihê min e. Ez di panzdeh salan de fêrî wir bûme û ji wir pê ve nikarim cihekî din ji xwe re bikim war, nikarim li cihekî din bisitirim; her tişt ji min re xerîb e, xav e, min diêşîne. (Cewerî, 2011: 156-157)

Girtîgeh dê wî ji hemû hêvî û xeyalşikestinan dût bixe. Lê di girtîgehê de rewşa wî ya psîkolojîk xirabtir dibe.

Dîana jî dîsa ji ber atmosfera nefretê derdikeve serê çiyê. Lê ew jî bi dilê xwe naçe, rewşa malbatê û civakê wê mecbûr dike. Dema dil dikeve jî tê tecawizkirin, bi darê zorê dibe qehp û ew jî wekî Kevokê nikare xwe bikuje, nikare kesên ku wê dikin rîya xirab jî ji holê rake. Di *Lehiyê* de li Swêdê e û jiyaneke nû ji xwe re çêdike. Lê dîsa em ji van gotinên wî fehm dikin ku nikare xwe ji bandora wan bûyeran xilas ke:

Heke bîranînen min wek siyekê nedana pey min, min dikarîbû jiyaneke pir aram, li gundekî an jî li bajarekî pir aram bidomanda, lê min nikarîbû. Loma, carinan cîhan teng, bajar teng, ode teng, kirasê min ji min re teng dihat. Carina mîna ku deh kes bi

hev re destên xwe têxin qirika min, min bi zorê bêhna xwe digirt û berdida. Carina bêxew dimam, carina bi rojan ji nav nivînan dernediketim, carina pariyê nê di ber min re nedîçû, carina jî ez dibelişim.”; “Ne tenê laşê min, ruhê min jî gemarî bûbû. Ez carina diketim serşokê, min xwe dişuşt û ha dişuşt. Min carina bi saetan bi lûfikê xwe difirkand, laşê min sor dibû, carina xwînê tê re diavêt, lê dîsa min xwe paqij hîs nedikir. Carina min digot ji bo ez paqij bibim, ez ê çermê xwe ji xwe bişeqitînim. Carina min destên xwe, carina jî serê xwe li dîwêr dixist da ku ez ji acizî û bêhtengiya xwe hinekî bi dûr bikevim.”; “Min ferq kiribû ku van demên dawiyê ez di ber xwe de û xwe bi xwe dipeyivîm.” (Cewerî, 2011: 183-184; 152; 222).

Em dikarin bibêjin nîşaneyên nexweşiya Temo û Dîana/Lehîyê semptomên kesên ku îşkenceyên giran dibînin in (Tarakçioğlu, 1990: 157-158).

Şer, mirin, kuştin, dibe sedem ku lehengên van romanên ji aliyê derûniyê ve ji bikevin binê bîyanîbûnekê. Ew çiqas bixwazin xwe ji van bûyeran û ji bandora wan xilas bikin jî ev îmkan nakeve destê wan. Rabirdû wekî siya wan li dû wan e. Em van gotinên ji Deleuze û Guattari mulhem in, dikarin ji bo her çar lehengên romanên jî bi kar bînin: Ew di nava pêvajoyeke hilweşandinê de hatine dinyayê (Deleuze – Guattari, 1990: 14). Ê bandora vê hilweşandinê qedera çar lehengan jî diherimîne yan jî em bibêjin jiyana wan mehf dike.

2.3. Biyanîbûna Mekanî

Armanca me bi vê sernavê ew e ku em bi çavên lehengan, sekna lehengan ya li hember mekanan çawa diguhere, çi di van guherandinan de xwedî bandor in, vana tespît bikin. Helbet dema em dibêjin mekan, bi nêrîneke firêh em mekanên vekirî (mehele, kuçe, kolan, tax, qad, gund, çîya, deşt, daristan, bajêrok, bajêr, hwd) û mekanên girtî (jûre, avahî, mal, kargeh, markêt, dairêyên fermî û ofîsên xebatê, şikeft, hwd) qest nakin. Vana jî xwedî bandoreke cuda ne. Têkiliya wan bi psîkolojiya legengan ve heye. Lê mekan bi gelek tiştên din ve girêdayî ne. Mînak, ziman, avahî, peyker, park, xweza, hwd. û bandora vana jî li ser lehengan û derûniya wan heye. Bîranîn û îdeoloji jî bi mekanan ve girêdayî ye. Lefebvre dibêje, “Mekan bi hêmanên xwezayî û dîrokî ve hatiye şewandin û çêkirin. Mekan polîtîk û îdeolojîk e. Heta devê xwe bi îdeolojiyan ve tije ye (Lefebvre, 2017: 82).” Romanên ku em dixwazin li ser wan bisekinin jî, ji vî aliyê ve derdikevin pêş. Em dikarin bibêjin di van romanên de bi alîkarîya îdeolojiyan yan jî bi alîkariya bûyerên polîtîk, mekan jî tîr polîtîzekirin û bi van mekanan ve nasnameyên polîtîk tîr însakirin yan jî leheng ji van mekanên polîtîk û nasnameya wan mekanan direvin. Em dixwazin bi gelemperî li ser mekanekî vekirî û temsîlî angû li ser “welat” û temsîlên wê bisekinin. Lewre mekan, ji bo nasnameya netewî girîng e. Mîrov bi sînorên cîhên xwe, ‘xwe’ û ‘yên din’ ji hev cuda dikin. Wate û temsîlên mekanan li gor temsilyeta wan diguhere. Di romanên de jî Welatê Çiyayan,

Welatê Mezin, bajarê Temo û Dîana lê ne, girtîgeha Temo û Swêdê mekanên girîng in ji bo lêkolîna me. Lewre bandora van mekan li ser îdeolojî, derûnî û rabirdûya serlehangana heye.

Di romana Mehmed Uzun de mekanên ku em dê li ser bisekinin Welatê Çiyayan û Welatê Mezin in. Welatê Mezin, navenda hukûmet û rêveberiyê ye û standartên wê jî li hember Welatê Çiyayan pir bilind in. Baz jî Kevok jî ji welatê Çiyayan e. Lê li Welatê mezin tîn kuştin. Di sahneya kuştina wan de paytextê welatê mezin bi taswîrên romantîk tê taswîrkirin: “Kevok, li derveyî paytextê Welatê Mezin, li erdekî vala, li kêleka çemê bajêr, di bin ronahiya stêr û heyvê de, bi sê berikan, hate kuştin (Uzun, 2002: 371).” Lê Welatê Çiyayan bi gelemperî bi sîfatên neyênî derdikeve pêş û ev jî ji ber bûyerên tîn serê lehengan e. Bi çavê Baz Welatê Çiyayan “welatê lanetkirî (Uzun, 2002: 293).”, “welatê terr.. (Uzun, 2002:297)” e; “Bêhna xwîne ji wir tê, xwîne ew welat vegirtiye, şidetê ew welat hîpnotîze kiriye. Rindî û xirabî, başî û kirêfî ketine nav hev, tu pîvan nemane (Uzun, 2002: 318).” Kevok jî piştê perwerdeyê ku derbasî axa Welatê Çiyayan dibe, bi van gotinan dîmena li pêşiya wê ye taswîr dike:

Kevok dibîne. Rastiya ku wan behs dikir, rastiya vî welatê mirinê li ber çavê wê ye. Darên kevnare, mezin şewitî ne! Guleyên topên hawanê di gewdeyên wan de teqiyane. Darên abadîna hilweşiyane. Şopên çekên law, topên hawanê, mitralyozên mirinê, li her derî dixuyin. Heta li ser kevir, qûç, zinar û latan! Heta kevir, kuç, zinar û lat jî şewitî ne, reş bûne! Li erdê bi navê hêşinahiyê tu tiştê nemaye, her tişt, her der şewitiye. Mîna komirê, her der reş e. Her der hilweşiyayî, terkkirî ye. Dar, devî, çand bi gulokên êgir şewitî dinya tenha, aram. Ne kesek, ne teyrek. Însan nîn in, tevgera însanan nîn e, hez nîn e, sewda nîn e. Her der, her tişt mirî. Bi tenê şopên kînê, şopên nefretê hene. Û qîrîn. Û gazîn. Û qîrîn û gazîna bêdeng ya tebiyeta ku bi reşahiya şewatê reşa xwe girêdaye. Reşahî. Reşahiyek ku bi destê însanan hatiye pê. (Uzun, 2002: 239)

Nivîskarê ku Kevok pê re diaxive û jê alîkariyê dixwaze, bi gelemperî ji Welatê Mezin re dibêje, “welatê tirs û xoftijî (Uzun, 2002: 355)”, “wî welatê mirin û kuştinê (Uzun, 2002: 372)”. Mader ji bo Welatê Çiyayan dibêje “welatê bêgav û bêçareyan, welatê zehmetî, nexweşî û dijiwariyan e (Uzun, 2002: 322).” Li cîhekî din jî bi van gotinan vebêjer behsa Welatê Çiyayan dike: “Li cîhê herî dûr ê cihan, însan û însaniyetê (Uzun, 2002: 234).” Di van çend mînakên de jî diyar e ku di romanê de bi nêrîneke neyênî navê Welatê Çiyayan derbas dibe. Lê em ji bîr nekin ku ew welat ji aliyê dagirkeran ve hatiye kavilkirin; gund hatine şewitandin, gundî hatine kuştin, xweza bi bombekirinê giran ve hatine hatine şewitandin. Ger ew derbûbe dojeh, musebîb desthilatdariya Welatê Mezin e.

Li hember vê “dojeh”ê, ew cîhê ku Baz û Kevok xwe lê vedişêrin bi van hevokan hatiye dayîn: “Baz û Kevok, li deverên ronahiyê, di nav ronahiyê de (Uzun,

2002: 353).” Wekî bihuştê tê tasvîrkirin.

Ji bo Baz welat, artêş û General Seradar pîroz in û her perçe axa welat jî yek e. Lê li Welatê Çiyayan hinek serhildêrên ku ji aliyê dujminên welêt ve hatine xapandin, li Welatê Çiyayan tengasiyê û cudatiyê derdixin. Ev der ji bona wî qada nêçîrê ye. Dema ku fermandarê wî dibêje tu dê terfî bikî û em dixwazin tayîna te ji Welatê Çiyayan hildin cihekî din, Baz vê naxwaze qebûl bike. Dema rabirdûya xwe hîn dibe û naxwaze Kevokê teslîmî artêşê bike, biryara revê dide. Kevok jî Welatê Çiyayan wekî welatê xwe, axa xwe dibîne. Ji ber ku evîndarê wê diçe, ew jî diçe nava şer. Kevok ji Jîr re dibêje, “mere wî welatê bêyom (Uzun, 2002: 280).” Lê piştî dîlketin û mirina hevalên wî, Welatê Çiyayan dişibîne dojhê. “Nefret, ji vî welatî, ji wî welatî[...] (Uzun, 2002: 347).” Di beşa dawî ya romanê de jî Baz ji Welatê Çiyayan re dibêje, “welatê mirinê (Uzun, 2002: 374).”

Wekî romana Mehmed Uzun, di romanên Firat Cewerî de jî navê welêt derbas nabe, navê bajarê ku Temo û Dîana lê de ne, nayê gotin. Lê ji aliyê fîzîkî ve mezinbûn û ji aliyê polîtîk ve jî girîngbûna wê Amedê tîne bîra mirov. Di heman demê de, ew çalakîya edebiyatê ya ku nivîskarê hevalê Temo tev lê dibe, mêvanên wekî Celîlê Celîl û Mistefa Îzedîn Resûl tev lê dibin jî li Amedê pêk tê.²

Di *Ez ê yekî bikujim* de Temo, panzdeh salan di girtîgeha bajarê ku di xortaniya xwe de dixwestin rizgar bikin û jiyaneke biratî însa bikin de dimîne. Dema ji hepsê dertê, dibêje li vî bajarî kes li min xwedî dernakeve. Ji aliyê polîtîk, exlaqî û hişmendî ve bajêr guheriye û ev veguherîn jî li gor Temo, veguherîneke neyênî ye. Ji ber vê derheqê bajêr de van gotinan dibêje:

Min bikaribûya bajar bikuşt, digel ku heta niha min gêrikek jî neêşandiye, min ê teksîr nekira. Ez zanim ew bi kêra min nayê kuştin, nikarim agirekî jî pêxim. Lê Neron ew mîrxasî kir, agir bi zirecêba Romayê xist, diya xwe jî kuşt, bû dîrok. Ez ê nikaribim wê mîrxasiyê bikim, nabim dîrok, naxwazim jî. Ez ne mîna Neron birçiyê desthilatdariyê me, rebenek im. (Cewerî, 2008: 31-32)

Elbet dema em behsa guherandinê dikin, ne tenê guherandinên razber, guherandinên şênber jî zêdene. Temo van guherandinan jî bi vî avayî tîne zimên: “Lê bajêr nas nakim, bajar ne wek bajarê berê yê, şênîyên wê guherîne. Lixwekirina wan hatiye guhertin, avahî ne wek berê ne. Berî panzdeh salan, ne mirov wilo bûn, ne jî avahî. Reng û rûçîkê her tiştî hatiye guhertin. Jixwe gava niha hebekî radiwestim û li avahiya li hember dinihêrim, ez wê jî qet nas nakim. Tu dibêjî qey ev ne bajarê min, lê dîmenên filman in (Cewerî, 2008: 46).” Di beşeke dinê de jî behsa guherandinên bajêr dike û dibêje, navê bajêr jî guherandine, hinek kesan jî navê bajarê kevn, wekî nîşaneya mîrxasiyê li xwe kirine. Vê rewşê rexne dike. Lewre

2 <http://arsiv.ntv.com.tr/news/297981.asp> (Dîroka Jêgirtinê: 10.04.20)

yên viya dikin, xwe di binê siya bajêr de bi qîmet dikin, bi gotina Temo (Cewerî, 2008: 31). Di *Lehiyê* de jî em dibînin ku Temo naxwaze here Awrûpayê, dixwaze vegere nava hevalên xwe yê girtîgehê. Lewre ew bajarê ku di dil û serê xwe de şênber kiriye, dibîne ku li holê nîn e (Cewerî, 2011: 156-157). Ew bajêr ji bo *Lehiyê* jî wekî dogehê ye. Ji xwe ew jî lavayî Nivîskar (Alan) dike, dibêje min ji vê dogehê derxe. Lê *Lehiya* li Awrûpayê çend salan derbas dike jî xerîbî û biyanîbûna xwe tam ji ser xwe nikare bavêje. Lewre di nava dubendiyê de ye, gelo here Almaniyayê diya xwe bibîne, yan jî careke din vegere çiyê.

Alâattin Karaca dibêje di meknan de ruh û çanda kirde, şewq dide. Mekan perçeyeke girîng ya bîra mirov e. Mekan hemanêke girîng e ku mirov bi demê ve, bi dîrokê ve, bi çandekê û bi nasnameyekê ve girê dide (Karaca, 2010: 389). Lê di romanên de leheng ji wan meknan dixwazin birevin. Di navbera wan û meknan de qutbûnek heye û ev jî dibe biyanîbûnêke meknanî.

3. ENCAM

Di sê romanên ku em li ser wan xebitîn de em dibînin ku bi taybet kesên ku em dikarin bibêjin rewşenbîr in, di nava xetereyan de ne. Xwestek û xebatên serlehengên romanên têk diçin. Ji ber vê jî hem ji aliyên fîzîkî û hem jî ji aliyên derûnî ve birindar in. Lewre xebatên wan hêzên dewletan ditirsînin û çavên wan hêzan hertim li ser van kesan e. Ji ber xebatên xwe tînan binçevkirin, girtin û kuştin. Bûyêren bi vî awayî jî dibe sedem ku yê ji ber van xebatan nehatine binçavkirin, girtin û kuştin; ditirsin ku dê encama wan jî bi vî awayî be. Ev jî dibin sedem ku mirov ji xebatên xwe vekişin, ji rêxistin û tevgerên ku tê de faalîyetan dimeşînin dûr kevin. Mirov ji aliyê polîtîk, çandî, meknanî, olî, aborî û psikolojiyê ve ji xwe, ji civak û cîmaetên xwe re biyanî bin.

Di romanên de Temo, Dîana/Lêhî, Baz, Kevok wekî serleheng derdikevin pêş me. Her çar jî karakterên polîtîk in û ji bona netew, çand û gelê xwe di nava liv û tevgeran de cîh girtine û tîk çûne. Temo hatiye girtin û ji ber sê meknan di binê îşkenceyan de maye, derûniya wî xirab bûye. Dîana/Lêhî û Kevok perwerdeyêke polîtîk û çekdarî dibînin û derdikevin ser çiyê û wek şervan dîl dikevin destê dewletan û ji ber kirinên kirêt tînan serê wan, em dikarin bibêjin derûniya wan jî birindar e. Baz, wekî amrazê mirin û kuştinê di nava artêşê de hatiye wezîfedarkirin. Lê di dawîya salên xwe yê di van karan de, hîn dibe ku ew jî ji wan kesên ku wî û artêşa wî qir li wana aniye, ye. Ew jî di dawiyê de ji artêşê direve. Ev hemû kes, ji aliyê derûniyên xwe ve birindar in. Ji welat û axa xwe re, ji netew û gelên xwe re, ji civakên xwe re û ji rêxistin, tevger, partîyên xwe re biyanî ne. Ji wan vedîqetin, dûr dikevin û îdeolojî û fikrên xwe yê berê poşman in. Paş de gav diavêjin û ev jî wana dikê biyanî. Bi vî awayî romannûsan bi van romanên biyanîbûna polîtîk,

psîkolojik û mekanî anîne ziman. Di romanan de ev ruhên birîndar ji xwe re star-gehan digerin, lê wekî gotina Edward Said, ew carekî bûne bîyanî, mişextî. Êdî çi bikin jî, ew dê heta hetayî bêcîh û bêwar bin, ango biyanî bin.

4. ÇAVKANÎ

- Cewerî, F. (2011). *Lehî*. Stenbol: Nûdem.
- Cewerî, F. (2008). *Ez ê yekî bikujim*. Stenbol: Avesta.
- Deleuze, G. ve Guattari, F. (1990). *Kapitaliz ve Şizofreni -1: Göçebelimi İncelemesi*. Ali Akay (Çev.). İstanbul: Bağlam.
- Demirer, T. ve Özbudun, S. (1998). *Yabancılaşma*. Ankara: Öteki.
- Fromm, E. (1973). *Çağımızın Özgürlük Sorunu*, Bozkurt Güvenç (Çev.). Ankara: Özgür İnsan.
- Fromm, E. (1997). *Özgürlük Korkusu*. Roza Hakmen (Çev.). İstanbul: Güloğlu.
- Fromm, E. (1982). *Sağlıklı Toplum*. Yurdanur Salman-Zeynep Tanrıseven (Çev.). İstanbul: Payel.
- Guntrip, H. (2003). *Şizoid Görüngü – Nesne İlişkileri ve Kendilik*. İstanbul: Metis.
- Horney, K (1995). *Çağımızın Nevrotik Kişiliği*. Selçuk Budak (Çev.). Ankara: Öteki.
- Karaca, A. (2010). *Lâkin Vatandan Ayrılışın Izdırabı Zor*. Hasan Akay – M. Fatih Aydın (Haz.). *Kırk Bir Dize Kırk Bir Yorum*. İstanbul: Hat.
- Kızıltan, G. S. (1986). *Kişinin Silinen Yüzü – Çağımızda Yabancılaşma Sorunu*. İstanbul: Metis.
- Köknel, Ö. (1990). *Korkular Takıntılar Saplantılar*. İstanbul: Altınkitaplar.
- Köroğlu, E. ve Bayraktar, S. (2010). *Kişilik Bozuklukları*. Ankara: HYB.
- Lefebvre, H. (2017). *Mekânın Üretimi*. Işık Ergüden (Çev.). İstanbul: Sel.
- Mandel, E. (1974). *Marksist Yabancılaşma Teorisi*. Ahmet Muhittin (Çev.). *Yeni Adımlar-Aylık Sanat ve Siyaset Dergisi*, S.14.
- Marcuse, H. (1975). *Tek Boyutlu İnsan*. Afşar Timuçin ve Teoman Tunçdoğan (Çev.). İstanbul: May.
- Oisermann, T.I. (1974). *Marksist Düşüncenin Problemleri-İnsan ve Yabancılaşması*. Uluğ Nutku (Çev.). *Türkiye Defteri*, S.9, s.47.
- Pappenheim, F. (2002). *Modern İnsanın Yabancılaşması*. Salih Ak (Çev.). Ankara: Phoenix.
- Tarakçıoğlu, Dr. B. (1990). *İşkence Olayı-Yolaçtığı Bedensel ve Ruhsal Rahatsızlıklar, Tedavi ve Rehabilitasyon*. İstanbul: Belge.
- Tolan, B. (1980). *Çağdaş Toplumun Bunalımı-Anomi ve Yabancılaşma*, Ankara: Ankara İktisadî ve Ticarî İlimler Akademisi.
- Uzun, M. (2002). *Ronî Mîna Evîne Tarî Mîna Mirinê*, Stenbol: Avesta.

Extended Abstract

Modern Kurdish literature begins with poetry at the end of the nineteenth century. The first Kurdish novel was published in 1935. However, the literature was interrupted for the wars, political conflicts and conflicts in the Kurdistan geography. Kurdish in Turkey's officially banned until the 1990s due to the work of the authors give in exile. The number of novelists in the Kurmanji dialect has increased after the 1990s. We would like to emphasize the names of Mehmed Uzun and Firat Cewerî among the Kurdish writers. Mehmed Uzun and Firat Cewerî have great efforts in the Kurdish novel. Mehmed Uzun wrote seven novels throughout his life and Firat Cewerî took his place in the history of the Kurdish novel with four novels he has written so far. Both authors went through similar processes traces of which can be seen in their novels. In the novels called *Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê, Ez ê Yekî Bikujim û Lehî*, which we will focus on, we see that the protagonists have national consciousness. They love their country, city, language and culture. The heroes took part in political works and struggled in their youth. They are physically and psychologically in good condition and handsome. In these novels, heroes who have a political identity change their political and ideological ideas over the years; they move away from their country, culture and land. They don't want to live in that country, in those lands and among those people. Therefore, they want to get away from their community. Meanwhile, their psychology deteriorates. In other words, these novels reflect political, psychological and spatial alienation, and we want to analyze them from these aspects.

Thematically, we have stated that three types of alienation stand out in these novels: spatial, political and psychological alienation. We will first look at spatial alienation. Space is important in the novels of Mehmed Uzun and Firat Cewerî. Because it represents an affiliate. Heroes love and work for these places in the chronological flow of events. What is meant here is the places where the heroes were born, raised and lived. But when events unfold in a way that they don't want, your heroes begin to hate space. So they become alienated from the place. For example; Baz, who is the hero of Mehmed Uzun, is happy to live in the country of "General Serdar". He is used to living in the Land of the Mountains. But he knows that there is a stranger there. When he learns that he is actually there, he cannot accept it. Kevok fights for the Land of the Mountains, his ancestral homeland. But after being captured, he likens the geography to hell and wants to escape and leave. Do not want to live in the city where they fight for both Temo and Dîana / Lehî in *Ezê yekî Bikujim* and *Lehî*. Temo goes to prison. Dîana / Lehî goes to Sweden. Another type of alienation associated with spatial alienation in heroes is political alienation. The heroes in the novels that are the subject of our study engage in political and military activities. But their bitter experiences also distract them from the political ideas they defend to death. They move away from the group, party or formation they are a member of. They begin to question, even criticize, the thoughts they previously defended. Thus, political alienation takes place.

As the third type of alienation, we will refer to the type of psychological alienation. By psychological alienation, we mean that the heroes become psychologically ill. In both *Ronî Mîna Evînê Tarî Mîna Mirinê* and *Ezê yekî bikujim* and *Lehî*, the negativities experienced negatively affect the psychology of the heroes. For example, in Mehmed Uzun's novel, Baz

has problems with his wife and cannot establish successful relationships with the people around him. He prefers to judge the other person instead of evaluating his own actions. Kevok suffers severe mental and psychological torture. Diana / Lehî, the hero of *Firat Cewerî*, was tortured. They make him prostitute by force. He tries to kill himself. He thinks someone else can save him. Temo receives psychological treatment for the severe torture he suffered. He uses medicine for his psychology. Lehi goes to Sweden, but cannot establish a new life for herself there. Temo finds salvation returning to prison, while Lehî plans to join the organization again. Therefore, we can say that both authors depict the spatial, political and psychological alienation they see in their societies in their novels.

Li Gorî Çar Epîzotan Berawirdkirina Çar Varyantên Destana *Zembîlfiroş*

The Comparison of Four Variants of The *Zembîlfiroş* Epic in Terms of Four Episodes

Leyla KAPLAN*

PUXTE:

Di nav xebatên kurdî de her çiqas li ser Destana Zembîlfiroş gelek xebat hatibin kirin jî li ser epîzotên destanê zêde nehatiye sekinandin û di vê mijarê de valahiyek heye. Di vê xebatê de me xwest ku ev valahî bê tijîkirin û Destana Zembîlfiroş ji aliyê epîzotan ve bê nirxandin. Bi rêya vê xebatê çar epîzotên di Destana Zembîlfiroşê de li gorî çar varyantên destanê hatine berawirdkirin. Epîzotên hatine hilbijartin: mekan û statuya civakî ya lehengan, hevdiîna ewil a lehengan, gihiştina lehengan û mirina wan. Varyant ji van pirtûkan hatine hilbijartin: Feqiyê Teyran ya Xalid Sadînî, Zargotina Kurda I ya Ordîxanê Celîl û Celîlê Celîl, Zembîlfiroşa A. Gernas û Folklorî Kurmanca ya Heciyê Cindî û Emînê Evdal. Di van her çar varyantan de wek epîzoteke hevpar dikare bê gotin ku Xatûn bi tu awayî nagêhije armanca xwe; lê li aliyê din navên Zembîlfiroş û Xatûnê, mîrzadêbûna Zembîlfiroşî, mirina lehengan bi rengên ciyawaz xuya dikin.

Bêjeyên Sereke: Destan, Destana Zembîlfiroş, epîzot, varyant.

ABSTRACT:

Among the Kurdish Works, although a lot of work has been done on the Epic of Zembîlfiroş, the episodes of the epic have not been stopped much and there is a gap in this regard. In this study we wanted to fill this gap and evaluate the Epic of Zembîlfiroş by the episodes. Through this work the four episodes in the Epic of Zembîlfiroş have been compared according to the four variants of the epic. Selected episodes: place and social status of the heroes, come together of the heroes and their

* **Zanîngeha Mardin Artukluyê, Fakulteya Edebiyatê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, Hindekar** /Lecturer, Mardin Artuklu University, Faculty of Literature, Department of Kurdish Language and Literature, Mardin, Turkey. leylakaplan@windowslive.com
ORCID: 0000-0001-7887-9017

death. Variants have been selected from these books: Feqiyê Teyran by Xalid Sadîni, Zargotina Kurda I by Ordîxanê Celîl û Celîlê Celîl, Zembîlfiroş by A. Gernas and Folklorî Kurmanca by Heciyê Cindî and Emînê Evdal. In all four of these variants as a common episode it can be said that the Xatûn in no way achieves her goal; but on the other hand the names of Zembîlfiroş and Xatûn, the lordship of Zembîlfiroş, the dead of the heroes appear in different colors.

Key Words: Epic, Epic of Zembîlfiroş, episode, variant.

1. DESTPÊK

Destan, cureyekî edebiyata gelêrî ye û wisa tê zanîn ku piştî efsaneyan derke-tiye. Di vî cureyî de mirov û bûyerên dîrokî wekî du mijarên sereke rol dilîzin. Em bi saya destanan serpehatiyên lehengan yê li hemberî heyînên derasayî, bûyerên ku li ser civakê bandoreke mezin kirine, şer û koçberiyên bi awayekî helbestkî hîni dibin. Herçiqas mînakên destanan yê pexşanî jî hebin ji aliyê teşeyê ve menzum in û ji gotinên bipîvan pêk tên. Ev cure di nav xwe de ahengeke muzîkî dihewîne û li gel strandinê ji devan derdikevin û dîsa bi heman awayî di bîra gelan de xwe diparêzin (Keskin, 2019: 187). Destan, ji ber ku ji aliyê xwe yê neteweyî ve ji bo ronîkirina diroka gelan taybetmendiyên girîng dihewîne ji bo her miletê xwediyê cihekî girîng e. Wekî hemû edebiyatên cihanê di edebiyata kurdî de jî berhemên ewil destan in. Loma her miletê destanên xwe bi her awayî wekî berhemên neteweyî dinirxîne. Di destanan de bûyer û leheng bi çavekî dîroknas nayê nîrxandin û ev jî dibe sebeb ku di destanan de her tişt dikare bê mibalaxakirin (Güzel û Torun, 2008:201). Sebebê girîngiya destanê ew e ku bi zimanê wî gelî tê nivîsîn û gelek taybetiyên qedîm yê wî gelî di nav xwe de dihewîne. Wekî din rastbûna bûyer an jî şexsiyetan zêde girîng nîne.

Destana Zembîlfiroş yek ji wan destanên kurdî ye ku ji aliyê gelek kesan ve tê nasîn. Di vê destanê de *evin* û *bawerî* du hemanên sereke ne. Di destanên kurdî de jin piranî wek lehenga sereke xuya nakin, ew zehfî wek hezkiriyên lehengê sereke derdikeve pêşberî me. Lê di destana Zembîlfiroşê de lehenga jin yanî Xatûn ne wekî kesekê xuya dike ku li benda hezkiriyê xwe disekine wekî kesekê xuya dike ku ji bo evîna xwe çî ji destê wê bê dike. Ev xal dikare wekî cudahî û girîngiya vê destanê bê nîrxandin. Vê destanê bala helbestvanên klasîk kêşandiyê û destan ji aliyê Feqiyê Teyran, Melayê Bateyî û Mûradxanê Bayezidî ve hatiye nivîsandin. Piştî van kesan ji aliyê gelek lêkolîneran ve varyantên vê destanê hatine komkirin û nivîsandin û ev destan ji bo hin kesan jî bûne mijara tezên masterê (Samur, 2012; Yılmaz, 2016; Abdulrezaq, 2017).

Me xwest ku em di vê xebatê de çar varyantên Destana Zembîlfiroşê li gorî çar epîzotan bidin ber hev. Beriya ku em berawirdkirinê bikin me di derheqê destanê de hin agahiyên giştî da û paşê em li ser epîzotê sekinin. Piştî agahîdanîna di

derheqê Destana Zembîlfirosê de me kurteya Destana Zembîlfirosê ji nivîsand. Di nivîsîna kurteyê de em girêdayê varyantekê tenê neman û me çar varyantên destanê berawird kir û ji wan kurteyek derxist. Piştî kurteyê me çar varyantên destanê li gorî çar epîzotan berawird kir û bi beşa encam û çavkaniyê jî xebata xwe qedand.

2. DESTAN

Peyva destan bi eslê xwe îranî ye û di zimanên îranî de wek “dastan” an jî “dasitan” derbas dibe. Di zimanên rojavayî de jî wek “épique, épopée, epos, epic, légende” derbas dibe. Destan jî wan berhemên neteweyî re tê gotin ku li ser bûyereke ne ku ew bûyer di dîroka gelekê de qewimiye û jibîrkirina wê ne mimkin e û geşedana xwe jî bi sedsalan dewam kiriye. Destan, cureyekî edebiyata gelêrî ye û bi hêza manewî ya civakê û bûyerên dîrokî û motifên efsaneyî ve girêdayîye ku piştî cureyê efsaneyê derketiye. Ev cure piranî di şeklê nezmî de dertên (Elçin, 1986: 72; Boratav, 1988: 35; Keskin, 2019: 179) lê yên ku nezm û nesîr tîkel in jî hene (Erşahin, 2011: 105). Destan, berhemên herî kevnar ên wêjeya gel in. Di destanan de mijar jî tîkiliyên mirov an jî koman zêdetir şerên “kesên îdeal” yên li hemberê heyînen derasayî an jî li gel hêzên derveyî ye. Di destanan de civat bi awayekî yekbûnî derdikeve pêşberî me û leheng li ser navê vê civaka yekbûyî şer dike. Lewma leheng wek “Leheng- Zana” (Elçin, 1986: 72) an jî “Mirova/ê Îdeal” (Boratav, 1988: 36) tê pênasekirin.

Destan, berhemên girêdayî kevneşopîya gotinî ne, anonim in û çîrokên didaktîk in. Destan di nav berhemên edebî de cureyê herî dirêj, herî neteweyî û çêbûna wê herî zehmet e. Lewma destana neteweyî ya her gelî tune ye. Tenê destanên wan gelên ku xwedî paşerojên dirêj in hene (Baba, 2007: 39).

Destan, çîrokên lehengên navdar in û helbestên dîrokî ne; ew tarîxçeya hozanwarî yê demên borî ye (Kunos, 1978: 38). Bi saya destanan bûyerên dîrokî yên girîng digihêjin nîşên nû. Bo mînak di destan û çîrokên Kurdî yên wek *Kela Dimdimê*, *Derûşê Evdî* û wd. de mirov dikare li pey şopên dîrokî bigere (Yıldırım, Pertev û Aslan, 2013: 33). Bûyer û şexsên di destanan de divê bi ne bi çaveke dîroknas bi çavêke gel bê nirxandin ji ber ku di destanan de her tişt dikare bê mibalaxakirin. Gel bûyerên ku di destanan de qewimîne wek rastî jî hatine jiyîn qebûl dike û bi vî awayî baweriya xwe pê tîne. Kesên ku van destanan vedibêjin di pêşketina destanan de roleke girîng dileyîzin û li gorî Boratav, destan di dest û zimanê van kesan de pêş dikeve (Boratav, 1988: 38). Lê divê bê diyarkirin ku ew bûyerên qewimîne bi awayekî rasterast nayên gotin. Lewre vegêr di vegotina destanan de hinek tiştan dixê nav destanê û li destanê zêde dike. Vegêr di vî karî de çiqas serkeftî be ew qas tê pesinandin.

Destan ji aliyê taybetmendiyên xwe ve berhemên gelek fonksiyonel in. Ong, fonksiyonên destanan wiha rêz dike: pîrozkirina serfiraziyekê, perwerdekirina ciwanan, xurtkirina hesta yekîtiya civakê an jî agahîdan û parastina derbareyê temamê dîrokê, jiyannasî, civaknasî, ajelnasî, zanyariyên derbareyê nêçîr, derya an dinyayê (Ong,2003: 189).

Destan mîna helbest û şanoyê berhemên hunerî ne. Lewre divê ew jî wek hunereke edebî bîn vekolîn (Kaplan, 1979: 14).Destan ji aliyê taybetmendiyên mijar, çêbûn û şewazê ve curbicur in; mirov dikare hi bo destanê senifandineke bi vî şiklî çêbike:

1. Li gorî çêbûnê:

a. Destanên Xwezayî: Ew destanên ku wek epope jî tên binavkirin in û ji bûyerên kevin ên mezin pêk hatine. Wek mînak, Îlyada û Odysseiaya yewnanîyan, Kalavelaya fîniyan, Nîbelûngena almanan, Mahabbarata û Ramayana yên hindîyan, Manasa kirgîzan, Şîntoya japonan, Memê Alan a kurdan û hwd.

b. Destanên Çêkirî: Behemên ku ji aliyê nivîskarên ve bi forma destanê hatine nivîsîn. Mem û Zîna Ehmedê Xanî (Kurd), Aeneida Vergilius (Lafîn), Komedyaya Îlahî ya Dante (Îtalyan), Destana Sê Şehîdan a Fazil Hüsni Dağlarca (Tirk) dikarin wek mînak bidin dayîn.

c. Destanên Nûjen: Berhemên ku bûyerên nûjen vedibêjin.

2. Li gorî Naverokê:

a. Destanên Afirandinê: Çêbûna gerdûn û mirovan vedibêje.

b. Destanên Lehengiyê: Bûyerên civakî yên li derdora lehengekî/ê diqewimin vedibêje (Baba, 2007: 39).

3. EPÎZOT

Terma epîzotê di gelek şaxên hunerê yên wek edebiyat, muzîk, şanoyê de bi wateyên cîyawaz tê bikaranîn. Çend pênaseyên epîzotê yên di ferhengên de derbas dibin ev in:

“Ev peyva ku di yewnanî de tê maneya parçeyê helbestê ji zimanê me re wekî parçeyê ku tenê bûyerekê ji çîrok an jî destanekê vedibêje derbas bûye (Baba, 2007: 54).”

“Di metnên edebî de bûyer an jî diyardeya di asta duyem de ya girêdayê mijara sereke.// Di muzîkê de beşên serbest yên ku mijaran ji hev vediqetîne.// Di şanoyê de bizava duyem ya tevli bizavek bûye (Erşahin, 2011:130-131).”

Em ê li vir tenê li ser wateya wê ya ku bi cureyên edebiyata gelêrî re eleqedar e bisekinin. “Epîzot, di cureyên wêjeya gelêrî yên wekî destan, çîrok û çîrokên gelêrî de, ji pasajên metnekî yên ku ji hev cuda dibin lê bi mijara bingehîn re têkiliya wan hene re tê gotin. Ev cure pasaj hev tamam dikin û teksta bingehîn tînin wicûdê. Di şûna epîzotê de têgihên mîna “beş”, “xaleka bûyeran”, “rêza bûyeran” jî hatine bikaranîn (Attı, 2013: 29).”

Fikret Türkmen di edebiyata tirkî de di nav kesên pêşîn yên ku li ser çîrokên gelêrî xebatan kirine ye û Türkmen dema li ser “Çîroka Aşiq Xerîb” (Aşık Garip Hikayesi) xebitiye çîrokê dabeşê deh epîzotan kiriye. Ew epîzot jî ev in:

1. Cihê ku leheng ji dayik bûye.
2. Malbata leheng
3. Lêgerîna Xerîb ji bo kar
4. Evîndarbûn û bidestxistina hunera lêxistina sazê
5. Rasthatina leheng li hezkiriyê
6. Derketina derve ya leheng ji bo qazençkirina pere
7. Xwestina zewacê ya hezkiriyê li gel kesekî din
8. Agahdarkirina leheng ji rewşê
9. Vegera leheng ya memleketê hezkiriyê
10. Dawet (Türkmen, 1974: 15-30)

Gelek lêkolîneran dema ku li ser çîrok an jî çîrokên gelêrî vekolîn kirine ji bo dayîna kurteyê şûna peyva epîzotê “kurte” yê bi kar anîne. Bo mînak Ali Berat Alptekin, Umay Günay, Saim Sakaoglu terma “kurte” yê tercih kirine lê Bilge Seyidoğlu terma “epizot”ê bi kar aniye. Ji xeynî van Esmâ Şimşek termeke nû avêtiye holê û “rêza motifan” gotiye. Ji bo van hemûyan wekî tiştêkî hevpar em dikarin bibêjin ku hemûyan jî bi madeyan kurteya çîrok an jî çîroka gelêriyê dane (Ay, 2015:40).

4. DESTANA ZEMBÎLFIROŞ

Di wêjeya kurdî ya klasîk de bi navê Zembîlfiroş sê destanên nivîskî hene. Yek ji wan Zembîlfiroşa Feqiyê Teyran e (1549-1631) e ku tê zanîn cara ewil Destana Zembîlfiroşê bi awayekî helbestkî ji aliyê Feqiyê Teyran ve hatiye nivîsandin; ya din Zembîlfiroşa Melayê Bateyî (1675-1760) ye û ya dawî jî Zembîlfiroşa Mûradxanê Bayezîdî ye ku di sala 1776an de nivîsiye (Samur, 2012: 52).

Destana Zembîlfiroş yek ji wan destanên kurdî yên herî berbelav e. Di vê destanê de “bawerî û evîn (evîneke yekalî)” wekî du hêmanên sereke derdikeve pêşiya me. Ev destan bi rêya dengbêj û derwêşan hatiye gotin û bi vî awayî li gelek

herêman belav bûye û gihiştiye heta roja me. Gelek lêkolîneran li ser vê destanê xebat kirine, guhartoyên destanê tomar kirine û nivîsandine. Ev destan ji ber ku demeke dirêj bi awayekî devkî hatiye gotin û belav bûye hin ciyawaziyên piçûk di varyantên destanê de xuya dibin. Bo mînak, lehengê sereke Zembîlfiroş di hin varyantan de rasterast wekî lawekî feqîr derdikeve pêşberî me û karê zembîlfirotinê dike (Sadinî, 2011:399) lê di hin varyantan de jî em dizanin ku kurê mîrekî ye û paşê dev ji dewlemendiyê berdaye û karê zembîlfirotinê dike (Gernas, 1995: 83). Dîsa di gelek varyantan de mîrê mêrê Xatûnêtenê wek nav derbas dibe û di destanê de aktîf nîne. Lê di varyanta “Destanên Kurdî” de em dibinin ku mîr bi rengeke cuda xuya dike. Dema ku Benî Xatûn pê Zembîlfiroş dikeve û diçe mala Zembîlfiroş di vegera mala xwe de rastî mîrî tê. Mîr ji dervehatina Xatûn ya serê sibê dikeve şikê û bi rêya cariyeyan hînî dibe ku dilê Xatûnê ketiye Zembîlfiroş. Mîr bi rêya xulaman Zembîlfiroş tîne û li gel Benî Xatûnê diavêje zindanê. Di dawiyê de Mîr bi kêrê ranê Zembîlfiroş qet dike û di wê demê de Xatûn kêrê ji destê Mîr digire û zikê mîrî diqelişîne. Wek dawî Benî Xatûn, Zembîlfiroş û malbata Zembîlfiroşê bi hev re diçin welatekî din (Zilan û Roşan, 1996: 89-100).

Di vê xebatê de me kurteya Destana Zembîlfiroşê rasterast ji varyantekê negirt. Piştî berawirdkirina çar varyantên Destana Zembîlfiroşê yê di van çavkaniyan de kurteyekê destanê hate nivîsandin: Feqiyê Teyran ya Xalid Sadinî, Zargotina Kurda I ya Ordîxanê Celîl û Celîlê Celîl, Zembîlfiroşa A. Gernas û Folklorî Kurmanca ya Heciyê Cindî û Emînê Evdal.

4.1. Kurteya Destana Zembîlfiroş

Zembîlfiroş kurê mîrî ye. Ji ber ku mîr tenê xwediyê zarekî ye, Zembîlfiroşî bi dil û delalî mezin dike. Zembîlfiroş, di nav malbateke dewlemend de jiyaneke rehet û bi dilê xwe jiyaye. Her tim li gel wezîrê bavê xwe diçe nêçîr û seyranan. Dîsa rojekê ji rojan, Zembîlfiroş û wezîr ji nêçîrê vedigerin û li ser rê rastê gorîstanekê tên. Zembîlfiroş lê dinêre ku di nav qebrekê de qafê însanekî dixuyê, ecêbmayî dimîne û ji wezîr dipirse vê rewşê. Wezîr jî jê re dibêje, dawiya me hemûyan dê wiha bibe, her kes dê rojekê bimire û bikeve bin axê.

Zembîlfiroş di jiyana xwe de cara yekem tiştên wiha dibihîze û tiştên wezîr dibêjin gelekî bala wî dikişîne. Heta diçe malê li ser mirinê difikire û biryar dide ku dê mal û milkên dinê biterikîne, tewbe bike û bi keda xwe, di riya Xwedê de bixebite. Gazî jîna xwe dike û fikr û ramanên xwe jê re dibêje. Jîna wî jî piştgiriyê didê û bi hev re dikevîne rê. Bajêr bajêr, kolan kolan digerin û êdî jiyaneke nû ji bo wan dest pê dike.

Sal derbas dibin, zarokên wan çêdibin û ji aliyê aboriyê ve zêdetir zehmet dikişînin. Zembîlfiroş zembîl û selikan çêdike, di bazar û kolanan de difiroşe, bi vî awayî debara xwe dikin.

*Her roj bi dest zembîl di best
 Dibirine bazaran bi qest
 Xarin û nan dihat bi dest
 Razî dibû bi qîsmetê*

Zembîlfiroş, rojekê dîsa selikan pişt dîke û li kolanan digere. Jina mîrî jî ji pencerê wî dibîne û dilê wê dikeve Zembîlfiroş. Ji ber ku Zembîlfiroş ew qas çeleng e, husnekî wekê Yûsiv pêxember pê re heye, Xatûn çawa wî dibîne ne bi dilekî bi hezar dilan wî dihebîne.

*Zembîlfiroş, lawê delal
 Ew bi k'ulfet, e'rz û h'eyal
 H'evek h'usinê Ûsib li bal*

Xatûn wextê dil dide Zembîlfiroş ji cariyê xwe re dibêje û cariyê bi xwestina Xatûnê hîle dîke û ji Zembîlfiroşê re dibêje: “Kerem ke were jor, dê mîr ji te selikan bistîne û tu çi qas dixwazî ew qas biha bike selikan, dê mîr biha-biha ji te bistîne.” Zembîlfiroş jî bi kêf diçe jor ku selikan bifiroşe û ji jin û zarokên xwe re nên bibe. Dema Zembîlfiroş dikeve hundir û dibîne ku mîr li wir nîne; û dema derî jî tê dadan wê wextê dizane ku di vî karî de hîleyekê heye. Xatûn çawa wî dibîne armanca xwe jê re dibêje:

*Zembîlfiroş tu beyanî
 Ezê bêjim, pê zanî
 Min boy eşqa dil tu anî*

Armanca Xatûnê stendina zembîlan nîne; armanca wê vemirandina agir û evîna di nav dilan e. Xatûn dixwaze ku Zembîlfiroş bi wê re bibe, lê Zembîlfiroş qebûl nake. Xatûn dibêje, tu çi bixwazî ez ê bidime te, çi zêr û zîv, çi pere... Lê ji ber ku Zembîlfiroş tobe kiriye û li gorî baweriya wî jî ev tiştê ne durust e, qebûl nake û ji Xatûnê re dibêje:

*Her wekî şekir di camê
 Bi ser û pêyan tu li min heram î
 Tirsim ji roja axretê*

Lê Xatûn dîsa jî ji daxwaza xwe venagere û ji Zembîlfiroşê re dibêje, hêj roja qiyametê dût e, dev ji van gotinan berde û were bikeve nav cih û nivînên min. Lê ji ber ku Zembîlfiroş ji Xwedê ditirse jê re wiha dibêje:

*Xatûnê wez tobedar im
 Delalê bi erz û eyal im
 Zarok birçî ne, li mal in
 Ji ber rebê rojê nikarim*

Zembîlfiroş dinihêre ku nikare ji destê Xatûne bifilite, ji wan av dixwaze ku dest û rûyê xwe paqij bike. Xatûn bixwe mesînek av dide wî. Zembîlfiroş jî derdikeve li ser banê kelê û li wir hawara xwe digihijîne Xwedê. Difikire, difikire û dawiyê biryar dide ku xwe ji kela bilind bavêje. Beriya xweavêtinê ji Xwedê alîkarî dixwaze:

*Serbîs bi şaran birî
Eyub wekî kirman dirî
Yusif wekî 'ebdal kirî
Le înan ser siltenetê*

*Wan Îbrahîm avête nar
Pêt û piring lê bûne sar
Vêda birin te ji boy nar
Te xilas kir ji zehmetê*

*Mûsa di nêv behra 'emîq
Te lê vekir duwanzde terîq
Fîr'ewn di nêv maye xerîq
Te daye bezayê sîrketê*

*Yunus wekî hûd da belhand
Yek weslke jê nexland
Dîsan bi dinê wesland
Min sidq û bawer bite tê*

*Bawer bikin xê gotinê
Tofan ku hat girte dinê
Nûh û gemî man bi tene
Tu yî xaliqê xê heyatê*

*Deşt û çiya têk bûne behr
Wan asî û xelqê di xwer
Cumle di nîv de mane qehr
Tu yî layiqê wehdanetê*

*Te xilas kir ew hemî
 Dizanim ku tu ne nâîmî
 Ez dê xwe bavê m vê demî
 Hewl û qudret ji bal te tê*

Bi van gotinan Zembîlfiroş xwe ji kelê diavêje. Xwedê jî Cebrail dişîne alîkariya Zembîlfiroş û hêj Zembîlfiroş nakeve erdê Cebrail tê û wî digire û bi awayekî nerm datine erdê. Zembîlfiroş bi vî şikî ji Xatûnê xilas dibe. Lê dema Xatûn seh dike ku Zembîlfiroş xwe ji kelê avêtiye, xulamê xwe yê bi navê Ebbas dişîne û bi zorê hemû selikên wî jê dide standin. Zembîlfiroş jî bi awayekî destvala diçe mala xwe. Jina wê dema dibîne ku Zembîlfiroş destvala hatiye, ew jî hêrs dibe û dibêje, zarok birçî ne, te çima ji wan re nênanî? Zembîlfiroş jî dibêje:

*Jinê hebû 'eqlek ji dor
 Her çî selik standin bi zor
 Me sipare padîşah ji jor
 Eda bikit di qîyametê*

Piştê van gotinan Zembîlfiroş jina xwe re dibêje, tenûrê bigirtîne û çend dîzikan bidane ser, dê Xwedê rizqê zarokên me bişîne. Jinik wisa dike û paşî dinihêrîn ku dîzik tijî xwarin in û zarok jî zikê xwe têr dikin û radizên.

Xatûn dikeve pê Zembîlfiroş û tê nêzê mala wan. Ji jina wî re xeber dişîne û jina Zembîlfiroşî tê li cem Xatûnê. Xatûn pê re diaxive û kincên xwe yên xweşik dide wê, zêr û peran jî dide da ku tenê şevêkê bikaribe li gel Zembîlfiroş razê. Jina Zembîlfiroşî jî ji bo zêr û peran qebûl dike û kincên xwe digûherînin. Xatûn bi awayekî veşartî dikeve di nav nivînên Zembîlfiroşî de. Dema Xatûn di nav nivînan de dizivire dengê xirxalên wê derdikeve û Zembîlfiroş têdigehe ku ew jina wî nîne. Temaşê rûyê jina paşîla xwe de dike û dibîne ku ew Xatûn e. Ji nav cihê xwe derdikeve û baz dide. Dibîne ku xilasbûna wî ji Xatûnê tune ye, ji Xwedê re dia dike ku canê wî bistîne. Xwedê diayê wî qebûl dike û Zembîlfiroş dibe çûk û difire diçe. Xatûn jî, ji kerban di demekê nêz de dimire.

4.2. Li Gorî Çar Epîzotan Destana Zembîlfiroş

Di vê xebatê de em tenê li ser çar epîzotan sekinin. Ji ber ku hin epîzot di varyantên Destana Zembîlfiroş de bi awayekî eşkere xuya nakin lewre em li ser wan epîzotan nesekinîn. Bo mînak epîzota *Dawetê* ji bo destana me derbasdar nîne û qala dawetê an jî *xwestina dawetê* nayê kirin. Epîzota *Derketina Derve ya Leheng ji bo Qezençkirina Pere* jî ji bo destana me derbasdar nîne çimkî ji bo vê epîzotê divê leheng ji bo gihiştina hezkirîya xwe pere qezenç bike û ji bo pereqezençkirinê jî divê biçe cihekî din. Di destana me de Zembîlfiroş ji bo gihiştina Xatûnê tiştêkî wiha nake û jixwe xwestineke wiha di dilê Zembîlfiroş de jî tune ye. Wekî din

epîzota *Xwestina Zewacê ya Hezkiriyê li gel Kesekî Din* jî ji bo Destana Zembîlfiroşê derbasdar nîne; jixwe herdu lehengên sereke zewicandî ne. Ji van mînakên jî xuya dibe ku her epîzotê jî bo her destanê derbasdar nîne lewre di vê xebatê de em tenê li ser çar epîzotan sekinin. Epîzotên ku em li ser sekinîne:

1. Mekan û Statûya Civakî ya Lehengan
2. Hevdîtina Ewil a Zembîlfiroş û Xatûnê
3. Gihîştina Lehengan
4. Mirina Zembîlfiroş û Xatûnê

Em ê li ser çar varyantên Destana Zembîlfiroş bisekînin û bi vî awayî epîzotên di van varyantan de em ê berawird bikin. Yek ji varyantên ku em li ser sekinîne varyanta *Zembîlfiroşa Feqiyê Teyran* e. Ev destan jî aliyê hejmara bendan ve jî 60 bendan pêk tê û her bend jî çar riste ye. Varyanta din *Zembîlfiroşa di Zargotina Kurda I* de ye ku pirtûkê jî aliyê Prof. Dr. Celîlê Celîl û Prof. Dr. Ordîxanê Celîl ve hatiye nivîsandin. Him *Şaxa I a Zembîlfiroşê* him jî *Şaxa II a Zembîlfiroşê* bi awayekî nezm û nesr têkel hatine nivîsandin. Varyanta sêyemîn *Zembîlfiroşa A. Gernas* e. Di vir de destan wek *Piyas-Drama* jî hatiye nivîsandin lê ya ku me wek varyant bijart bi navê “*Efsaneya Zembîlfiroşê*” hatiye nivîsandin û di vê varyantê de jî nezm û nesr têkel e. Wek varyanta dawî *Zembîlfiroşa* di pirtûka *Folklorê Kurmanca* da ku jî aliyê *Heciyê Cindî û Emînê Evdal* ve hatiye nivîsandin hat bikaranîn. Di vê varyantê de jî dîsa nezm û nesr têkel e. Kunyeya varyantan li jêr hatine diyarkirin:

Varyant I M. Xalid Sadînî, *Feqiyê Teyran*, weş. Nûbihar, 2011, Stenbol, r. 399-413

Varyant II Prof. Dr. Ordîxanê Celîl û Prof. Dr. Celîlê Celîl, *Zargotina Kurda I*, (Şaxa I, II), weş. Aram, 2013, Amed, r. 189-197

Varyant III A. Gernas, *Zembîlfiroş*, Kovara Roja Nû, hejmar 33/1992, r. 83-90

Varyant IV *Heciyê Cindî û Emînê Evdal*, *Folklorê Kurmanca*, weş. Avesta, 2008, Stenbol, r. 388-393

Me di nirxandina her epîzotê de, pêdivî nedît ku em çavkaniya van varyantan jî nû ve bidin. Lewma me bi tenê hejmara wan daye. Wek mînak Varyant I, Varyant II û hwd. Di Varyanta IIan de destan wek du şax derbas dibe lê me her du şaxan wek yek varyant pênase kir û di bin sernava Varyant II de bi kar anî.

4.2.1. Mekân û Statûya Civakî ya Lehengan

Varyanta I.

Di varyanta *Feqiyê Teyran* de lehengê sereke yanê Zembîlfiroş, wek lawekî feqîr derdikeve pêşberî me. *Feqiyê Teyran* di derheqê jiyana Zembîlfiroş ya berî de tu agahiyên nedaye. Em agahiyên ku di derheqê Zembîlfiroş de hatine nivîsin li-

gel destpêka bûyerê hînî dibin û jixwe wê çaxê jî Zembîlfiroş lawekî feqîr e, zewicî ye û xwedî malbat e. Di vê varyantê de di derheqê jiyana wî ya berî zewacê tu agahî nehatiye dayîn.

Di vê varyantê de Zembîlfiroş lawekî feqîr e. Ji bo debara malbata xwe selik û tebeqan çêdike û di bazaran de difiroşe.

*Zembîlfiroş lawek rewal bû
Bi kulfet û ehlî 'eyal bû
Husneka Yûsuf li bal bû
Heqq e rezzaqê qismetê*

*Ew qewî lawek feqîr bû
Daîma Xudêdi bîr bû
Di pîşê selkan jîr bû
Dest dikir bi wê sin'etê*

*Şuxlê wî selk û tebeq bû
Daîma ew rast û heq bû
Qîmeta selkan wereq bû
Her bi destê meşxeletê*

Varyant II.

Di vê varyantê de navê Zembîlfiroşî Bênamîn e, navê kurê Aqûb pêxember birê Ûsib, lê danîne.

*Zembîlfiroş lawkê delal
Ew bi kulfet e, e'rz û h'eyal
H'evê h'isinê Ûsib li bal*

Zembîlfiroş zewicandî ye, jina wî û sê qîzên wî hene. Zembîlfiroş di vê varyantê de jî karê çêkirin û firotina selikan dike. Ew donzdeh mehê salê zembîl û selikan çê dike û di nav bajêr de difiroşe û bi wî awayî debara mala xwe dike.

Vartant III.

Di vê varyantê de Zembîlfiroş kurê mîrekî ye. Ji ber ku tenê zarekî mîrî hebûye, Zembîlfiroş bi dil û delalî, li ser destan hatiye mezinkirin. Kurê mîr, bi bejn û bala xwe, bi sipehîtiya xwe ve bê qusûr bûye. Kurê mîrî gelek caran bi wezîrê bavê xwe re derdikeve nêçir û seyranê. Rojekê ku ji nêçîrê vedigerin malê li ser rêya wan gorîstaneke dibînin. Li wir tiştê bala kurê mîr dikêşîne. Li ser rûyê gorekê qafikê serê însanekî dibîne û lê dinihêre. Heta wê rojê derheqê mirinê de hîç tiştê nebihîstîye, li wir ji wezîrê dipirse û hîn dibe ku dawîya her kesî/ê yê wiha

bibe. Dawiya xwe jî difikire û dikeve nav raman û xeyalan. Hestên wî coş dibin û evîneke Xwedayî di dilê wî de gul vedike. Biryara xwe dide û dev ji seltenetê, dewlemendiyê, mal û milkên dinyayê berdide. Jina wî jî, ji bo fikrên wî piştgiriyê dide û warê xwe diterikînin. Têna Farqînê û li wir selikan çêdikin û difiroşin. Ji ber firotina zembîlan jî navê wî dibe Zembîlfiroş. Piştê salan dibin xwedî zarok jî. Piştî ku dibin xwedî zarok zêdetir feqîr dibin û ji bilî cilên li ser wan tiştêkî wan namîne. Em di vê varyantê de dibînin ku Zembîlfiroş di serî de gelekî dewlemend e lê piştî ku dev ji selteneta bavê xwe berdide û ji xwe re rêyeke din xêz dike ew çax çiqas diçe feqîrtir dibe û bi çêbûna zarokan rewşa wan a aboriyê xirabtir dibe.

Varyant IV.

Di vê varyantê de navê Zembîlfiroş Şahîn e û kurê paşayê Mexrebê ye. Li vir jî Zembîlfiroş kolan kolan digere û ji bo aboriya mala xwe zembîlan difroşe. Di derheqê jiyana Zembîlfiroşî ya berî firotina zembîlan tu agahî nehatiye dayîn. Tenê em dizanin ku kurê paşayê Mexrebê bûye. Piştî van agahiyan destan bi jiyana wî ya zembîlfirotinê dewam dike û diqede.

Navê Zembîlfiroş, navê Şahîn e,
Kurê paşa Mexreb zamîn e.

Di hemû varyantên Zembîlfiroşê de, em dibînin ku Zembîlfiroş karê firotina zembîlan dike, zewicîye û zarokên wî hene. Di hin varyantan de jî behsa jiyana wî ya berî yanê dewlemendbûna wî dike lê ev beş di hemû varyantan de nîne. Ji bo navê Zembîlfiroş navên wek Şahîn (Varyant IV) û Bênamîn (Varyant II) derbas dibin lê bi gelemperî wî wek “Zembîlfiroş” di destanan de cih girtiye.

Ji bo lehenga din - Xatûn - di hemû varyantan de bi gelemperî heman tiştên gotin: Jina mîrê / paşê bajêr e û dewlemend e. Ew ji destpêka destanê heta dawiyê wek keseke dewlemend û xwedî statû derdikeve pêşberî me. Navê wê wek Xatûn, jina mîrî (Varyant I), Qedîmxas, Xatûn (Varyant II), jina mîrê Farqînê, Xatûna jina mîr (Varyant III), Gulxatûn (Varyant IV) derbas dibe.

4.2.2. Hevdîtina Ewil a Zembîlfiroş û Xatûnê

Varyant II.

Zembîlfiroş rojekê diçe baxçê mîrê bajêr, ji xwe re çirpî diçine ku bi wan çirpîyan zembîlan çêbike. Westê ew çirpîyan diçine nobedarê baxçeyêwî dibîne û digire dibe li cem Xatûnê, xatûn jina mîrê bajêr e û navê wê jî Qedîmxas e. Xatûn çawa Zembîlfiroş dibîne bi hezar dilan jê hez dike. Û jê re dibêje sibê gelek selik û zembîlan bîne ez ê ji te bistînim. Hevdîtina wan a ewil wiha diqewime. Xatûn dimîne di bin tesîra Zembîlfiroşî de, lê heman tişt ji bo Zembîlfiroş nayê gotin.

Varyant I,III,IV.

Di van hemû varyantan de hevdîtina Zembîlfiroş û Xatûnê heman e. Zembîlfiroş ji bo firotina zembîlan her roj kolan kolan digere. Rojekê ku dema di kolana mala mîrî de derbas dibe jina mîrê bajêr wî ji paceya koşka xwe dibîne û dilê wî dikeve Zembîlfiroş. Xatun li xwe nagire ku bixwe gazî Zembîlfiroşî bike ji cariyeyeke xwe re dibêje, here wî lawikî ji min re bîne. Cariye diçe û Zembîlfiroşî dibe jor da ku zembîlên wî ji aliyê mîrî ve bîn kirin û bi vî awayî Zembîlfiroş diçe jor û ew jî Xatûnê dibîne, lê çawa Xatûn Zembîlfiroşî diecibîne, jê hez dike heman hîs di Zembîlfiroşî de çênabe. Hevdîtina wan a ewil bi vî awayî çêdibe.

Tenê di varyanta IIIan de navê bajêr wek Ferqîn derbas dibe û em dizanin ku hevdîtina wan li bajarê Ferqînê diqewime. Di varyantên din de navê bajêr nehatiye gotin. Tenê behsa kolanê hatiye kirin.

4.2.3. Gihîştina Lehengan

Di vê destanê de cûdahiyek heye ku lehengên sereke evîndarê hev nînin. Li vir evîneke an jî xwestineke yekalî heye. Armanca gihîştinê tenê di Xatûnê de heye. Heman xwestin ji bo Zembîlfiroş rewac nîne. Ji ber vê jî em ê di vê epîzotê de li ser xwestina gihîştineke yekalî bisekinin.

Varyanta I.

Di vê varyantê de Xatûn dilê xwe ji Zembîlfiroşî re vedike û hezkirina xwe tîne ziman. Xatûn daxwaza bihevrebûnê dike lê Zembîlfiroş bi tu awayî qebûl nake. Xatûn behsa dayîna zêr û zîvan dike lê dîsa jî Zembîlfiroş ji biryara xwe venagere. Her çiqas Xatûn bi zorê Zembîlfiroş di koşkê digire jî dîsa Zembîlfiroş rêyekê dibîne û xwe ji burcê diavêje xarê. Bi vî awayî xwestina gihîştinê ya yekalî naqewime û Xatûn nagêhije armanca xwe.

Varyanta II. (şaxa1)

Qedîmxas ji bo yarmendiya nivînê dikeve pê Zembîlfiroş û diçe mala wan. Bi awayekî veşartî li gel jina Zembîlfiroş diaxive û jê re dibêje: “Elê, were ezê van k’incê xwe, zêr’-zebelê xwe bidime te, lê tu îşev bihêl, ez her’im, tev mêrê te r’azêm.”

Timaya dinê li Elê kar dike û Elê kincê xwe yê pîretî dide Xatûnê û kincê Xatûnê jî jê distîne. Çirayê divesîne û Xatûnê dibe nav ciyê mêrê xwe. Lê Xatûn xirxalê lingê xwe ji bîr dike, wextê lingê Zembîlfiroş xirxalan dikeve wê çaxê di-zane ku ew Xatûn e. Zembîlfiroş ew çax dibe teyrekî spî û difire, diçe. Axir Xatûn dîsa nagihêje mirazê xwe.

Varyant II (şaxa2)

Di vê varyantê de jî Zembîlfiroş ji aliyê Xatûnê ve li kelê hatiye girtin. Zembîlfiroş hawara xwe digihîne Xwedê û Xwedê Teala jî bi rêya Cebrail Zembîlfiroşî bi awayekî nerm dide erdê û Zembîlfiroş direve diçe mala xwe.

Xatûn dikeve pê Zembîlfiroş û ji xwişka Zembîlfiroş, ji şivan û gavanan mala Zembîlfiroşî dipirse. Û di dawiyê de digihije mala Zembîlfiroşî. Dibîne ku jinek li ber deriyê Zembîlfiroşî rûniştiye û digirî. Xatûn jê sedema girîna wê dipirse. Jinik jî dibêje, jina mîr selikên mêrê min jê standine û zarokên min mane birçî. Xatûn jî kincê xwe dide jinikê û wê dişîne bajêr da ku ji bo zarokên xwe tiştên xwarinê bistîne. Dema jinik diçe Xatûn jî dikeve nav ciyê Zembîlfiroşî. Dema lingê Zembîlfiroşî lingê Xatûnê dikeve, dengê xirxalan derdikeve û Zembîlfiroş direve û diçe. Bi vî awayî Xatûn dîsa nagihêje miraz û meqseda xwe.

Varyant III

Di vê varyantê de jî Xatûn bi zêr û zîvan, bi hêvî û lavayî jina Zembîlfiroşî dixapîne, kincên wê li xwe dike û dikeve di nav nivînên Zembîlfiroşî de. Bi saya xirxalên wê Zembîlfiroş dizane ku ew jina mîrî ye û ji nav nivînan derdikeve, baz dide û diçe.

Varyant IV

Di vê varyantê de dîsa Xatûn bi hîleyan dikeve di nav cihê Zembîlfiroşî de. Dema Zembîlfiroş dixwaze jina xwe himbêz bike, bazinê Xatûnê tê destê Zembîlfiroş û ew çax Zembîlfiroş dizane ku ew ne jina wî ye, Xatûn e. Zembîlfiroş ji nav ciyan direve û diçe. Armanca Xatûnê ya gihiştinê di vê varyantê de jî naqewime.

Ji bo hemû varyantan dikare bê gotin ku daxwaza gihiştinê pêk nehatiye. Xatûn çiqas xwestibe jî dîsa negahaye mirazê xwe. Xatûn heta nava cihê Zembîlfiroşî jî çûye lê di dawiyê de bi dengê xirxal (Varyant II, Varyant III) an jî bazinê (Varyant IV) Zembîlfiroş ferq kiriye ku ew jina wî nîne û ji nav cihê xwe reviyaye û çûye.

4.2.4. Mirina Zembîlfiroş û Xatûnê

Varyant I

Di vê varyantê de, di derheqê mirina lehengan de tiştêkî nehatiye gotin.

Varyant II (şaxa 1)

Zembîlfiroş dema pê dihese ku Xatûn di nav ciyê wî de ye dibe teyrekî spî û ji kulekê difire û diçe. Dema diçe ji Xatûnê re dibêje: “Kengê te solekî hesin û gopalekî hesîn qetand tu yê paşê min bibînî.”

Xatûn heft sal li pêy Zembîlfiroş digere û wextekî diçe li ser çiyayekî bêîn, li wir dibîne ku Zembîlfiroş û sê horî bi hev re di nav kulîlkan de digerin. Li wir hemû dibin xwişk û birayên hev ên helal û sibê heta êvarê bi hev re xeber didin. Roja din Xatûn li cem Zembîlfiroş dikeve û dimire. Hersê horî û Zembîlfiroş bi hev re Xatûnê heq dikin û vedişêrine axê.

Di vê şaxê de di derheqê mirina Zembîlfiroşî de tiştêkî nehatiye gotin.

Varyant II (şaxa2)

Zembîlfiroş wextê Xatûnê di nav ciyê xwe de dibîne radibe û direve. Xatûn jî pê dikeve û agir wan herduyan jî digire û herdu dibin du kevok, difirin û dişewitin. Zembîlfiroş diçe cinetê, dergevanê cinetê xortekî nû ye, navê wî Ehmed e. Ehmed Zembîlfiroş dibe û cihê wî nîşan dide. Dinihêrin ku Xatûn jî li wir e, îcar erdê dipîvin û Xatûnê sê gav jê dûr dixin.

Varyant III.

Zembîlfiroş dinihêre ku bi tu awayî nikare ji Xatûn xilas be, hawara xwe digihîjîne Xwedê û dixwaze ku Xwedê rihê wî jê bistîne. Xwedê daxwaza wî bi cih tîne û Zembîlfiroş digihije evîna Xwedayî. Mirazê Xatûnê jî dimîne di nav dilê wê de. Xatûn li xwe dixê, ax û fizar dike û ji kerba evîna xwe ew jî li wê derê dimire.

Varyant IV.

Zembîlfiroş dema têdigeheje ku ew jina di nav nivînên wî de Xatûn e, baz dide û diçe. Diçe û ji dareke çinarê re (mezin) dibêje: “Ya çinar, tu min veşêrî. Nav da kun bû. Tu bike min çar.” Çinar tê hev. Xanim diçe û derdorê darê digere û Zembîlfiroş nabîne. Bi vî awayî Zembîlfiroş ji Xatûnê xilas dibe; lê di derheqê mirina wan de tu agahî nehatiye dayîn.

Mirina lehengan di her varyantê de bi rengê ciyawaz çê dibe. Di hin varyantan de di derheqê mirina wan de tu agahî nehatiye dayîn bo mînak di Varyant I de em nizanin ka leheng çawa mirîne; di Varyant IV de Zembîlfiroş xwe di nav dara çinarê de vedişêre lê di derheqê mirina wî û Xatûnê de tu agahî nehatiye dayin. Di hin varyantan de jî mirina lehengan berbiçav e. Bo mînak di Varyant III de Zembîlfiroş ji Xwedê dixwaze ku Xwedê rihê wî bistîne û Xwedê jî diayê Zembîlfiroş qebûl dike û Zembîlfiroş digihêje evîna Xwedayî. Piştî Zembîlfiroş Xatûn jî ji kerba dimire. Di Varyant II (Şaxa II) de em dibinin ku herdu leheng dibin 2 kevok û difirin diçin cinetê. Lê di Varyant II (şaxa I) de Zembîlfiroş dibe teyr û difire diçe û piştî çûna Zembîlfiroş heft sal derbas dibe paşê Xatûn dimire.

5. ENCAM

Edebiyata kurdî ji aliyê cureyên vegêranî ve edebiyateke gelek dewlemend e û destan jî di nav van cureyên vegêranî de xwediyê cihekî girîng e. Di destanan de herçiqas bûyerên ji rêzê hebin jî zehftir bûyerên derasayî di destanan de derdikevin pêş. Lehengên destanan mirovên ji rêzê nînin û hatine bijartin. Leheng bi hin taybetmendiyên xwe yê derasayî ji her kesî vediqetin û rola leheng-zanabûnê digirin. Lehengê destana me jî kesekî wisa ye, her çiqas wekî kesekî ji rêzê xuya bike jî bi hin kirinên xwe ji her kesî vediqete û dibe lehengê sereke.

Destana Zembîlfiroş yek ji wan destanan e ku di nav kurdan de gelek belav bûye. Ev destan ji ber ku di serî de bi awayekî devkî hatiye gotin û belav bûye, vegêran li ser destanê hin tiştan zêde kirine an jî hin tiştan ji destanê derxistine; bi vî awayî hin guherîn birêya vegêrana destanê çêbûne û di dawiyê de jî varyantên destanê derketine holê. Zêdebûna varyantên cureyekî edebiyatê divê wek kêmasiyekê neyê dîtin berevajî divê wek dewlemendiyek bê nixandî. Destana Zembîlfiroş jî ji ber heman sebeb xwediyê hin varyantan e. Di nav van varyantan de me ji bo xebata xwe tenê çar varyant bijartin. Ev her çar varyant dema li gorî çar epîzotên sereke hatine berawirdkirin me dît ku di nav van varyantan de hin wekhevî û ciyawazî hene. Ji bo hemû varyantan hêmanên hevpar dikarin wiha bîn rêzkirin: Xatûn jina mîrî ye û çawa çavê wê li Zembîlfiroş dikeve aşiqê wî dibe û daxwaza bihevrebûnê ji Zembîlfiroşê dike lê her carî tê redkirin û nagihêje miraz û meqseda xwe; Zembîlfiroş di hemû varyantan de zewicandî ye, zarokên wî hene û feqîr e, li ber xwestekên Xatûnê berxwe dide û wan qebûl nake, kesekî bawermend û bibiryar e. Ji bo ciyawaziyên di varyantan de jî dikare bê gotin ku: Zembîlfiroş him wek kurê mîrî xuya dike him jî wek lawekî feqîr, navê wî ji xeynî Zembîlfiroş wek Şahîn û Bênamîn derbas dibe; navê Xatûnê wek Qedîmxas, Gulxatûn derbas dibe. Wek cudahiyeke din em dikarin bejin ku Zembîlfiroş di her varyantê de bi awayekî cuda ji destê Xatûnê xilas dibe. Bo mînak Zembîlfiroş xwe ji burcê diavêje, dibe teyrekî spî difire û diçe.

6. ÇAVKANÎ

- Abdulrazaq, J. N. (2017). *Feqiyê Teyran'ın ve Mradxanê Bayezidî'nin Zembilfroş Destanlarında Edebi Sanatlar*. Mardin Artuklu Üniversitesi. Yaşayan Diller Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Mardin.
- Atti, H. (2013). *Lêkolîneke Folklorî Li Ser Destana Mem û Zînê*. Zanîngeha Mardîn Artukluyê. Enstîtûya Zimanên Zindî yên li Tirkiyeyê. Teza Lîsansa Bilind. Mêrdîn.
- Ay, Y. B (2015). *Türk Halk Hikayelerinde Aşk Motifi*. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi.
- Baba, M. O. (2007). *Halk Edebiyatı Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Heyamola.
- Boratav, P. N. (1988). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Celîl, C. Celîl, O. (2013). *Zargotina Kurda I*, Amed: Aram.
- Cindî, H. Evdal, E. (2008). *Folklor Kurmanca*. Stenbol: Avesta.
- Elçin, Ş. (1986). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ersahin, İ. (2011). *Halk Kültürü ve Edebiyat Sözlüğü*. İstanbul: Ötügen.

- Gernas, A. (1995). *Zembîlfiroş*, Stockholm: Weşanên Roja Nû.
- Güzel, A., Torun, A. (2008). *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Akçağ.
- Kaplan, M. (1979). *Oğuz Kağan Destanı*. İstanbul: Dergâh.
- Keskin, N. (2019). *Folklor û Edebiyata Gelêrî*. Stembol: Avesta.
- Kunos, İ. (1978). *Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Ong, W. J. (2003). *Sözlü ve Yazılı Kültür*(wer. S. P. Banon). İstanbul: Metis.
- Sadinî, M. X. (2011). *Feqiyê Teyran Jiyan, Berhem û Helbestên Wî*, Stenbol: Nûbihar.
- Samur, A. (2012). *Destana Zembîlfiroş û Gulxatûnê*. Zanîngeha Mardîn Artukluyê. Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê. Teza Lîsansa Bilind. Mêrdîn.
- Türkmen, F (1974). *Aşık Garip Hikayesi Üzerine Mukayeseli Bir Araştırma*. Ankara: Akçağ.
- Yıldırım, K., Pertev, R., Aslan, M. ((2013). *Ji Destpêkê Heta Niha Folklorê Kurdî*, İstanbul: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları.
- Yılmaz, İ. (2016). *Vekolînek Li Ser Çîroka Zembîlfiroş*. Zanîngeha Muş Alparslanê. Enstîtuya Zanistên Cîvakî. Teza Lîsansa Bilind. Mûş.
- Zilan, R., Roşan, S. (1996). *Destanên Kurdî*. Stenbol: Weqfa Kurdî ya Kulturî li Stockholmê.

Extended Abstract

The Zembîlfiroş Epic is rich in variants like many other Kurdish epics. Therefore, episodes, which we can also call episodes of the epic, have formed an area of study with the similarities and differences in the variants we have considered. In this study, we aimed to mention the similarities and differences of the episodes in the variants of the Zembîlfiroş Epic, which has an important place in Kurdish literature. Although the variants of the Zembîlfiroş Epic were compiled and written, and theses were written about the epic, no study was conducted on the episodes in the epic. For this reason, we tried to partially fill the deficiency in this field.

In this study, we selected four variants of the Zembîlfiroş Epic. We can list these variants as follows: Zembîlfiroş, Feqiyê Teyran (Variant I); Prof. Dr. Ordîxanê Celîl & Prof. Dr. Celîlê Celîl, Zargotina Kurda I (Variant II); A. Gernas, Zembîlfiroş (Variant III); Heciyê Cindî & Emînê Evdal, Folklorê Kurmanca (Variant IV). We examined these four variants in terms of four episodes in the epic. The main reason we selected only four episodes when examining the epic is that not every episode is distinctly present in the epic. For example, the Wedding episode does not apply to our epic because our heroes are people who are already married to others. Or the episode where the hero goes abroad to earn money is also not valid for our epic. Because our hero has not desire to come together with Xatûn. Yet another episode that is not in our epic: the wish of the lover to be married to another person. Both heroes

of our epic are married people, and it is not possible for them to marry someone else. For these reasons, while examining our epic in terms of episodes, we chose the episodes that are prominent in the epic. We can list the four episodes we chose as follows: the place and social status of the heroes, the first meeting of the heroes, the come together of the heroes, the death of the heroes. We examined our epic from these four episode aspects and compared the episodes in each variant with their similarities and differences.

In our study after the summary and introduction sections, we gave detailed information about the epic. Then we made the definition of the episode under the title of episode. After giving information about the epic of Zembîlfiroş in the fourth chapter, we gave the summary of the epic based on several variants of the epic. After the summary of the epic was given, a comparative study was conducted on four episodes based on four variants of the epic. The study was completed with the result and reference sections.

Mulemme' û di Edebîyata Kurdî ya Klasîk de Şêweyên Mulemme'ê

Mulemma and Forms of Mulemma in Classical Kurdish Literature

M. Zana KARAK* & Seher BÎŞAROĞLU*

PUXTE:

Di edebîyata klasîk a rojhilatî de mulemme' xwedî dîrokeke kevin e û nimûneyên wê yên ewil di sedsala 10em de tîn xuyakirin. Helbestên bi terza mulemme'ê di edebîyata Erebi, Farişî û Tirkî de gelek hatine nivîsîn. Kurd jî yek ji gelên Rojhilatî ne û di edebîyata Kurdî ya klasîk de jî mulemme' cihêkî girîng digire. Li gorî agahiyên ber dest di edebîyata Kurdî de jî ji sedsala 16em heta roja me mulemme'ên tam hatine nivîsîn. Dîsa li gorî agahiyên li ber dest yekem mulemme'a tam a Kurdî jî aliyê Hemîdî ve hatiye nivîsîn û piştî wî gelek şairên Kurd bi şêweyên cur bi cur helbestên mulemme' nivîsîne.

Di vê xebatê de di edebîyata Îslamî de ango di edebîyatên zimanên cîran (Erebî, Farişî û Tirkî) de derbarê dîroka mulemme'ê de agahî hatin dayîn û ji edebîyatên cîranan hin nimûne hatin pêşkêşkirin. Di serî de li ser pênaseya mulemme'ê û paşê derbarê dîroka wê de agahî hatin dayîn. Çarçoveya mulemme'ê tam û noqsan û sînore mulemme'ê yê bi telmî'ê re jî nû ve hat nixandin. Derbarê tesnîfa mulemme'ê û şêweyên wê yên di edebîyata Kurdî de bi berfirehî agahî hatin dayîn. Di edebîyata Kurdî de li gorî mînak û daneyên ber dest jî aliyê avakirinê ve analîzek li ser mulemme'an hate kirin. Herweha mînakên şêweyên mulemme'an jî hatin tesbîtîkirin û ev tesbît û tesnîfa wan jî hatin pêşkêşkirin.

Peyvên Sereke: Mulemme', pênase, tesnîf, şêwe, Edebîyata Kurdî ya Klasîk.

* **Lîsansa Bilind, Zanîngeha Mardin Artukluyê, Beşa Ziman û Çanda Kurdî.** MA, Mardin Artuklu University, The Department of Kurdish Language and Culture.
m.zana47@gmail.com Orcid: 0000-0003-1681-4917

** **Xwendekara Lîsansa Bilind, Zanîngeha Mardin Artukluyê, Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî.** MA Student, Mardin Artuklu University, The Department of Kurdish Language and Culture. (seherbisar@gmail.com, Orcid: 0000-0001-9873-4456).

ABSTRACT

Mulemma which is a poetry genre has a historical background in classical Eastern literatures and its first examples date back to the 10th century. Mulemma-shaped poems have been widely written by poets in Arab, Persian and Turkish literatures. Since the Kurds are also a part of Eastern literature, mulamma poems have an important place in classical Kurdish literature as well. According to the sources we have, the first examples of full mulammas in classical Kurdish literature date back to the 16th century. Again, according to the sources we have, the first complete mulamma example in classical Kurdish literature was written by Mela Mehmûd (Hemîdî) and many Kurdish poets wrote poems in different forms after Hemîdî.

This study focuses on the history of mulamma and some examples of Islamic literature (Arabic, Persian and Turkish literatures). In addition, the history of mulamma in classical Kurdish literature was emphasized. In this study, firstly the definition of mulamma was emphasized and examples of Kurdish mulamma written until today were analyzed and classified. Mulemmas were examined according to their structures. Some examples on this subject were given. The framework of the complete and incomplete mulammas and the boundary with the *telmî'* were re-evaluated.

Key Words; Mulemma, definition, classification, form, Classical Kurdish Literature

1. DESTPÊK

Mulemme' ji koka bêjeya "lem"'ê (لع) tê û maneya wê jî biriqîn e (Bacanlı & Koyun: 2018:144). Mulemme' di ferhengê de tê wateya rengorengoyê (Kurtuluş & Pala, 2006:539). Mulemme' ew helbest in ku ne bi zimanekî tenê, bi du yan zêdetir zimanan hatine nivîsîn. (Adak, 2015:447).

Mulemme' li gorî daneyên li ber dest, ji sedsala X'em û vir ve di edebîyata Îslamî de derdikeve pêş. Li gorî tesbîtan herî pêşî em di edebîyata Farisî de nimûneyên mulemme'ê dibînin. Ev nimûne jî weke "Zu'l-lîsaneyn" ango duzimanî hatine binavkirin (Kurtuluş & Pala, 2006:539).

Helbestkaran ji bo zanîn û hunera xwe nîşan bidin di helbestên xwe de serî li mulemme'ê dane. Di edebîyata Îslamî de ev nivîsîna mulemme'ê gelekî berbelav e. Em di edebîyata Erebi, Farisî û Tirkî de rastî nimûneyên mulemme'ê tên. Ji ber ku edebîyata Kurdî ya klasîk jî perçeyek ji edebîyata Îslamî ye, wan jî ji edebîyatên cîranan hin tişt model stendine û hin tişt teqlîd kirine. Em di edebîyata Kurdî ya klasîk de jî rastî helbestên bi şeweya mulemme'ê tên. Ji ber ku alim û edîbên Kurd jî xwestine zanîn û hunera xwe ya zimanan nîşan bidin, di helbestên xwe de ji mulemme'an gelek nimûne dane.

Bi piranî di mulemme'ên Kurdî de li ba ziman û zaraveyên Kurdî em rastî zimanên Erebi, Farisî û Tirkî tên. Alim û şairên Kurd ji ber ku zimanê Erebi hem zimanê zanist û Qur'anê hem jî ji ber ku Kurd cîranên Ereban bûne fêrî vî zimanî bûne û bi vî zimanî axivîne. Zimanê Farisî jî ji bi minasebta zimanê edebîyat û

rewşenbîrîyê bû Kurd fêrî vî zimanî jî bûne. Herwiha zimanê Tirkî (Osmanî) jî ji ber ku zimanê dewlet û resmîyetê bû Kurd hînî vî zimanî jî bûne.

Ji ber van hemû egeran gelek alimên Kurd bûne pirziman û ev pirzimanîya xwe di qada ilm û edebîyatê de jî nîşan dane. Weke huner jî di helbestên xwe de ev hemû ziman û zarave di şêweya telmî' û mulemme'ê de bi kar anîne. Li gorî nimûneyên ber dest mulemme'ên Kurdî ji aliyê zarave û zimanan ve mîna yênen Erebi, Farisî û Tirkî dewlemend û rengîn e.

Edebîyata Kurdî ya klasîk jî weke edebîyatên cîranan xwedî dîrokeke kevin e, lêbelê heta niha bi temami nehatiye zelalkirin. Bi xebatên nû roj bi roj helbestkar û berhemên nû derdikevin holê. Li gor lêkolera edebîyata Kurdî di sedsalên 16.-18. de gihaştîyê lûtkeya xwe û berhemên gelekî bi qîmet ji aliyê kesên weke Melayê Cizîrî (w.1640), Şêx Şemsedînê Exlatî (w.1674), Ehmedê Xanî (w.1707), Feqîyê Teyran (w.1640) di vê serdemê de hatine dayîn. Dema em li atmosfera wê serdemê mêze dikin tê dîtîn ku li herêmên Kurdan mîrektîyên Kurd xwedî desthilatdar in. Mîrektîyên Kurd di wê serdemê de ji bo gel xizmetên civakî kirine ku avakirina medreseyan jî yek ji wan xizmetan e. Piranîya helbestkarên ku di wê serdemê de jîyana xwe borandine di medreseyên mîrektîyan de perwerde bûne. Şert û mercên guncav rê li ber edebîyata Kurdî vekiriye û edebîyata Kurdî ya klasîk di vê serdemê de gihaştîyê lûtkeya xwe. Di vê serdemê de berhem û helbestên cur bi cur hatine nivîsanîn ku mulemme' yek ji wan cureyên helbestan e.

Li gor agahîyên berdest mulemme'nûsê herî kevin yê edebîyata Kurdî ya klasîk Hemîdî ye. Heta niha ji bilî mulemme'a wî ti helbestên wî nehatine dîtîn, lê ji mulemme'a wî ya çar zimanî dîyar dibe ku helbestkarekî bihêz e û îhtîmal heye ku helbestên wî yênen dîtir jî hebin. Mulemme'a Hemîdî ji 28 malikan pêk tê, lê malika 16em kêm e û li ber destê me 27 malik hene. Hemîdî mulemme'a xwe bi Erebi, Farisî, Tirkî û Kurdî nivîsîye (Ertekin, 2020:13).

Mela Ehmedê Cizîrî di edebîyata Kurdî de yekem kes e ku dîwaneke muretteb nivîsîye û ji aliyê helbestkarîyê ve di asteke bilind de ye. Dîwaneke wî ya muretteb bi Kurdîya Kurmancî heye. Di nav helbestên Mela de heşt helbest jê ji aliyê me ve di çarçoveya mulemme'ê de hatine tesbîtkirin û nîrxandin (Bnr.; Cizîrî, 2019:24, 86, 89, 98-99, 157-158, 161-162, 175, 241-243).

Helbestkarekî gelekî girîng yê serdema mîrektîyan jî Şêx Ehmedê Xanî ye. Xanî çar berhemên giranbiha yênen weke *Dîwan*, *Aqîdeya Îmanê*, *Mem û Zîn û Nûbihara Biçûkan* bexşî edebîyata Kurdî ya klasîk kirine. Xanî mulemme'eke çar zimanî nivîsîye. Mulemme'a Xanî bi Erebi, Farisî, Tirkî û bi Kurdî ye. Berhema Ehmedê Xanî ya bi navê *Nûbihara Biçûkan* jî ferhengeke menzûm ya bi Erebi û Kurdî ye. Ji ber ku belaxetnas ferhengên menzûm weke mulemme'ê qebûl nakin, me jî di nav mulemme'ên Ehmedê Xanî de cih neda nimûneyên vê berhemê. Di edebîyata Kurdî ya klasîk de helbestkarên weke Ehmedê Xasî, Osman Efendîyê Babîj (Kırkan, 2018:87-88), Nalî, Salîm, Kurdî, Seydî, Cafer Qulîyê Zengelî û bi dehan

helbestkarên dinê jî bi ziman û zaraveyên cuda mulemme'ên hunerane yên cûr bi cûr nivîsîne.

Xebatên ku li ser mulemme'ên Kurdî hatine kirin ne zêde ne. Di vê mijarê de bi qasî ku me lêkolîn kiriye pirtûkên serbixwe jî tunene. Lê kesên weke Roşan Lezgîn, Ahmet Kirkan, Abdulhadî Botî (Abdülhadi Timurtaş), Abdurrahman Adak, Kadri Yıldırım, Hayrullah Acar, Murat Varol, Tehsîn İbrahim Doskî, M. Zahir Ertekin û Ayhan Yıldız di edebîyata Kurdî de li ser vê mijarê xebitîne. Di van xebatan de li ser mulemme'ên Kurdî û mulemme'nûsên Kurd agahî hatine dayîn. Di amadekirina vê xebatê de jî xebatên lêkolerên navborî di serî de ji gelek gotar û pirtûkan sûd hatiye wergirtin.

Di çarçoveya vê xebatê de qesta me ji edebîyata klasîk ev e ku edebîyata klasîk a Îslamî ya Rojhilatê ye (Edebiyata Kurdî, Tirkî, Farisî û Erebi). Li vê derê em dê bala xwe bi taybetî bidin ser nimûneyên mulemme'ên ji edebîyata Kurdî. Lêbelê ligel Kurdî em dê behsa mulemme'ên edebîyatên dinê yên zimanê Tirkî, Farisî û Erebi jî bikin û em ê bala xwe nedin nimûneyên ji edebîyatên Êrdî, Hindî û hwd.

2. MULEMME' DI EDEBÎYATA KLASÎK DE

2.1. Pênaseya Mulemme'ê

Mulemme' ji peyva "leme"'ê (لمع) tê û ew jî tê maneya "birîqîn" a û wek lêker jî tê maneya boyaxkirina qumaşê bi rengê cûr bi cûr (Bacanlı & Koyun: 2018:144). Mulemme' di ferhengê de tê maneya "rengorengo, belek"ê. (Kurtuluş & Pala, 2006:539). Bikaranîna du zimanan wek telmî', helbestên ku bi vî awayî hatine nivîsîn jî wek "mulemme'" tên binavkirin (Adak, 2019:205). Di edebîyatê de ji bo helbestên ku bi çendîn zimanan tene nivîsîn ji wan re mulemme' tê gotin. Divê helbestek herî kêr bi du zimanan bê nivîsandin ku mulemme' derbikeve holê. Mulemme' bi çend zimanên cuda lê bi heman serwa, kêş û şeweyê ve tene nivîsîn. Nexwe em dikarin bibêjin ku di termînolojîya edebîyatê de mulemme' ew helbest in ku di nav sîstemekê de herî kêr ji du zimanan pêk tên.

Mulemme' ku cureyeke hunerane ya helbestê ye, bêtir di xezalan de derdikeve pêş (Acar, 2016:89-90). Herçiqaq bêtir di xezalan de derketibe pêş jî mulemme'ên ku bi teşeyên weke qesîde, muselles, murebbe', muxemmes û terkîb-tercî'ê bend jî hatine nivîsîn hene. Heta hejmara helbestên mulemme'ên ku bi teşeya çarîneyê û bi çar zimanên cuda hatine nivîsîn di edebîyata Kurdî de gelek in. Lewra Kurd li gor gelên din li herêmê bindesttir bûn û wan pêwîstî bi hînbûna zimanên weke; Erebi, Farisî û Tirkî ditîne. Hem ji aliyê erdîngarîyê ve hem jî ji aliyê sîyasî ve Kurd di bin tesîra wan zimanan de mane.

Mulemme' hunereke dersînor e, bi vê hunerê sînorên ku di nav dewlet û zimanan de ne ji holê radibin û çend zimanên cuda di heman helbestê de cih digirin, ev yek jî helbestê rengîntir dike. Piraniya mulemme'nûsan ji bo ku qabîliyeta xwe ya

helbestê bide nîşan mulemme' nivîsandine. Ew kesê ku mulemme'ê dinivîse divê hem zimanên ku dê bi kar bîne baş bizanibe hem jî divê kêr zêde hakimîyeteke helbestkar li ser edebîyata wan zimanan hebe da ku bikaribe mulemme'an binivîse.

Di gotara Tehsîn Îbrahîm Doskî û Zahir Ertekin de sedema nivîsandina mulemme'ê weha hatiye ravekirin: "Farisî jî piştî Erebi weke zimanê edeb û helbestê dihate zanîn û ew jî piştî Erebi weke zimanê duyem di nava zanayên Kurd de belav dibû, gelek edîbên Kurd bi vî zimanî berhem dianîn wicûdê. Tirkî jî ji ber ku zimanê dewleteke serdest bû ku Kurd di nava sînorên wê dewletê de dijîyan, bivênevê dihate elimandin" (Doskî & Ertekin, 2019:43-61). Ji ber ku Kurdan jî di nav dîrokê de bi gelên din re têkilî danîye pêdivî dîtîye ku zimanên weke Erebi, Farisî û Tirkî fêr bibe. Ev têkilî çawa ku di her qada jîyanê de derdikeve pêşberî me di edebîyatê de jî xwe nîşanî me dide. Dema em li mulemme'nûsên Erebi û Farisan mêze dikin tê dît ku zimanê Tirkî di mulemme'ên xwe de pir kêr bi kar anîne. Bi qasî ku me lêkolîn kiriye zimanê Kurdî jî di nav mulemme'ên Erebi û Farisî de tune ye. Lêbelê di edebîyata Tirkî de Elîyê Gelîbolûyî, Kurdî jî di nav de bi heşt zimanan mulemme'ek nivîsîye (Adak, 2013:5-6).

Mulemme' hem bi malikan dikare bê nivîsandin hem jî bi bendan, lê piranîya mulemme'ên ku hatine nivîsandin bi malikan hatine nivîsîn, bi taybetî jî di edebîyata Farisî û Erebi de ev yek bêtir e. Dema em li helbestên ku bi terza mulemme'ê hatine nivîsîn mêze dikin tê dît ku zêdebûna zimanan li gor miletan jî diguhere. Weke nimûne Fars û Ereban bi piranî mulemme'ên xwe bi du zimanan nivîsandine. Tirkan bi du an jî hindik be jî bi sê zimanan mulemme'ên xwe nivîsîne (Kurtuluş & Pala, 2006:539), pir kêr be jî mulemme'nûsên weke Mistefa Elîyê Gelîbolûyî yên heştzimanî jî hene. Lê dema em berê xwe didin edebîyata Kurdî rewşa wê hinekî cudatir e. Lewra mulemme'ên Kurdî bi du zimanan dest pê dikin û heta bi çar zimanan jî hatine nivîsîn. Hin caran jî çar ziman û du zaraveyên cuda di mulemme'ên Kurdî de hatine bikaranîn. Herweha piştî vê lêkolînê me dît ku rêjeya mulemme'ên bi teşeya çarîneyê û bi çar zimanên cuda hatine nivîsîn di edebîyata Kurdî de ne kêr e.

Li gorî belexatnasan ferhengên menzûm yên pirzimanî nakeve kategoriya mulemme'ê (Calp, 2018:162-181). Berhema Ehmedê Xanî ya bi navê *Nûbihara Biçûkan* jî ferhengeke menzûm ya Erebi û Kurdî ye û çend ferhengên menzûm ên dinê jî di edebîyata Kurdî de hene. Lê ji ber vê rêzika jor me di nav mulemme'an de cih neda van ferhengên menzûm. Me hunera îham û iqtibasê jî ji mulemme'an nehesiband û me sebebên vê yekê jî di beşên pêş de bi berfirehî îzah kirine.

2.2. Dîroka Mulemme'ê di Edebîyata Klasîk de (Erebi, Farisî, Tirkî)

Mulemme' şêweyeke kevn yê helbestê ye, ev şêwe cara ewil di edebîyata Farisî de di sedsala X'em de ji aliyê Şehîd Belxî (w.315/927) ve hatiye bikaranîn. Belxî

helbestkarekî sedsala X'em e û piştî Belxî di heman sedsalê de Ebû Cafer Endabî (ç.?-w.?) jî bi vê şeweyê helbest nivîsandiyê. Lêbelê berê di edebîyata Erebi û Farişî de helbestên ku bi du zimanan hatine nivîsandin weke "zu'l-lîsaneyn" hatine binavkirin (Kurtuluş & Pala, 2006:539). Di edebîyata Farişî de jî bo helbestên "zu'l-lîsaneyn" Bediuzzemanê Natanzî, Ebu'l-Fazl Hesenê kurê Elî yê Behrewî û Cezaîrîyê Razî cihê girîng digirin. Piştî van kesan gelek kesên di yê weke; Xeznewî (hicrî, w.545/1150), Abdulwasîyê Cebelî (hicrî, w.555/1160), Haqanîyê Şîrwanî (hicrî, w.595/1198), Hafîzê Şîrazî (hicrî, w.792/1389), Mela Camî (hicrî, w.898/1492) û Se'dîyê Şîrazî (hicrî, w.961/1553) bi vê terzê helbest nivîsîne (Kurtuluş & Pala, 2006: 539; Baycanlı & Koyun, 2018: 43-154). Di edebîyata Farişî de Ferehanî (w.1917) di helbestên xwe yê mulemmê' de cara ewil zimanekî rojavayî, Frensîzî bi kar anîye (Yıldırım, 2013:7). Herçiqaqas mulemmê' peyveke Erebi be jî, lê weke têgeh cara ewil di edebîyata Farişî de hatiye bikaranîn (Baycanlı & Koyun, 2018:145).

Di edebîyata Erebi de şeweya mulemmê'ê herî pêşî jî alîyê helbestkarên ne Erebi ve hatiye bikaranîn, paşê helbestkarên Erebi jî dest bi nivîsandina mulemmê' an kirine. Di edebîyata Erebi de ev şewê di heyema dewleta Ebbasîyan de jî alîyê Ebû Nûwas (w.198/813) ve cara ewil hatiye bikaranîn ku ev helbestkar bi eslê xwe Farişî e. Piştî wî helbestkarê Erebi, Ummanî li ser Harûn Reşîd bi şeweya mulemmê'ê helbest nivîsîne (Yıldırım, 2013:7).

Di terzê mulemmê'ê de cara ewil zimanê Tirkî, di helbesteke Mewlana Celaleddînê Romî (Hicrî. w.672) de hatiye bikaranîn. Romî bi zimanên weke Tirkî, Farişî û Çaxatayî mulemmê'ên xwe nivîsîne (Bekki, 2012:485-500).¹ Di sedsala 15em de Nîmettulah Welî di helbestên xwe yê mulemmê' de jî bilî Farişî û Erebi cih daye zimanê Tirkî jî (Calp, 2018:162-181).

Em ê li jêr du malika serî û ya dawî yê mulemmê'a Mewlana Celaleddînê Romî bidin. Di van malikan de Farişî û Tirkî (Çaxatayî) bi kar anîne.

1. Dâni kî men be 'alem **yalguz seni sever men**
Çun der berem neyayî ender gamet **öler men**

7. Mahî çû Şems-i Tebrîz gaybet numûd goftend
Ez dîgerî neporsîd **men söylerem arar men**

(Banarlı, 1983:485-500)

Piştî Mewlana Celaleddînê Romî kesên weke Siltan Weled, Fuzûlî, Aşîq Paşa, Rûhîyê Bexdadî, Nabî, Kinalizade Elî Çelebî, Esrar Dede, Hebîbê Diyarbekirî,

1 Li gorî Salhaddin Bekki, di edebîyata Tirkî de mulemmê' cara ewil jî aliyê M. Celaleddînê Romî ve hatiye nivîsîn.

Mistefa Elîyê Gelîbolûyî bi terza mulemme'ê helbest nivîsîne (Bekki, 2012:485-500; Calp, 2018:166; Kurtuluş & Pala, 2006:539).

Ji van helbestkaran Gelîbolulu Mustafa Ali (Mistafa Elîyê Gelîbolûyî), Kurdî jî di nav de bi heşt zimanan mulemme'ek 10 malikî nivîsîye. Di hemû malikên vê helbestê de risteyên ewil bi Tirkî ne û risteyên din jî her yek ji wan bi zimanekî cuda ye. Mulemme'ên bi vî rengî jî ber ku kêmtêne dîtîn numûneyeke baş e ji bo cureya mulemme'ê. Weke nimûne sê malikên helbesta Gelîbolûyî me li jêr daye.

1. Arap olan *Arabî* dil ile her dem bunu dir (T)
Ene mâ-ârefu gayri hâti fülüs rûh fî'n-nar (E)
3. *Kürd* olan velvele ile bunu îrâd eyler (T)
Dikujim te tu bizânî dirûvê min tu biyâr (K)
10. Bir iki var *Çağatay* âdemi anlar dahı dir (T)
Bizge bir hakkını biz Mekke'ye kitken kişiler (Ç)
(Adak, 2013: 5-6)

Piranîya helbestkarên Erebb û Faris helbestên xwe yê mulemme' bi du zimanan, bi Erebbî û Farisî nivîsîne, paşê Tirkî jî tevî van zimanan bûye. Mulemme'ên Tirkî jî exlebî bi du zimanan hatine nivîsîn; Tirkî-Erebbî û Tirkî-Farisî ne. Herwiha di edebîyata Tirkî de kêmtêne jî mulemme'ên sê zimanî jî hene, ew jî bi Tirkî, Farisî û Erebbî ne (Kurtuluş & Pala, 2006:539). Ji wan şairan Kinalizade Elî Çelebbî (1510-1572) mulemme'eke 63 malikî û sê zimanî nivîsîye û her malikek bi zimanekî cuda (bi rêzê bi Erebbî, Farisî û Tirkî) ye (Aksoy, 1993:125-144). Ayşe Teymûrî jî mulemme'eke sê zimanî nivîsîye. Bi rêzê du malik bi Farisî du malik bi Tirkî û du malik jî bi Erebbî nivîsîye. Bi vî awayî şeş malik bi Farisî, şeş bi Tirkî û şeş jî bi Erebbî bi tevahî mulemme'a wê jî 18 malikan pêk tê (Kalyon, 2015:1425-1436). Herweha Osman Esad Efendîyê Babîj (1852-1929) ku xwedî mewlûda Kurdîya Zazakî ye, wî jî dîsa bi Farisî, Erebbî û Tirkî mulemme'eke (Kırkan, 2018: 87-88) 10 malikî (3 malik bi Farisî, malikek bi Erebbî, 4 malik bi Tirkî û dîsa 2 malik bi Erebbî) nivîsîye.

3. MULEMME' DI EDEBÎYATA KURDÎ YA KLASÎK DE

Di edebîyata Kurdî de mulemme' cihekî girîng digire û ev cure helbest ji aliyê gelek kesan ve hatiye nivîsîn. Lewra piranîya helbestkarên Kurd li medreseyan perwerde bûne û li medreseyan fêrî zimanên weke Erebbî û Farisî bûne. Dema em li erdîngarîya ku Kurd lê dijîn mêze dikin, dewletên ku ji aliyê gelên Erebbî, Farisî û Tirkî ve hatine avakirin hene. Ev yek jî Kurd jî tê de di nav gelên Rojhilata Navîn de bûye sedema danûstandinên ilmî, çandî, bazirganî û zimanî. Piştî sedema

mîrektîyên Kurd jî ji ber ku desthilatiyeke domdar a Kurdan a serbixwe çênebûye û nebûne xwedî hêzeke xurt a sîyasî; Kurd ketine bin desthilatdarîya gelên din. Ji ber vê yekê jî tesîra zimanên din li ser Kurdan bêtir çêbûye û heta ku Kurd bi wan zimanan helbest jî nivîsîne. Sedemeke dinê jî ya pîrzimanîya helbestkarên Kurd ew e ku hebûna perwerdeyeke pîrzimanî ya di medreseyan Kurdan de ye.

Di edebîyata Kurdî de heta dereng jî yekem mulemme' weke yên Melayê Cizîrî dihate zanîn, lê piştî ku helbesta Hemîdî derkete holê ev rewş guherî û li gor daneyên li ber destan Hemîdî berî Melayê Cizîrî jîyaye û ev peydakirina helbesta Hemîdî bi kevinbûna xwe, dikare destpêka dîroka edebîyata Kurdî biguherîne (Ertekin, 2020:10-16). Lewra li gor ku Tehsîn Îbrahîm Doskî di pirtûka xwe ya bi navê *"Baxê Îrem"* de dîyar dike ku Hemîdî helbestkarê herî kevin e ku heta niha hatiye kifşkirin û cara ewil di edebîyata Kurdî de wî mulemme' nivîsîye.²

Demam em li edebîyata Kurdî mêze dikin, mulemme' ji aliyê gelek kesan ve hatine nivîsîn. Di edebîyata Kurdî de ji aliyê gelek helbestkaran ve bi ziman û zaraveyan cuda helbestên mulemme' hatine nivîsîn. Ji ber vê yekê dabeşkirineke li gor zaraveyan jî bê kirin dê mijar zelaltir bibe.

Li gorî daneyên li ber destê me heta niha bi Kurmancî, Soranî, Zazakî (Dimilkî/ Kirmancî) û Goranî (Hewramî, Lorî, Kelhorî, Lekî) helbestên mulemme' hatine nivîsîn û tesbîtkirin.

Abdulhadî Tîmurtaş di gotara xwe ya bi navê *"Hunera Mulemme'ê di Edebîyata Rojhilat de Mînaka Şî'ra Kurdî-Kurmancî"* de ji bo helbesta Mela ya ku bi risteya *"Min di ber qalûbela batin vi wê ra bû evîn"* dest pê dike, gotiye mulemme' e (Tîmurtaş, 2020: 15). Lêbelê ev helbest texmîseke li ser helbesta kesê ku navê wî Celal e (Doskî, 2019:176-177). Ji ber vê yekê jî ev nabe mulemme', lêbelê dibe nezîre û ji ber ku pîrzimanî (Kurdî-Farisî-Erebî) ye jî dibe tezmîna mulemme'ê. Di edebiyata Kurdî de di zaraveyan Kurmancî, Soranî û Goranî de nimûneyên tezmînan gelekî berbelav e.

3.1. Mulemme' di Zaraveyan Kurdî de

3.1.1. Mulemme' di Zaraveyê Kurmancî de

Mulemma di edebîyata Kurdî ya Kurmancî de di sedsala 16em de dest pê kiriye û cara yekem ji aliyê Hemîdî ve hatiye nivîsîn. Lê piştî Hemîdî gelek kesên din ên weke Melayê Cizîrî (1567-1640), Ehmedê Xanî (1650-1707), Melayê Bateyî (Sedsalên 17-18em), Ce'ferqulîyê Zengelî (1799-1894), Şewqîyê Xanî (Sed-

2 Ev îfade bi agahiyên ber dest re girêdayî ye û gava di lêkolînên nû de nimûneyên nû werin peydakirin dê ev agahî jî werin guhertin. Lêbelê ji bo mulemme'a tam niha ev agahî li ber destê lêkoleran e. Li gorî lêkolînên nû dibe ku şeweyên cuda û nimûneyên kevintir jî bînin peydakirin.

sala 19em?), Şêx Ehmedê Feqîr (Sedsala 19em), Mela Ebdurehmanê Melakendî (w.1874), Şêx Îbrahîmê Çoqreşî (1846-1881), Mela 'Ebdul'ezîzê Bidlîsî (Şeyda, 1855-1924), Mela Mihemedê Lîceyî (w.1911), Mela Ehmedê Heyderî (w.1937), Kerbelayî (w. 1939), Mela Ehmedê Muxlis (Nalbend, 1891-1963), Qanî, Biharî, Bazelî, Mela Zahirê Tendurekî (w.1966), Mela Yasînê Yûsrî (1906-1994), Şêx Îsmetullahê Karazî (1908-1996), Şêx Mihemed Emînê Heyderî (1927-2003) û Mela Ehmed Yalar (ç.1954-...) jî bi Kurmancî mulemme' nivîsîne (Acar, 2016:226; Adak, 2016:37; Beyter, 2013:62-63; Biçici, 2007:259; Doskî, 2011:37-38; Doskî, 2020:113-117; Doski & Ertekin, 2019:4163; Ertekin & Yıldız, 2020:69-73; Gezer, 2015:146-148; Heyderî, 2019:335-336; N. Ertekin, 2015:413-436; Jafarzade & Bedirxan, 2018:129; Karak, 2020:279-281).

Li jêrê em dê weke mînak ji mulemme'ên tam³ yên Kurmancî du nimûneyan bidin. Bendên ewil û yê dawî ji mulemme'a Şewqîyê Xanî û ya Mela Ehmedê Heyderî weha ne.

1. Hubbuka afna şababî ya habîbî fi't-te'eb (E)
 'Îşqê to begdaxti canim der cefa û tab û teb (F)
 'Eql û huşim qalmaidî şebr û qerarim gitdî hep (T)
 Şotime ji dağa firaqê lew dinalim rûz û şeb (K)

6. Rebbena' eğfir zeneb men nacike bi'l-qalbi's-salîm (E)
 Girdigara rehmi kun ber bendeyê pîr û seqîm (F)
 Fazl û îhsanin diler bîçare qulun ya Kerîm (T)
 Da bi fedla xwe 'efû key **Şewqîyê Xanî-neseb** (K)
 (Adak, 2016:36-65)

Şewqîyê Xanî vê mulemme'a xwe bi teşeya murebe'ê bi şeş bendan nivîsiye û di her bendeke wê de çar ziman hatine bikaranîn û her risteyek bi zimanekî cuda ye. Ev ziman jî bi rêzê ev in: Erebi, Farisî, Tirkî û Kurdîya Kurmancî.

1. Qed qeweste`l-qametî be`de`l-firaqî bi`l-lehaz (E)
 Dûriya dîdarê to şod der derûnê men meraq (F)
 Bendeniz bülbül gibi gece ve gündüz kış (ş)u yaz (T)
 Ah û nalan lew dikêşim lerizîn Şam û 'Iraq (K)

8. Bel mîne`d-derbî'n-neşabi'l-firquetî ya **Heyderî** (E)
 To çûnîn hemware mîayî be ne`rê ejderî (F)

3 Ji bo mulemme'ên tam li beşa "Mulemme' ji Aliyê Avakirinê ve" binêrin. Li wir hatiye ravekirin.

Sen de ya **Ehmed** içip sen hicretin fincanları (T)

Lew şev û rojan dibêjî el-fîraq û el-fîraq (K)

(Beyter, 2013:177-179)

Mela Ehmedê Heyderî ev mulemme' a xwe bi çar zimanan nivîsîye, mulemme' a wî bi tevahî ji heşt bendan pêk tê û weke çarîneyan nivîsîye. Risteya ewil bi Erebi, risteya duyem bi Farisî, risteya sêyem bi Tirkî û risteya çarem jî bi Kurmancî ye. Heyderî ji serî heta dawî ev sîstem şopandiye û mulemme' eke tam nivîsîye.

2.1.2. Mulemme' di Zaraveyê Goranî de

Di zaraveyê Goranî (Kelhorî, Lorî, Hewramî) de jî mulemme' hatine nivîsîn, helbestkarên weke, Mela Muhemmed Hewremanî (Seydî) (hicrî 1199-1265/1848), Hîlmî Kakeyî (1882-1966) mulemme' nivîsîne. Mela Muhemmed (Seydî) ev mulemme' a xwe bi 13 malikan û bi zimanên Hewramî - Farisî nivîsîye. Malika yekem û 13em ya mulemme' a Seydî ev in:

1. جۆفونیم شر، مەزولاً و کئی بەروداد

خلل اندر اساس عمر افتاد

13. ئەگەر تە پیر و پیریت بۆ تەکاوار

شوی (صیدی) ز نار دوزخ آزاد

(Kardoxî, 1971:51-54)

Risteya ewil bi Goranî (Hewramî) ya duyem jî bi Farisî ye. Gelek mulemme' ên Seydî hene. Di nav helbestên wî de mulemme' ên Hewramî-Farisî û Farisî-Erebî jî hene.

Nimûneyên vê zaraveyê Goranî yên derbarê tezmîna mulemme' an de jî zêde ne. Helbestkarên Goran yên weke Me'sûm Sefî'î (hicrî, ç.1336-...), 'Ebbas Kemendî (h.1331-1393), Momîn Yezdanbexş (ç.1335-...), Riza Cemşîdî (ç.1351-...), Ednan Mûradî (ç.1350-...) bi piranî li ser xezelên Hafiz (w. 792/1389), Se' dî (w.961/1553), Camî (w.898/1492) û Mewlana (w.672/1273) tezmîn nivîsîne û bi vî awayî tezmînên mulemme' pêk anîne (Bnr.; Nûranî, Deh'ebasanî & Ehmedî, h. 1397:1-32). Ehmedê Kor (1771-1856) jî li ser xezela Hafiz tezmînên mulemme' ê nivîsîye.

3.1.3. Mulemme' di Zaraveyê Soranî de

Li gor daneyên ber destê me; di zaraveyê Soranî de mulemme' piştî zaraveyê Kurmancî dest pê kiriye. Mela Xidir (Nalî) (1800-1856), Ebdurrehman Beg (Salim) (1805-1869) û Mistefa Beg (Kurdî) (1812-1850) hevçaxê hev in û ji ber vê yekê jî em nizanin bê kê ji wan pêşî mulemme' bi Kurdîya Soranî nivîsîye. Li ber destê me jî

daneyên di vê mijarê de zêde tune ne. Lêbelê ji ber ku edebîyata zaravayê Soranî ya klasîk bi Nalî dest pê kiriye, ihtîmale ku dê di vî zaraveyî de jî yekem mulemme' a Nalî be.

Di edebîyata Soranî de kesên weke; Nalî, Salim, Kurdî û Şêx Riza Talebanî (1837-1910) bi Soranî gelek mulemme' nivîsîne. (Adak, 2016:37; Ertekin & Yıldız, 2020:70). Wefayî (1838-1899) jî bi Soranî û Farisî neh malik nivîsîye (Necarî, 1969:303-304). Em ê li jêr ji mulemme'ên Salim, Mistefa Begê Kurdî û Hemdî (1876-1936) sê nimûneyan pêşkêşî we bikin.

1. Xerqe le dilim peykan peyweste le mujganî (K)
Çak est girîbanem ez çak girîbanî (F)

7. Heyranî rehî 'işqin, ger şemse weger mensûr (K)
(Salim), nebûd peyda zîn badiye payanî (F)
(Salim)

Salim (Ebdurrehman Beg) vê helbesta xwe bi Kurdîya Soranî û Farisî nivîsîye û bi tevahî heft malik in. Salim di malikan de risteyên ewil bi Soranî û risteyên duyem jî bi Farisî nivîsîne.

1. Horiyî baxî cînanî ya gulî Baxî Îrem? (K)
Em nucûm 'l-'ers? Em şemsu 'ela fewqî 'l-'alem (E)

9. Çünke namey derdî **Kurdî** qet nehate întîha (K)
Temmetu 'l-qirtasu, cef el-hibrû we'nşeqqe'l-qelem (E)
(Kurdî)

Ev helbesta Mistafa Begê Kurdî ji neh malikan pêk tê. Mistafa Begê Kurdî ev helbest risteyek bi Kurdîya Soranî û risteyek jî bi Erebî honandiyê.

3.1.4. Mulemme' di Zaraveyê Zazakî (Dimilî/Kirmanckî) de

Edebîyata Zazakî ji ber ku piştî edebîyata Soranî dest pê kiriye asayî ye ku nivîsîna mulemme'ê jî piştî edebîyata Soranî dest pê kiribe. Li gorî daneyên ber dest di edebîyata Zazakî de mulemme' cara ewil ji aliyê Melayê Xasî (1867-1951) ve hatiye nivîsîn. Ji bilî Melayê Xasî kesên weke; Mele Ehmedê Kavarî (ç.1941-...) û Mela Ezîzê Cebexçûrî (ç.1945-...) jî bi zaraveyê Zazakî helbestên mulemme' nivîsîne. Mela Mihemedê Hezanî (Mem) (ç.1938-...) jî bi zimanê Erebî, Farisî, Kurmançî, Zazakî û Tirkî mulemme' nivîsîye (Çiftçi, 2015:59). Me li jêr ji serî û ji dawîya mulemme'ên Xasî û Kavarî ji her yekê du bend mînak dane.

1. Merheben ya men 'ela bi'l-husnî teqwîme'l-beşer (E)
Hafizeş Xaliq şewed ez çeşmê bednam û nezer (F)
Mucîdî esbab û alat û we ma mînha seder (E)
Dil ji qeyda leşkerê xem kir reha wextê seher (K)
Ah û nalînê verînî biy vinî nêmerd eser (Z)

6. Fate nûru'l-hikmeti fî dari men fîha 'amûn (E)
Xasiya xafil meşew ba îin meqalet enderûn (F)
Rah-ı xizlane sülük çok itdi erba-i fûnûn (T)
Yazi yû xettê humayûn da bi te'wîlê zebûn (K)
Eşkera va dîtîşey Humay mehalo bi xeter (Z)
(Lezgîn, 2011: 7-9)

Xasî mulemme'a xwe bi heşt bendan û bi teşeya muxemmesê ango bi pêncîneyê nivîsîye. Tê de çar ziman (û bi du zaraveyên Kurdî) bi kar anîne. Ev ziman û zara-ve ev in: Erebi, Farişî, Tirkî, Kurdîya Kurmancî û Kurdîya Zazakî. Xasî ji serî heta dawî mulemme'eke bipergal nivîsîye, hemû ziman ji bilî îstîsnayên pir biçûk ji alîyê rêjeyê ve weke hev hatine bikaranîn.

1. Xerîbî zor a ey bira (Z)
Ger rohnî bidî wek çira (K)
Weten gelir her xatira (T)
Xerîb der men karkerde est (F)

6. **Kavarî** şew û roj vano (Z)
Dawî naye derd giran o (K)
Sebir mewladan ayan o (T)
Xerîb der men karkerde est (F)
(Kavarî, ? : 48)

Mela Mihemedê Kavarî jî weke Melayê Xasî mulemme'eke pîrzimanî nivîsîye. Kavarî bi teşeya çarîneyê nivîsîye û wî bi sê ziman û du zaraveyên Kurdî nivîsîye, ew jî ev in; Farişî, Tirkî, Kurdîya Kurmancî û Kurdîya Zazakî. Mulemme'a Kavarî ji şeş bendan pêk tê.

Di destên me de du mulemme'ên Mela Mihemedê Hezanî (Mem) jî hene. Yek jê bi yek çarîneyê û her risteyeke wê bi zimanekî cuda; bi rêzê bi Kurdîya Kurmancî, Tirkî, Erebi û Farişî ye. Mulemme'a duyem jî ji şeş malikan pêk tê û her malikek wê bi zimanekî ye. Zimanê wê jî bi Kurdîya Kurmancî, Tirkî, Erebi, Farişî û Kurdîya Zazakî ye.

3.2. Ji Alîyê Avakirinê ve Mulemme'ên Kurdî

Dema em li mulemme'an mêze dikin tê dîtin ku ji alîyê avakirinê ve cuda ne. Hin mulemme' bi tamamî li gor qaîde û pergalekê hatine nivîsîn hin jî di wan de ti pergale tune ye û bi tevahî li gorî qaîdeyekê nehatine nivîsîn. Di gotar û pirtûkan de ku me xwe gihandinê em rastî tesnîfa ku mulemme'an ji alîyê avakirinê ve dabeş dike, nehatine. Lêbelê di gotara Ertekin & Yıldız de em ji vî alîyê mulemme'an ve rastî tesnîfekê tên. Van nivîskaran di gotara xwe de ji vî alî ve mulemme' weke mulemme'ên hevgerî (muretteb) û mulemme'ên şikestî (sist) dabeş kirine (Ertekin & Yıldız, 2020:69-73). Mehrali Calp jî di gotara xwe ya bi navê *"Ahmed-i Hânî'nin Mûlemma' Bir Gazeli ve Divan Edebiyatımızdaki Yeri"* de derbarê vê mijarê de gotiye: "Ew helbestên ku her malikeke wê bi dorê bi zimanekî cuda hatiye nivîsîn jê re mulemme'a tam tê gotin" (Calp, 2018:166). Herweha Hasan Aksoy jî dibêje mulemme' du cûre ne; di helbestê de bi rêzê her malikek bi zimanekî hatibe nivîsîn jê re mulemme'a tam tê gotin û helbestên ku risteyên wê bi zimanên cuda hatibin nivîsîn ji vê yekê re jî telmî' tê gotin (Aksoy, 1993:132).

Ji ber ku di mijara tesnîfa mulemme'an de kategoriyek bi rêkûpêk tune bû û di nav xwe de nehatibûn dabeşkirin ango em lê rast nehatin, me hewcedarî bi tesnîfeke nû dît. Me jî di vê xebata xwe de ji bo kirina tesnîfekê giraniya xwe da ser sîstema ku di mulemme'an de hatiye bikaranîn û me li gorî vê sîstemê tesnîfa xwe pêk anî. Bi nêrîna me ji bo vê tesnîfê rêbaza herî girîng hebûna sîstemekê ye.

Me mulemme' ji alîyê avakirinê ve li gorî sîstemekê li ser du navan dabeş kir. Me weke "Mulemme'ên Tam" û "Mulemme'ên Naqis" ev tasnîf pêk anî. Gava me ev nav tercîh kirin, me piştî xwe da tesnîfên termînolojîya edebîyata klasîk. Lewra gava ku ji bo tesnîfekê nav hatiye bikaranîn; ji bo tiştên tam, bipergal, tekûz û sîstematîk bi piranî îfadeya "tam" hatiye bikaranîn. Herweha ji bo tiştên bêpergal, kêr, noqsan, şikestî û di wan de sîstemek bi rêk û pêk tune ye jî bi piranî îfadeya "naqis/noqsan" hatiye bikaranîn. Herweha ev tesnîf di cînas û îqtîbasan de jî tê dît. Weke cînasên tam û naqis/noqsan, îqtîbasên tam û naqis ango îqtîbasên kêr.

3.2.1. Mulemme'ên Tam

Hin mulemme' ji serî heta dawî bi heman şêweyê tên nivîsandin û her risteyek bi zimanekî cuda û bi rêkûpêk tên nivîsandin. Em dikarin van mulemme'an weke **mulemme'ên tam** bi nav bikin. Di van mulemme'an de sîstemek heye û helbest ji serî heta dawî li gorî vê sîstemê tên nivîsîn. Yanî helbeskar li gorî qaîdeyekê dinivîse û di bikaranîna zimanan de hevgerînek û hevsengîyek heye. Ger helbestkar zimanekî di çend malik an di risteyan de bi kar anîbe, zimanên din jî bi

vî awayî bi kar tîne.⁴ Dema em li mulemmê'ên ku hatine nivîsîn mêze dikin em dibînin ku mînakên vê yekê ne kêman.

Mulemmê'ên tam jî di nav xwe de dibin kategoriyên cur bi cur, em di van mulemmê'an de rastî şêweyên cuda jî tên ku her yek di nav xwe de li gor qaîde û sîstemekê hatine saz kirin ango di nav xwe de hev girtî ne. Helbestkar ji serî heta dawî li gorî sîstemekê helbesta xwe bi şêweyekê dihûne.

3.2.1.1. Mulemmê'ên ku bi Malikan Hatine Nivîsîn

Di vê binbeşê de di edebîyata Kurdî ya klasîk de mulemmê'ên ku bi malikan hatine nivîsîn hatine nixandî û li gorî nimûneyên ber dest şêweyên cuda ji edebîyata Kurdî hatine pêşkêş kirin.

Şêwe I: Di vê şêweyê de yekeya nezmê malik e û helbestên mulemmê'ê bi vê teşeyê hatine nivîsîn. Lêbelê di vê şêweyê de ziman di malikên helbestê de têkel dibe û rêjeya vê têkelbûna zimanan hev du nagire. Carinan ziman di malikekê de kêman dibe û carinan jî zêdetir dibe. Em dibînin ku di vê şêweyê de rêje û zêdebûn û kêmbûna zimanan zêde ne girîng e, jixwe di vir de ji bo rêjeya zimanan pergalek bi rêkûpêk nîne û ev jî yek ji qaîdeyê vê şêweyê ye. Herweha hemû ziman jî bi vî rengî di malikan de tên bikaranîn.

Ferqa vê şêweyê ya herî mezin ev e ku di vê şêweyê de pîrzimanîya mulemmê'ê li ser esasê perçe, terkîb û îzafetan hatiye saz kirin. Lêbelê di şêweyên din de pîrzimanîya mulemmê'ê li ser esasê nîvrîste, rîste, malik û bendan hatiye saz kirin. Mulemmê'a Qanî û Bazelî jî bi vê şêweyê hatine nivîsîn.

Helbestkarê bi navê Bazelî bi zimanên Kurdî, Erebi, Farisî û Tirkî mulemmê'eke ji neh malikan pêk hatiye nivîsîye. Di vê şêweya mulemmê'a Bazelî de pergalek bi rêkûpêk nîne, lêbelê di hemû malikan de herî kêman du ziman hene. Di hin ciyan de rîste û di hin ciyan de jî malik bêyî hebûna pergalekê ji çend zimanên cuda pêk hatine. Doskî jî vê şêweyê re gotiye şêweya têkel (Ertekin, 2020:113-117). Malika yekem û ya dawîna a Bazelî weha ne:

1. Xawer mîsala surperî sîng sedefa mexmûrlibas
Rojek vexwendim ber derî **qalu te'el gel** min binas
9. **Eynel-hewes** pîrsî û çû li rê gote min: Ey **Bazelî!**
Dêm bedr û xebxeb hem çû kew danî menem **xeyr/1-enas**
(Ertekin, 2020:117)

4 İstîsnaya vê yekê bi tenê mulemmê'ên têkel in (bnr.: **Şêwe I**) ku di wan de jî pergalek heye. Pergala di wan de jî xwedî teşeyekê ye û di hemû bendan jî malikan de ziman bêyî rêjeyek hev girtî hatine bikaranîn.

Di vê şêweya Bazelî de jî dîsa malikên mulemme'ê li ser esasê îfade û perçeyên ji çar zimanan pêk tê hatiye avakirin; ango di malikan de bingeh Kurdî ye û ji zimanên Erebi, Farisî û Tirkî ve perçe, terkîb û îzafet hatine bikaranîn. Dîsa Hemdî jî li ser sûreya Fatîhayê jî bi 11 malikan mulemme'ek têkel bi Soranî û Erebi pêk aniye (Bnr.; Mewlûd, 2013:17-18).

Şêwe II: Di vê şêweyê de helbestkar helbesta xwe bi malikan saz kiriye. Em di vê şêweyê de dibînin ku helbestkar her riste bi du zimanan (ango her malik bi çar zimanan) û bi vî awayî helbest jî bi tevahî bi çar ziman an jî zaraveyan nivîsiye. Di vê şêweyê de her risteyek bûye du perçe û bi vî awayî malik jî bûye çar perçe û herweha her perçeyek jî bi zimanekî an jî bi zaravayekî hatiye nivîsîn. Di vê şêweyê de taybetiya girîng ew e ku her malik tê perçekirin û her perçeyek jî bi zimanekî an jî zaraveyêkî hatiye nivîsîn.

Di edebîyata Kurdî de Mela Ezîzê Cebexçûrî helbesteke xwe ya ku ji heşt malikan pêk tê bi vê şêweyê nivîsiye. Li jêrê em ê cih bidin malika yekem û ya dawîn a vê helbestê.

1. Çîm tu sîyê zê mari sîye (Z), ey çavreşa min çav belek (K)
Enti hûsna fi felekik (E), kiskanır senden melek (T)

8. Ma pê çar zownon napêra (Z), feleka babîlê ziman (K)
Feya lillahi min durrin (E), diziverdi gul û mircan (T)
(Varol, 2017:58-59)

Weke ku ji mînakê jî dîyar dibe Cebexçûrî her nîvristeyek mulemme'a xwe bi zimanekî cuda an jî bi zaraveyêkî cuda nivîsiye. Ji aliyê şêwazê ve gelekî orjînal e û di edebîyata Kurdî de nimûneyên bi vî rengî jî kêman. Cebexçûrî vê helbesta xwe bi zimanên weke Erebi, Tirkî û bi du zaraveyên Kurdî; Zazakî û Kurmancî nivîsiye. Rêza van perçeyan jî weha ye: Zazakî (Kirmanckî), Kurmancî, Erebi û Tirkî ye.

Şêwe III: Di vê şêweyê de helbestkar helbesta xwe dîsa li ser bingeha malikan saz dike. Di van malikan de her riste bi zimanekî hatiye nivîsandin. Helbestkar vê şêwazê heta dawîya helbestê didomîne. Di edebîyata Kurdî de Melayê Cizîrî, Mela Ebdulfettahê Hezroyî, Şêx Mihemmed Kerbelayî, Mela Yasîne Yusrî, Mela Ehmed Yalar, Şêx Îsmetullahê Karazî ('ismet) û gelek helbestkarên dinê helbestên xwe yên mulemme' bi vî şiklî dane. Li jêrê ji bo baş were fahmkirin em ê weke mînak çar malikên ewil ên mulemme'a Fethî bidin. Di vê şêweyê de jî ev mulemme' a Fethî ji aliyê hûnandina risteyan ve xwedî xisûsiyetekê ye û di ristina helbestê de risteyên hûnandî derketiye holê.

Erebî	}	1. Li diyarê te xerîb im ey tu kehfu'l-xureba
Tale ma lem nere minke'l-lutfe Ellahu cezak	}	Kurdî
		2. Ya meleze'l-xureba innî feqîrun we xerîb
Nezerek wer bide halê vî xerîbê sîne çak		
Erebî	}	3. Min hene bê hed xem û derdê 'ecîb pur mezin
Leyse fî qelbî hebîbun eyyuhel xillu siwak	}	Kurdî
		4. Kulle yewmin mewten lî firaqî qed bedet
Her dikêşim van cefayan û ez im her derdinak		

(Doskî, 2012: 131)

Ev helbesta Mela Ebdulfettahê Hezroyî ku bi şeweya mulemmê'ê hatiye nivîsîn ji 18 malikan pêk tê. Di malikên helbestê de risteyek bi Erebî û risteya din jî bi Kurdî hatiye nivîsîn. Hezroyî di vê helbesta xwe de tişteki orijînal jî pêk anîye, lewra wî malika xwe bi kîjan zimanê xelas kiribe malika din jî bi wî zimanê daye destpêkirin. Gava em ji aliyê bikaranîna zimanan ve li helbestê dinêrin em dikarin bibêjin ku di helbestê de hunera î'adeyê ji bo zimanan hatiye bikaranîn.

Di edebîyata Kurdî de em rastî du helbestkaran hatin ku helbestên xwe bi vî awayî nivîsîne. Yek jê Mela Ebdulfettahê Hezroyî ye ku me helbesta wî weke mînak li jorê daye, yê din jî Şêx Îbrahîmê Çoqreşî ye. Helbesta Çoqreşî jî ji neh malikan pêk tê û bi Kurdî û Erebî hatiye nivîsîn (Doskî, 2011:37-38).

Mulemmê'a Kerbelayî jî ji 16 malikan pêk tê. Kerbelayî vê mulemmê'a xwe bi Kurdî û Erebî nivîsîye, risteyên yekem bi Kurdî ne û risteyên duyem jî bi Erebî ne. Ev mulemmê'a Kerbelayî mulemmê'eke tam e, lewra ji serî heta dawî jî bilî îstîsnayên biçûk bi heman şewazê hatiye nivîsîn. Her du malikên serî û her du yên dawî bi vî awayî ne:

1. **Hemakellahû ya bedre'l-temamî** (E)
Heyatî feda ke ya ibn-e'l-kiramî (K)
2. Gulê rûyet ji pertawê bi pertew (K)
Kehûrîn meqsûratîn fi'l-xiyamî (E)
15. Di cayê Xusrew û Dehhak û Cemşîd (K)
Tekun fi ihtîşamîn we ihtîramîn (E)
16. Du'a-xwahê te bende Kerbelai (K)
Yebellîxû ke ettehiyete bi selamî (E)

(Akdağ & Soylu, 2002: 50-51)

Şêwe IV: Di vê şêweyê de her malîkek bi zîmanekî ye û di helbestê de herî kêr du zîman tèn bikaranîn. Seranserê her malîkekê bi yek zîmanî ye û her malîk bi zîmanekî cuda tê nivîsandin. Helbestkar di vê şêweyê de dîsa li gorî esasê malîkan tevdi gere û sînore hejmaran zîmanan tune ye yanî dikare di helbestê de jî zîmanekî zêdetir zîmanan bi kar bîne.

Di edebîyata Kurdî de li gorî nimûneyên ber dest nûnerê vê şêweyê yê yekem Hemîdî ye. Cefer Quliyê Zengelî jî bi zîmanên Tirkî, Kurdî û Farisî mulemme'ê neh malîkî nivîsîye (Jafarzade & Bedirxan, 2018:129). Lêbelê şêweya wî her çiqas li ser esasê her malîkek bi tevahî bi zîmanekî hatibe nivîsîn jî wî malîkek bi Tirkî û piştî wê jî du malîk bi Kurdîya Kurmançî nivîsîye û ev şêwe heta bi dawî dewam kiriye. Feqet malîkek tenê ango malîka herî dawî ya helbestê jî bi Farisî nivîsîye û di şêweya xwe de şikestineke biçûk pêk aniye.

Hemîdî helbesta xwe bi vê şêweyê, bi çar zîmanên cuda honandiye û zîmanên malîkên helbesta Hemîdî bi rêzê; Kurdî, Tirkî, Farisî û Erebî ne. Ji bo ev şêwe baş were fahmkirin me çar malîkên serî weke mînak da.

1. Wacib û lazîm li her kes kin jî bo mîrê kubar (K)
Hem senayan hem du'ayan da nemînî dîn û har (K)
2. Weqt xoş der 'endelîban nale û efxandar (T)
Gül açılmış nali ü bilbil fixanları berar (T)
3. Da'îma dewlet ba dewlet serara wasf-î dar (F)
Bulbulan ra naxme bayed der çemen-zar-î bihar (F)
4. Min 'ecîbullah îna qed nerî bil-i' tîbar (E)
Rewzete ma xeyret menzîl û wes-serfîha ma yedar (E)
(Ertekin, 2020:14-16)

Di vê mulemme'a Hemîdî de 28 malîk hene, lêbelê malîka 16em ku ew jî li gorî sîstema mulemme'a şair divê bi Erebî bûya wenda ye ango jî nusxeyan nehatiye xwendin. Hemîdî vê helbesta xwe bi çar zîmanan honandiye û her çar zîman bi vê rêzê heft caran hatiye dubarekirin. Safî Hîranî (1873-1942) jî bi Soranî, Tirkî, Erebî û Farisî mulemme'ê neh malîkî nivîsîye. Du malîkên ewil bi Soranî paşê bi rêzê du malîk bi Tirkî, du malîk bi Erebî, du malîk bi Farisî û malîkek dawî ya mexlesê jî dîsa bi Soranî ye (Bnr.; Hîranî, 1973:22-23). Ev şêwe jî hinekî dişibe şêweya Hemîdî, lêbelê ev mulemme'ê her du malîk bi zîmanekî ye, lê ya Hemîdî her malîkek bi zîmanekî ye.

3.2.1.2. Mulemme'ên ku bi Bendan Hatine Nivîsîn

Şêwe I: Di vê şêweyê de her risteyeke bendê bi zimanekî cuda tê nivîsîn û ev şêwaz ji bilî îstîsnayên biçûk heta dawîya helbestê didome. Di vê şêweyê de di edebîyata Kurdî de nimûneya yekem ji alîyê Ehmedê Xanî ve hatiye dayîn. Xanî helbesta xwe bi teşeya çarîneyê nivîsiye û her risteyeke bendê bi zimanekî cuda hatiye nivîsin. Dema em li mulemme'ên vê şêweyê mêze dikin tê dîtîn ku hemû ziman weke hev di helbestê de cih digirin û ji serî heta dawî bi heman awayî didome.

Di edebîyata Kurdî de bi vê şêweyê helbestkarên weke; Ehmedê Xanî (pênc çarîne), Şewqîyê Xanî (şes çarîne), Mela Ehmedê Xasî (heşt pêncîne), Mela Mihemmedê Lîceyî (heft çarîne), Mela 'Ebdul'ezîzê Bidlîsî (Şeyda) (yanz-deh çarîne) û Mihemed Emînê Heyderî (heft çarîne û şes çarîne)⁵ bi vê şêweyê mulemme'ên xwe nivîsiye. Li jêrê em ê mînak Mela Mihemmedê Lîceyî (Hadî) û Ehmedê Xanî bidin. Benda ewil û ya dawî yên Hadî ev in:

1. Nûru 'eynî nûru 'eynî qelle we'zdade'eş-şu'ûn (E)
Taxt ber dil, leşkerê xemnake salarê cinûn (F)
Taquetim taq oldî, bende qalmadi sebr û sukûn (T)
'Eql û dîn te bir bi talan, can û dil te kir zebûn (K)

7. Kun edîben **Hadî**ya, la tebxî fî'l-erzî'l-fesad (E)
Mislê Seyfeddîn mebaş bî bak ez ehlê reşad (F)
Bîrgun elbette bulur zalîm cezasini çoq şîdad (T)
Hadî mûnqadê Şehê Sanî bi Şahê dehnimûn (K)

(Acar, 2013:26-27)

Mulemme'a Lîceyî bi tevahî ji heft çarîneyan pêk tê, di hemûyan de bend bi Erebi dest pê dike; piştî bi risteyên Farisî, Tirkî û risteya dawî jî bi Kurdî diqede. Lîceyî di mulemme'a xwe de hemû ziman weke hev bi kar anîne.

Mulemme'a Xanî ji pênc bendan pêk tê û her risteyeke bendan bi zimanekî cuda hatiye nivîsîn. Di mulemme'a Xanî de hemû ziman weke hev hatiye bikaranîn. Xanî di hemû bendan de bi zimanê Erebi dest pê kiriye, risteya duyem bi Farisî, risteya sêyem bi Tirkî û risteya çarem a dawî jî bi Kurdî nivîsiye. Dema em ji alîyê şêweya serwabendîyê li vê mulemme'a Xanî mêze dikin tê dîtîn ku bi şêweya "Murebbe'a Muzdewic a Asayî" hatiye nivîsîn. Ji bo bibe mînak em ê benda pêşî û paşî yên mulemme'a wî li jêr bidin.

5 Bi teşeya bendan du mulemme'ên Heyderîzade hene; ya heft çarîne çar zimanî û ya şes çarîne jî sê zimanî ye.

1. Fate 'umrî fî hewake ya hebîbî kulle hal (E)
Ah û nalim hemdemem şod der fîraquet mah û sal (F)
Ger benim kanım dîlersen çokten olmışdır helal (T)
Mest û serxwoş im ji işqê min nema 'eql û kemal (K)

5. Hel lena mîn nî' metî'l-wesli hebîbî mîn nesîb? (E)
Uftadem ber deret bîçare, sergerdan, xerîb (F)
Derdimin çok olduğundan ona yoktur hiç tebîb (T)
Ey tebîbê min! Dewayê derdê **Xanî** her wîsal (K)
(Yıldırım, 2014: 185-186)

Murebbe'a mulemme' li gor danayên ber destê me cara ewil ji aliyê Ehmedê Xanî ve hatiye nivîsîn. Berî Xanî mulemme' hatine nivîsîn, lê di edebîyata Kurdî ya klasîk de li gorî daneyên ber dest Xanî cara ewil bi çarîneyan mulemme' nivîsîye.

Şêwe II: Di vê şêweyê de helbest dîsa bi bendan tê nivîsandin, lê di vê şêwazê de helbestkar bendekê ji zimanekî re benda din jî risteya dawî ne tê de ji zimanekî din re terxan kiriye. Di vê şêweyê de risteya dawî ya hemû bendan bi heman zimanî hatiye nivîsîn. Weke mînak Mela Nezîrê Bedewî (Dahî) mulemme'eke bi vî rengî nivîsîye û di mulemme'ê de weke qistas risteya pêncem ya hemû bendan ji zimanekî re veqetandiye ango di mulemme'a Dahî de risteyên dawî yê hemû bendan bi Kurmancî ne. Her du bendên serî yê mulemme'a Dahî weha ne:

1. Min li dunyayê didîtin kul di dil de çûne der
Ez ji ber wan pur dinalim ey gelî dosta hewar!
Ku 'aşîq gelokê delal bû dil li ber pencê xedar
Nêrgizên nazik delalîn wa sema kirine xubar
Musîbet tenê li ser me daima weqtê êvar

2. Qed sebertû fîl mesaîb fesbîrû sebren cemîl
Fî'l-mesaîbî rebîhtû haza lî fedlûn cezîl
Sebbehellahû 'eleyna we 'ele'l-ebdî'r-rehîl
Biha sare fîdareynî hakimen fî selsebîl
Dê çi bit halê me îro dil û cerga xwîn di xwar
(Doskî, 2012:65-66)

Dema em li vê helbesta Mela Nezîrê Bedewî (Dahî) mêze dikin her du ziman weke hev nehatine bikaranîn. Lê di helbestê de ji ber ku sîstemek heye û ji serî heta dawî ev sîstem hatiye şopandin me ev helbest weke mulemme'eke tam bi nav kir. Helbesta Dahî ji şeş pêncîneyan pêk tê û sê bend bi Erebi û Kurdî ne, sê bend jî xwerû bi Kurdî ne. Herweha ew bendên ku bi Erebi hatine nivîsîn jî risteya

wan a pêncem bi Kurdîya Kurmancî ye. Yanî di eslê xwe de hemû risteyên dawî yê helbestê bi Kurdî ne.

Şêwe III: Di teşeyên musemmetan (teşeyên lêkdayî) de ev şêwe tê dîtîn. Di bendan de nexasim di terkîb û tercî'-bendan de em rastî nimûneyên vê şêweyê tên. Ev şêwe di nav xwe de gelek cureyên cuda dihewîne. Di vê şêweyê de jî herî kêm du ziman tên bikaranîn.

Mela Huseyîne Bateyî jî helbesteke xwe bi vê şêweya mulemme'ê nivîsîye. Bateyî helbesta xwe bi teşeya Terkîb-Tercî'a Murebbe' û Muserre' Digel Navbenda Dumisrayê nivîsîye. Helbesta Bateyî bi tevahî ji heft bendan pêk tê û du risteyên dawî yên bendên helbestê bi Erebî ne. Bateyî vê helbesta xwe li gorî sîstemekê ji serî heta dawî bi heman awayî nivîsîye.

1. Ey ne'tê tu ez erşî heta fersî şehîra
Ez pertewê nûra te cîhan geştî munîra
Ey seyyîdê 'alem bike perwayê esîra
Ey tacê serê şah û selafîn û emîra

**Qed kane lekel fedlû lekel cûdû kesîra
Ursîlte îlel xelqî beşîren we nezîra**

7. Ey seyyîdê 'alem senedê nûra hîdayet
Hêvî dikine em ji te ey sedrê rîsalet
Mehrûm nekî tu me ji dîwana şefa'et
Batî bi cehennem nebirî roja qiyamet

**Qed kunte lehû semme şeff'en we zehîra
Ursîlte îlel xelqî beşîren we nezîra**

(Sadînî, 2011:83-85)

Di vê musemmetê de Bateyî di çarîneyan de Kurmancî bi kar anîye û di malikên navbendê de jî zimanê Erebî bi kar anîye. Her heft bendên helbestê jî bi vî şiklî bi zimanên Kurdî û Erebî hatiye honandin û di dawîya hemû bendan de risteyek Erebî tekrar e.

2.2.1.3. Mulemme'ên ku bi Teşeyên Dariştî Hatine Nivîsîn

Mustezad, weke têgeha edebî di edebîyata klasîk a Rojhilatê de teşeyeke helbestê ye ku li dawîya risteyên qesîde, xezel û hwd, risteyeke kurt tê zêdekirin (Adak, 2019:582).

Ehmed Begê Fettah Begê Sahibqiran (Hemdî) jî bi teşeya mustezadê bi zimanê Soranî û Farisî mulemme'ek heşt malikî nivîsiye. Malika yekem û ya heştem a vê şêweyê weha ye:

دینه سه سه شموقم عیباد	یار نهگهر نهمشه له مووچهی من بکا ماچی زیاد
لمعه باشد مستراد	شمع آسا مصرعم از نور رویش لمعه داد
شیتتی وهک حهمدی نهیی	8. غهیری مهجنون عاشقی جددی نهبوو عهمدی نهیی
کی بود حوری نژاد	نازنین او نباشد مثل لیلا در بلاد
- (Mewlûd, 2013:136-137)

3.2.2. Mulemme'ên Naqis

Hin mulemme' hene ku ne li gor sistemekê hatine nivîsîn ango pergalek di wan de tune ye. Ji ber pêname û sedemên ku me berê jî anîbûn ziman; me mulemme'ên bi vî rengî weke "mulemme'ên naqis" bi nav kir. Di van mulemme'an de helbestkar li gor qaîdeyekê tevnagere û carinan perçeyek, niv-risteyek; carinan risteyek û carinan jî hemû malik an jî bendên helbestê bi zimanekî cuda dinivîse. Ji ber ku tê de sistemek, qaîdeyek û rêbazê hevgirtî tune ye mulemme'ên naqis derdikevin holê.

Herweha ayet, hedîs û gotinên di zimanekî de meşhûr ku bûne wecîze di malikekê de bi rêya îqtîbasê hatibe bikaranîn ew jî nabin mulemme'ên tam (Pala, 2007: 340). Belkî em wan di çarçoveya mulemme'ên naqis de bikaribin binirxînin. Di mulemme'ên naqis de rêjeya bikaranîna zimanan di malik û bendan de ne weke hev e. Di navbera riste, malik û bendan de aheng û wekhevînek ji aliyê ziman, sistem û rêbazê ve tune ye. Şêweyên ku di mulemme'ên tam de tên xuyakirin di mulemme'ên naqis de jî dikare werin dîtin.

Şêx Ehmedê Feqîr bi teşeya muxemmesê bi Kurdî û Farisî mulemme'ek du zimanî nivîsiye (Acar, 2016:492-493). Ev mulemme'a wî ya heşt bendî dikare bibe mînaka mulemme'a naqis. Ev helbesta Feqîr ji aliyê teşeyê ve xwedî rêbazekê ye û teşeya wê "Muxemmesa Mutekerrira Cot a Asayî" ye. Lêbelê ji aliyê rêjeya zimanên risteyên mulemme'ê û rêzkirina zimanên wê ve ev mulemme' ne xwedî pergaleke bi rêkûpêk e û di sistema wê de şikestin heye. Herweha her du risteyên dawîya hemû bendan jî Farisî ye û tekrar e.

Ji ber ku ehlên edebîyata klasîk di medreseyan de perwerde dîtine tesîra zimanên weke Erebi, Farisî li ser wan çêbûye. Ji ber vê yekê di edebîyata klasîk de helbestên bi vî rengî gelek in. Di rastiyê de ev helbest ji mulemme'an bêtir dişibin hunera telmî'ê. Telmî' ew huner e ku malikeke an risteyeke an jî perçeyeke risteya helbestê bi zimanekî cuda hatibe nivîsîn (Külekçi, 2013:186). Ji ber vê yekê gelek çarçûm telmî' weke mulemme' hatine binavkirin. Ji bo ku em jî nekevin heman şaşiyê, me mulemme'ên ku tenê di çend cih û aliyên wan de kêmasî hebin ango bi tevahî nabin mulemme'ên tam me ew wek "mulemme'ên naqis" pêname kir.

Divê sînorên telmî' û mulemme'ên naqis neyên tevlihevkin. Di her muleme'ê de telmî' heye, lê di her telmî'ê de mulemme' tune ye (Karak, 2020:119). Cihê ku lê telmî' hebe dibe ku mulemme' li wir tune be. Lêbelê cihê ku lê mulemme' hebe li wir teqez telmî' jî heye. Weke mînak; ger helbesteke ji 10 malik an jî ji bendan pêk hatibe û tenê malikek an jî bendeke wê bi zimanekî cuda hatibe nivîsandin me ew wek telmî' bi nav kir û ew tevî wê xebatê nekir. Lê ger helbest bi piranî weke mulemme' hatibe nivîsîn; lê di hin riste, malik an jî bendan de şikestin çê bûbe, me ev yek jî weke mulemme'ên naqis bi nav kir. Di edebîyata Kurdî ya klasîk de jî mulemme'ên bi vî rengî yên naqis pir in. Lewra Kurd jî perçeyek ji medenîyeta Îslamê ne û di bin tesîra zimanên weke Erebi, Farsi û Tirkî de mane û ev tesîr rengê xwe daye helbestnûsiya wan jî.

Em ê bi çend mînakên wê tevlihevîyê îzah bikin. Weke mînak helbestên Melayê Cizîrî, Feqîyê Teyran û Şêx Ehmedê Feqîr ji bo wê yekê dikarin bibin nimûneyên wê mijarê.

1. Dilber şikîna şekerek **fe qultu ya rûhî meta**
Go min heta xatîr hebit min go çi kim ez ba heta

6. Me j' buğçeya yar zeyyinî bê pursi yek sêvek çinî
Febima ceneytu ceneytî elqet 'eleyye cînayeta
(Doskî, 2019: 24)

Dema em li wê helbesta Melayê Cizîrî mêze dikin tê dîtîn ku mulemme'êke naqis e. Lewra di helbesta Mela de her du malikên ewil û malika çarem xwerû bi Kurdî ne. Malikên sêyem, pêncem û şeşem jî risteyek bi Kurdî û risteyek jî bi Erebi ne. Herweha di rêzkirina zimanan de jî sistemek tune bû. Lê di helbestê de mulemme'bûnek heye qe nebe nivê wê dikeve nav sîstema mulemme'ê. Ji ber van sedeman jî ev helbesta Mela dibe mulemme'êke naqis.

12. Gelek sotim kîrim kîbab
Kîrye bi min sed reng xîrab
"Ya leytenî kuntu turab"

Wêran ez im malim xîrab

13. **"Ya leytenî kuntu"** vexûr
Wey nazika min te ji dûr
Bêhiş kîrim zilfê di hûr
Wêran ez im malim xîrab

(Sadîni, 2014: 157-161)

Ev helbesta Feqîyê Teyran bi tevahî ji 16 çarîneyan pêk tê û bi teşeya "Murebbe'a Mutekerrîra Kit a Bêmetle"ê hatiye nivîsîn. Feqî tevahîya helbesta xwe bi Kurdîya

Kurmançî nivîsîye. Lêbelê di nav hewqas bendan de tenê di du bendan de perçe û risteyek bi Erebbî bi kar anîye. Ev yek jî dikeve çarçoveya telmî'ê (telmî': di helbestekê de herî kêr bikaranîna du zimanan e), ne ya mulemme'ê. Di edebîyata Kurdî de mînakên bi vî rengî pir in û gelek kesan ev nimûne weke mulemme' bi nav kirine. Lê divê em sînoren mulemme' û telmî'ê tevlihev nekin. Lewra ger em helbestên bi vî rengî weke mulemme' bi nav bikin dê aloziyek derkeve holê û dê ferqa telmî' û mulemme'ê jî hev nemîne. Çimkî hema bibêje di hemû dîwanên Kurdî de helbestên bi vî rengî cih digirin û dê ev her du terz û termên cuda werin tevlihevkirin. Piraniya bikaranînên bi vî rengî jî îqîbas in.

9. Hewa qelbî nezer daye
 Ji mir'atê xeber daye
 Bi vî rengî semer daye
 "Şu'a'un fî îşaratî"

10. Şu'a'a derdê min dûr e
 Di behrê qulzemê kûr e
 Ji şewqa şûşeyê nûr e
 Ji vê misbah û mişkatî

(Acar, 2016:226)

Dema em li vê mulemme'a Şêx Ehmedê Feqîr mêze dikin, bi teşeya murebbe'ê hatiye nivîsîn û bi tevahî 13 bend in. Şêx Ehmedê Feqîr risteyeke van bendan bi Erebbî nivîsîye, lê di hin bendan de risteya bi Erebbî tune ye. Weke mînak dema em li benda pêncem û 10em mêze dikin, em dibînin ku di van bendan de risteyên bi Erebbî tune ne. Di hin bendan de jî rêza rêzkerina risteyên Erebbî hatine guhertin û ev guhertin di sîstemê de şikestinê pêk tîne. Ev yek jî sîstema ku di helbestê de hatiye sazkerin xera dike û mulemme'a naqis derdixe holê. Ji ber ku tenê di du bendan de risteyên bi Erebbî tune ne û di 11 bendên mayî de jî şikestin hebe jî ev yek helbestê jî çarçoveya mulemme'ê dernaxîne, lê sîstemeke şikestî derdixîne holê. Lewra ji ber van egeran me ev helbest xiste nav kategorîya mulemme'ên naqis.

4. ENCAM

Mulemme' ew helbest in ku bi çendîn zimanan têne nivîsîn. Helbestkar di helbestên xwe yên mulemme' de du an jî ji diduyan zêdetir zimanan bi kar tîne. Mulemme' şêweyeke kevin a helbestê ye ku dîroka wê heta sedsala X'em diçe. Mulemme' cara ewil ji aliyê helbestkarên Fars ve hatiye bikaranîn ku nûnerê yekem ê vê şêweyê Şehîd Belxî ye. Piştî Farisan ev şêwe ji aliyê helbestkarên Erebbî ve jî hatiye bikaranîn û herweha ji aliyê helbestkarên Tirk û Kurd ve jî dîsa mulemme' hatine nivîsîn. Mistefa Elîyê Gelîbolûyî, Kurdî jî di nav de bi heşt zimanan

mulemme'ek 10 malikî nivîsiye. Di hemû malikên vê helbestê de risteyên ewil bi Tirkî ye û risteyên din jî bi zimanên cuda ne.

Di edebîyata Kurdî de jî ev şêwe gelek caran hatiye bikaranîn û kesên weke Hemîdî, Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî, Şewqîyê Xanî, Şêx Ehmedê Feqîr, Mela Ehmedê Xasî, Mela Ebdulfettahê Hezroyî, Kerbelayî, Mela Yasîne Yusrî, Şêx Îsmetullahê Karazî, Mistefa Begê Kurdî, Nalî, Salim, Seydî, Cefer Qulîyê Zengelî bi şiklê mulemme'ê helbestên xwe nivîsîne. Ev lîste dikare gelekî dirêjtir bibe.

Di vê xebatê de em li ser mulemme'ên edebîyata klasik a Îslamî û bi taybetî jî li ser nimûneyên edebîyata klasik a Kurdî û şeweyên mulemme'ên edebîyata Kurdî sekinîn. Herweha ji aliyê avakirinê ve jî dîsa em li ser tesnîfa mulemme'an sekinîn û em gihastin wê encamê ku divê mulemme' bi telmî' û îqfîbasê re neyê tevlihevkirin û di nav xwe de jî mulemme' weke mulemme'ên tam û mulemme'ên naqis werin binavkirin. Li gorî daneyên ber dest di kategoriya mulemme'ên tam de weke nimûneyên ewil em gihastin nimûneyên sedsalên 16em û 17em. Di van sedsalan de di edebîyata Kurdî de mulemme'ên Hemîdî, Mela û Xanî hatin dîtin. Di edebîyata Kurdîya Kurmancî de jî li gorî daneyên ber dest nûnerê yekem Mela Mehmûd (Hemîdî) e.

Dema em li helbesta Hemîdî mêze dikin tê dîtin ku wî di mulemme'a xwe de her çar ziman jî di nav hevsengîyê de weke hev bi kar îname. Mulemme'a Hemîdî ji serî heta dawî bi heman şeweyê hatiye nivîsîn û hemû ziman weke hev di nav hevsengîyê de hatine bikaranîn. Ji ber vê yekê mulemme'a Hemîdî mulemme'eke tam e. Piştî Hemîdî Melayê Cizîrî jî bi şeweya mulemme'ê heşt helbest nivîsîne. Mela hemû mulemme'ên xwe bi Kurdî û Erebi nivîsîne. Di hin mulemme'ên Mela de sîstema mulemme'ê hatiye şikestin û mulemme'ên naqis derketine holê. Lewra di van mulemme'an de Mela di rêjeya bikaranîna ziman û di cihên rêza zimanan de şikestin pêk anîye. Piştî Melayê Cizîrî kesê ku bi şeweya mulemme'ê helbest nivîsiye Ehmedê Xanî ye. Xanî helbesta xwe ya mulemme'ê bi teşeya çarîneyê nivîsiye. Di mulemme'a Xanî de zimanên weke Erebi, Farisî, Tirkî û Kurdî cih digirin. Mulemme'a Xanî ji serî heta dawî bi heman şeweyê û sîstemê hatiye nivîsîn, ji ber vê yekê mulemme'a Xanî jî mulemme'eke tam e.

Di mulemme'ên edebîyata klasik a Kurdî de nimûneyên bi malik, bend û teşeyên dariştî hatine nivîsîn hene. Hemîdî û Xanî mulemme'ên xwe bi çar zimanên cuda nivîsîne û ev mulemme'ên çar zimanî jî ji bo edebîyata Kurdî ya klasik cihekî şanazîyê ye. Ev çar zimanî di edebîyatên Erebi, Farisî û Tirkî de gelekî kêman. Herweha Ehmedê Xasî û Mem ev hejmara zimanan zêde kiriye û zaravayê Zazakî jî lê zêde kiriye û mulemme'ên xwe bi pênc zimanan nivîsîne. Melayê Cizîrî jî hemû helbestên xwe yê mulemme' bi Kurdî û Erebi nivîsîne û di heyama xwe de di edebîyata Kurdîya Kurmancî de şairê ku herî zêde mulemme' nivîsîne dîsa Melayê Cizîrî ye. Melayê Cizîrî bi malikan heşt mulemme'nivîsîne.

Di nav nimûneyên ewil ên mulemme'nûsên Kurd de di helbestên wan de em rastî zimanên Erebi, Farisî, Tirkî û Kurdî (Kurmancî) tîn. Di mulemme'ên wan de em ji bilî van çar zimanan rastî zimanekî dinê nehatine. Lêbelê di nav helbestkarên Kurd de em rastî mulemme'ên ku bêyî zimanê Kurdî jî hatine ku yek ji wan Osman Esad Efendiyê Babij e. Babij mulemme'a xwe bi Farisî, Erebi û Tirkî nivîsiye û em tê de rastî zaraveyekî Kurdî nehatine.

Li gorî daneyên ber dest em dibînin ku di destpêkê de mulemme'nûsên Kurd mulemme'ên xwe bi zaraveyê Kurmancî nivîsîne û em rastî zaraveyên Goranî, Soranî û Zazakî nehatine. Lêbelê ji sed sala 19em û pêve mulemme'ên zaraveyên dinê jî tîn dîtin. Di edebiyata Goranî de di sed sala 19em de em rastî mulemme'ên Seydî tîn. Seydî gelek mulemme'ên du zimanî yên Goranî (Hewramî), Faris û Erebi nivîsîne. Di edebiyata Soranî de nivîsîna mulemme'an di sed sala 19em de bi Nalî dest pê kiriye û bi helbestkarên weke Salim, Mistefa Begê Kurdî û Şêx Riza Talebanî ve ev yek dewam kiriye. Di edebiyata Zazakî de jî dîsa em di sed sala 20em de rastî nimûneyên ewil tîn û helbestkarên weke Seydayê Xasî, Kavarî, Mem û Cebexçûrî mulemme' nivîsîne. Di Kurmancî, Goranî û Soranî de nimûneyên tezmînên mulemme'an jî gelek in.

Di mulemme'ên Kurdî de li gorî nimûneyên li ber dest em rastî mulemme'ên ku bi malik, bend (musemmet jî tê de) û teşeyên dariştî hatine nivîsîn hatin. Di nav van nimûneyan de çar şêweyên ku bi malikan, sê şêweyên ku bi bendan hatibûn nivîsîn û şeweyek jî ya ku bi mustezadê hatibû nivîsîn hatin tesbîtkirin. Di xebatên kûrtir de ihtîmal e ku nimûneyên kevintir û şêweyên cudatir ên mulemme'an jî werin peyda kirin.

Di edebiyata Kurdî de helbestkarên ku piştî sed salên 16em û 17em jîyane di mijara mulemme'ê de ketine bin bandora Hemîdî, Mela û Xanî. Kesên weke; Şewqiyê Xanî, Mela Ehmedê Xasî, Mela Mihemedê Lîceyî, Mela Ehmedê Heyderî, Karazî, Mela Emînê Heyderî di bin tesîra van mulemme'nûsan de mane û wan jî bi şêweyên cuda mulemme' nivîsîne.

5. ÇAVKANÎ

Acar, H. (2013). Mulemaya Seydayê Licî. *Mûlemma Dergis.*, İstanbul: (j. 2, r. 23-27).

Acar, H. (2016). *Dîwana Şêx Ehmedê Feqîr*. Stenbol: Nûbihar.

Adak, A. (2015). *Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasîk*. Çapa 3. Stenbol: Nûbihar.

Adak, A. (2016). Şewqiyê Xanî li Pey Şopa Ehmedê Xanî: Berawirdkirinek li Ser Mulemme'ên Wan ên Çarzimanî. *Nûbihar Akademî*. İstanbul: (j. 5, r. 36-65).

Adak, A. (2019). *Teşeyên Nezmê di Edebîyata Kurdî ya Klasîk de*. Stenbol: Nûbihar.

- Aksoy, H. (1993). Kınalızade Ali Çelebi ve Mülemma' Na'tı. İstanbul: *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Sayı: 5-6, r. 125-144).
- Bacanlı, S. A. & T. K. (2018). Mülemma ve Abdülvâsi-i Cebelî. *Nûsha*, (Cilt 46, r. 143-156).
- Banarlı, N. S. (1983). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, (Cilt 1).
- Bedewî, M. N. (2012). *Dîwana Dahî*. Tehsîn İbrahim Doskî (Amd.). Stenbol: Nûbihar.
- Beyter, Ö. (2013). *Dîwana Mela Ehmedê Heyderî Metn û Lêkolîn*, Teza Lîsansa Bilind a Çapnebûyî. Mêrdîn: Zanîngeha Mardin Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên Tirkiyeyê.
- Botî, E. (2009). Di Şîra Kurdî de Mulemma'/Pir-zimanî: Mînaka Ehmedê Xanî. *Nûbihar*. Stenbol: (Cild:16, j. 107).
- Calp, M. (2018). Ahmed-i Hânî'nin Mülemma' Bir Gazeli ve Divan Edebiyatımızdaki Yeri. 2. *Uluslararası Ahmed-iHânî Sempozyumu (İslam Düşüncesinde İnsan, Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi*. (r. 162-181).
- Cizîrî, M. (2019). *Dîwan*. Tehsîn İbrahim Doskî (Amd), Stenbol: Nûbihar.
- Çiftçi, M. (2015). *Eqîdenameyo Zazakî yê Mela Mehmedê Hezanîyî*, Unîversîteya Çewlîgî. Teza Çapnebûyî. Çewlîg: Şaxê Mayzanîstê Ziwan û Edebîyatê Zazakî. Enstîtuya Ziwanê Ganîyan.
- Doskî, T. Î. & Z. E. (2019). Mela Mehmûd an jî Hemîdî: Şa'irê Berî Melayê Cizîrî û Yekem Mulemma'a Kurdî. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, (Sal. 5, Cild. 5, r. 43-61).
- Doskî, T. Î. (2011). *Mela Evdillahê Hîzanî û Şairên Malbata Wî*. Dihok: Spîrêz.
- Doskî, T. Î. (2020). *Baxê Îrem Geştek li Nav Şi'ra Kurmancî ya Klasîk*. M. Zahir Ertekin (Amd.). Stenbol: Dara.
- Ertekin, N. (2015). Mela Ehmed Yalar û Dîwana wî. *Diyarbakır: Alimler, Arifler, Edipler*. İstanbul: Ensar. (r. 413-436).
- Ertekin, Z. & A. Yıldız. (2020). Mela 'Ebdul'ezîzê Bitlîsî/Şeyda (1855-1924) û Mulemma'a Wî ya Çarzmanî. *Kovara Nûbiharê*, İstanbul. (j. 151, r. 69-73).
- Gelibolulu, A. (2013). Mulemma. Abdurrahman Adak (Amd.). *Mülemma Dergisi*, Mardin: (h.1, r. 5-6).
- Gezer, S. (2015). *Dîwana Mela Yasîn Yusrî (Metin û Lêkolîn)*. Teza Lîsansa Bilind a Çapnebûyî. Çewlig: Zanîngeha Bingölê Enstîtuya Zimanên Jîndar Makezanîsta Ziman û Edebîyata Kurdî.
- Hewremanî, S. (1971). *Dîwanî Seydî*. Mohammed Emîn Kardoxî (Amd.). Suleymanî. Çapxaneyî Kameranî. Berêberayetî Xwêndinî Kurdî Giştî.

- Heyderî, Ş. M. E. (2012). *Dîwan*. Mela Dîya'îdîn Heyderî (Amd.). Stenbol: Nûbihar.
- Hîranî, S. (1971). *Dîwana Safî*. (Çapa 3.). Guwî Mukrîyanî (pêşgotin) Hewlêr. Çapxaneyê Kurdistan.
- Hezroyî, M. E. (2012). *Dîwana Fethî*. Tehsîn Îbrahîm Doskî (Amd.). Stenbol: Nûbihar.
- Kakeyî, H. *Dîwana Hilmî Kakeyî*. Gihandina Dawî:26.11.2020. <https://books.vejin.net/>
- Kalyon, A. (2015). Üç Dilli Şair Ayşe Teymûrî'den Üç Dilli Gazel. *Turkish Studies*. Ankara. (Spring, r. 1425-1436).
- Karak, M. Z. (2020). *Dîwançeya Şêx Îsmetullahê Karazî (Metn û Lêkolîn)*. Teza Lîsansa Bilind a Çapnebûyî. Mêrdîn: Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtûya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê Şaxa Makezanista Ziman û Çanda Kurdî.
- Kavarî, M. (?). *Dîwan*. Serdar Bedirxan (Amd.). Ebdulbaqî (Katib), Diyarbakır: ?.
- Kerbelayî, Ş. M. (2002). *Dîwana Kerbelayî*. Osman Akdağ-Kerem Soylu (Amd.). Stenbol: Enstîtûya Kurdî ya Stenbolê.
- Kırcan, A. (2012). Beşanê Edebîyatî ra Mulemma, Di Şaîranê Kurdan ra di Şîrê Bêhempayî: Mulemmaya Ehmedê Xanî û Mulemmaya Ehmedê Xasî. *Kovara Şewçîla*. İstanbul: (j. 7, r. 56-62).
- Kırcan, A. (2018). *Biyîşa Pêxemberî ya Osman Esad Efendî û Destpêka Edebîyatê Klasîk yê Kirmanckî*. İstanbul: Vate.
- Kurdî, M. B. *Dîwan*. Gihandina Dawî: 05.07.2020, <https://www.vejinbooks.com/text/936>
- Kurtuluş, R. & İ. Pala. (2006). Mulemma. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Cilt. 31, r. 539). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Külekçi, N. (2013). *Açıklamalar ve Örneklerle Edebî Sanatlar*. Ankara: Akçağ.
- Lezgîn, R. (2011). Mulemmaya Ehmedê Xasî. *Kovara Şewçîla*. İstanbul: (j. 1, r. 7-9).
- Lîceyî, M. M. (2012). *Dîwana Hadî*. Tehsîn Îbrahîm Doskî (Amd.). Stenbol: Nûbihar.
- Nûranî, Î. Deh'ebasanî N. A. & Ehmedî, S. (h. 1397). نقد و بررسی ملمع' های کردی- پارسی. از جهت ساختار و پیوند معنایی. *Pejûheşnameyê Edebîyatê Kurdî*. Danişgahê Kurdistan, (Sal: 4, j. 5, r. 1-32).
- Pala, İ. (2007). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Kapı Yayınları, (çapa 15.).
- Sadîni, M. X. (2011). *Mela Huseynê Bateyî -Jîyan, Berhem û Helbestên wî-*. Stenbol: Nûbihar.

- Sahibqiran. E. F. (2013). *Dîwana Hemdî*. (Çapa 5.) Ebdullah Xidir Mewlûd (Amd.). Hewlêr. Çapxaneyê Rojhilatê.
- Salim. *Dîwana Salim*. Gihandina dawî: 05.07.2020. <https://books.vejin.net/ck/text/4196>
- Seblaxî, E. (1969). *Dîwana Wefayî* (Mîrza Ebdurehîmê Seblaxî), Muhemmed Seîd Nekarî (Amd.). Senendec. Întişaratê Kurdistan.
- Tendurekî, M. Z. (2007). *Dîwan*. Mela Abdurrahman Bîçîcî (Amd.). Stenbol: Nûbihar.
- Teyran, F. (2014). *Feqîyê Teyran Jîyan Berhem û Helbestên Wî*. (Çapa 8.). M. Xalid Sadinî (Amd.). Stenbol: Nûbihar.
- Timurtaş, A. (2020). Hunera Mulemme'ê di Edebîyata Rojhilat de -Mînaka Şi'ra Kurdî-Kurmançî-. *Kurdîyat*. (j. 1, r. 9-21).
- Varol, M. (2017). Şiiri Mulemma ê Şairanê Edebîyatê Zazakî. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*. (Cild.3, j. 6, r. 51-65).
- Xanî, E. (2014). *Dîwan*, Kadri Yıldırım (Amd.). İstanbul: Avesta.
- Yıldırım, K. (2013). Klasîk Arap, Fars, Türk ve Kürt Şiirinde Mulemma. *Mulemma Dergisi*, (j.1, r. 7-11).

Extended Abstract

In this study, an evaluation was made on mulammas within the framework of classical literature. As a literary term, multilingual poems are called mulemma in the literature. Mulemma poetry has a historical background in classical Eastern literatures, and the first examples are seen in Persian literature in the 10th century. In this study, information about Turkish, Persian, Arabic and especially Kurdish mulammas was presented and the mulammas of Kurdish poets were analyzed and evaluated in terms of structure. At the same time, in this study, it was tried to determine the mulamma forms in Kurdish literature.

Mulemma type of poetry is not an art that everyone can easily handle because it requires the ability to poetry in different languages. Kurdish poets, like the poets in Arabic, Persian and Turkish literature, have managed to use their pen skillfully on this subject. Four-language mulammas in Kurdish literature have a considerable number of examples. Likewise, besides different dialects of Kurdish in Kurdish literature, generally Arabic, Persian and Turkish languages were found in mulammas.

In the introduction part of the study, the definition of mulamma was made and information about its use in Eastern literature was given. The relationship of the Mulammas with "telmi" was revealed and its borders were evaluated once again. It was pointed out that the telmi and mulamma should not be mixed.

With this study, examples of mulamma poems were found in 4 different dialects of Kurdish, and mulammas in which different forms were used. Historical information about

Kurdish literature in Kurdish, Gorani, Sorani and Zaza were included and these mulammas were examined in terms of their structures. In addition, in this study, the mulemma examples of poets according to the dialects of classical Kurdish literature were evaluated under separate headings.

In this study, it was tried to classify mulemmas in classical Kurdish literature in terms of structure. In Kurdish literature, examples of mulammas written in couplets, bent and derivative forms were encountered in terms of form. It was seen that these shapes also have different forms among themselves. In this study, mulammas were first categorized as complete and incomplete mulammas. Later, the classification of all the different forms and forms of this category was done through examples. According to the available examples, examples of mulemma with couplets in Kurdish mulemma forms, 3 forms with clauses and another form in another form were found.

According to the sources we have, the first examples of full mulammas in classical Kurdish literature date back to the 16th century, and again according to the available data, the first example was written by Hemîdî in Kurmanji. Melayê Cizîrî, Şêx Ehmedê Xanî, Şewqiyê Xanî, Mela Huseynê Bateyî, Ce'ferqulîyê Zengelî, Şêx Îbrahîmê Çoqreşî, Şêx Mihemed Emînê Heyderî in Kurmanji dialect; Mela Muhemmed Hewremanî (Seydî), Hîlmi Kakeyî in Gorani dialect; Many poets of mulamma have been found in Sorani such as Mela Xidir (Nalî), Ebdurrehman Beg (Salim) and in Zaza, Melayê Xasî and Mela Ezîzê Cebexçûrî.

Nêrînek Gelemperî li Edebiyata Kurdî ya Serdema Mîrektiya Hekariyê

A General Perspective on the Kurdish Literature of The Period Of Hakkari Principality

Nevzat EMİNOĞLU*

KURTE:

Erdnîgariya Hekariyê ji sedsalên qedîm vir de bûye warê jiyana mirovahiyê. Ev herêma han, bi rengîniya xwezaya xwe bala komên însanan kişandiye ser xwe û bûye dergûş ji şaristan, çand, nasname û baweriyên cuda cuda re. Meriv mîrasa çandî ya Hekariyê ya beriya Îslamê, bêtir li ser şop û neqşên keviran ên kela, mezal, dêr û dêrheyên dibîne. Heçî çand û edebiyata Hekariyê ya nivîskî ya kitêbî û edebî ku îro nimûneyên wê di dest me de ne, ev di serê destpêka serdema Îslamî de peyda dibe. Bingeha edebiyata nivîskî ya Kurdî ya li Hekariyê, bi medreseyan Kurdan ên ku li vê derê saz bûne, destpê dike. Bi avabûna Mîrektiya Hekariyê re çand û edebiyata Kurdî ya ku bingeha xwe ji medreseyan digre, pêş dikeve. Çand û edebiyata Kurdî di vê serdema destpêka Îslamê de li herêma Hekariyê û her wisa jî li cih û warên ku Kurd lê dijîn, di nav geşedan û berfirehiyekê de ne. Eserên edebiyata Kurdiya klasîk û xasma yên ku bi zaravayên Kurdiya Kurmançî hatine nivîsîn û hatine heta roja me ya îroyîn, bi piranî di dewra Mîrektiyên de peyda bûne. Di vê pêngava çand û edebiyata Kurdî de Mîrektiya Hekariyê roleke girîng bi cih anîye. Kesayetiyên edebî yên ji vê navendê yên wek Bateyî, Pertew, Xanî, Arwasî û hwd. bûne nûnerê edebiyata Kurdî ya vê herêmê. Her wisa jî bûne danerê kevneşopîyêke edebî. Ev xebat bi awayekî gelemperî lêkolîna rewşa edebiyata Kurdî ya dema Mîrektiya Hekariyê dike. Armanca me ew e ku em bingeh û çavkaniyên edebiyata Kurdî ya klasîk ya li herêma mîrektiya Hekariyê destnîşan bikin. Her wiha edebiyata klasîk a vê herêmê û nûnerên wê binirxînin.

Peyvên Sereke: Mîrektiya Hekariyê, Medrese, Kurdî, Hekarî, Edebiyata Kurdî.

ABSTRACT:

Hakkari has become an area of settlement for mankind since the earliest centuries; it has hosted many cultures and civilizations, and become the cradle of various

* **Hindekar, Zanîngeha Muş Alparslanê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî.** Lector, Muş Alparslan University, The Department of Kurdish Language and Literature.
n.eminoglu@alparslan.edu.tr ORCID: 0000-0002-4980-7556

religions, civilizations and identities. This city gets the attention of many people through its natural beauty and wealth. One can see the traces of pre-Islamic Hakkari culture mostly on rock paintings, castle ornaments, rock tombs, steles and dirhes. A majority of extant written culture works, on the other hand, emerged in the early Islamic period. The sources of the written Kurdish Literature were composed in the Kurdish madrasahs constituted during this period. After the establishment and expansion of the Principality of Hakkari, the madrasah based Kurdish culture and literature showed more progress. The developments in the area of Kurdish culture and literature centered in this principality influence other areas where Kurdish people live. Masterpieces of the classic Kurdish Literature, especially those written in the Kurmanji dialect, were composed during the period of principalities. It should be emphasized that the Principality of Hakkari plays a central and pioneering role in this cultural and literary breakthrough. Literary personalities from this center such as Batei, Pertew, Xani, Arwasi and so on. became the representative of the Kurdish literature of this region and also became the founder of a literary tradition. This study aims to investigate the Kurdish Literature during the period of the Principality of Hakkari. The aim of this study is to identify the foundations and sources of classical Kurdish literature in the region of Hakkari. Also review the classical literature of this region and its representatives.

Key Words: Principality of Hakkari, Madrasah, Kurdish, Hekarî, Kurdish literature

1. DESTPÊK

Kurd di serdema xelîfetiya Hz. Umer de Îslamiyetê dipejirînin. Di salên 637-50yê Mîladî de bi musulmanbûna bajarê Dîyarbekirê re piraniya Kurdan êdî dibin peyrewê vî dînê nû. Kurdan piştî ku dînê Îslamê pejirandin, di jiyana wan a civakî û siyasî de guherîn çêbûn. Her wisa di çand û edebiyata wan de jî pêşketineke nû pêk tê. Sedemêkî vê pêşketinê ev bû ku dînê Îslamê bi referansê xwe yê bingehîn, yanî bi zarê Quranê digot "Bixwîne". Ev emir û teşwîq, bûn sebeb ku saziyên xwendin, zanîn û perwerdeyê çê bibin di nav civatên musulman de. Wihareng dezgehên ilm û xwendinê yên wek "suffa", "kuttabî", "dar'ul-hîkmet", "kitabxane", "resatxane", û "medrese" li dû hev saz bûn û zêde bûn. Kurd jî wek qewmekî mensûbê vî dînî jî vê geşedanê behremend bûn (Zekî Beg, 2012:260).

Di serdema Îslamî de di dewra desthilatdariya Ebbasiyan de wek hukümetên xanedanên Faris û xanedanên Tirkan, hin hukümetên xanedanên Kurdan jî çêbûn. Ev hukümetên Kurd ên wek Şeddadî, Merwanî, Hesenweyhî, Eyyûbî û hwd û herêmên wan, bûne warê çêbûna medreseyan û derketina alimên Kurd. Dû vê serdemê re di serdema mîrektiyên Kurdan de jî nimûneyên edebiyata Kurdî, xasma edebiyata Kurdî ya Kurmancî çêbûne (Izady, 2005: 99).

Otorîteyên Kurdan di nav baweriya dînî de, mezhebên ku ji hêla piraniya Kurdan ve tên şopandin ên Eşarî(îtiqadî) û Şafîî(amelî) wek mezhebên resmî yê dewletê tetbîq kirin. Vê pratîk û paşxaneyê tarîxî di nav Kurdan de baweriye-

ke dînî û mezhebî ya hevrenge û hevaheng derxist holê. Wuhareng nasnameyeke Kurdan ya li ser ziman, çand û bawerîyê ya hevkelijî û hevpar çêbû. Hukumetên Kurdan ên piştî wan û berhemên bi Kurdî yên di vê dewranê de, hemû li ser vê nasname û bingehê derketin holê û hatin heta roja me ya îro (Doskî, 2014: 301). Di dirêjahiya serdema navîn de Kurd çawa ku di warê sîyasî û çandî de pêşketin, her wisa ji hela ilm û edebiyatê de jî bingeha kevneşopiyekê danîn. Hin navend û bajarên paytext ên wek Hekarî, Cizîr, Miks, Bazîd, Bidlîs, Amêdiye, Erdelan, Hîzan, Hesenkêf û hwd. Bûne warê gulvedana vê tradîstiyonê. (Doskî, 2013: 677).

Ev serdem herçiqas serdemeke serkeftî ye ji bo Kurdan, her wisa jî dewreke sergirtî ye ji hela edebiyata Kurdî ve. Ger edebiyatnas li ser vê babeta girîng hûr û kûr bin, dê binaxeya gelek cewherên zanistî û edebî derkevin holê û gelek şopên şêlû dê zelal bibin. Lewra çand û edebiyata ku li van navendan derkete holê, di nav Kurdan de zimanekî nivîskî yê hevpar û standard anî holê. Her wisa di nav Kurdan de çandê nivîskî peyda bû û li ser kultûra bajar û bajarvaniyê pêş ket (Ergün, 2015: 67).

Ev herêm divê ji her alî ve bêne lêkolînkirin. Lewra ruhê nasnameya Kurdan û serkaniya edebiyata Kûrdî ya nivîskî ev der in. Ev der xala muşterek a Kurdan e; çavkaniya bajarvanî û çanda nivîskî ya Kurdan e. Lewra sedema mîrektiyên û xasma jî sedema mîrektiya Hekariyê ji bo van dînamîkên çandî û şarezayî, bingehê e (Izady, 2005: 305).

Mîrektiya Hekariyê ji hela çêbûna nasnameyeke hevpar ku li ser bawerî, çand û ziman derketiye holê di nav Kurdan de, roleke girîng bicih aniye. Her wisa ji hela dezgehên çandî û perwerdeyê yên ku wek medreseyên Kurdan ketine lîteraturê, xwedî giringiyê taybet e. Digel van xalan, ji hêla din ve jî buye çavkaniyêke bingehîn ji edebiyatnasên Kurd re. Edebiyata vê herêmê wek ekolekê di nav edebiyata Kurdî ya klasîk de xwedî hin taybetiyên in. Armanca vê xebata me ew e ku em bingeh û çavkaniyên edebiyata Kurdî ya klasîk ya li herêma Mîrektiya Hekariyê bi kurtî be jî derstnîşan bikin. Her wiha bi kurtenêrînekê edebiyata klasîk a vê herêmê û nûnerên wê binirxînin.

2. REWŞA KURDAN DI SERDEMA DESTPÊKA ÎSLAMÊ DE

Piştî zeîfbûna dewleta Ebbasiyan (750-1258), hin xanedanên Kurd hukumetên serbixwe ava kirin. Wek mînak ên bi navê Hesenweyî (959-1015), Merwanî (990-1100), Eyyûbî (1171-1250) û hwd. Çand û zimanê rêvebirên van dewletan her çiqas Kurdî bûn, lê zimanê van dewletan ên perwerde û fermî Erebi bûn. Zimanê nivîs û resmîyê yên dewletên ku Tirkan ava kiribûn jî yên di vê serdemê de Farisî yan jî Erebi bûn. Lêbelê bi hukumraniya van xanedanên Kurdan, çand û nasnameya Kurdî bi pêş ket (Adak, 2019: 50). Her wisa, bû zemînekî geşedanê ji bo

peydabûna berhemên bi zimanê Kurdî. Ev zemînê munbît jî serdema Mîrektiyên Kurdan bû ku piştî van hukümetan ava bûn. Yanî meriv dikare bêje ku ger ev pêşketin û belavbûna çand û nasnameya Kurdan a di serdema van hukümetan de nebûya, belkî ew eserên edebiyata Kurdî ya di dema Mîrektiyên de, peyda nedibûn. Ji dîroka 950 ya destpêka avabûna dewleta Şedadiyên Kurd û heta dîroka 1250 ya dawîlêhatina Împaratoriya Eyûbiyên Kurd wek serdema hukümetên Kurdan e. Piştî dawîlêhatina Eyûbiyan heta dîroka 1850 ya ku mîrektiyên Kurdan ji hêla dewleta Osmanî ve ji holê hatin rakirin jî wek serdema Mîrektiyên Kurdan e. (Eminoğlu, 2016: 68).

Desthilatdariya Kurdan a di van sedsalên destpêkê yên dewra Îslamê de, binaxeya dezgehên çandî, perwedehî, bawerî û edebî pêk hat. Di vê serdema aktîf a tarîxa Kurd de, piştî dewra hilweşînê ya sê sed salî ya ku di bin rêvebiriyên merkezî yên Sasaniyên Îranî û Împaratoriya Bîzansê de derbasbûyî rewşeke nû peyda dibe. Di navbera sedsalên 7an û 9an ên mîladî de hêza Kurdan ya ku ji nû ve şînbûyî û hakimiyeta wan a di siyasetê de, mohra xwe lê dixê. Ev pêşketin di navberên sedsalên 10an û 12an de derdikeve asta herî bilind û bi awayekî heqdar wek “Sedsalên Îslamê yên Kurd” dihate binavkirin (Izady, 2009: 107).

Hakimiyeta Kurdan a siyasî bi saya koçberîya zêde û fethên eskerî, ji Asya Navîn heta Lîbya û Yemenê dirêj dibû. Kurdan herêmên ku wek dil û qelbê Rojhilata Navîn in, diparastin. Kurd di seranserê vê serdemê de û di warê felsefe, mûzîk, matematîk, muhendîsî, mîmarî û astronomiyê de bibûne pispor. Di nav pêştatirên Kurd ên di vê serdemê de dîrokzanên wek Ebu'l Fîda, Îbnî Esîr, Îbnî Şeddad û Îbnî Qutaybe; filozofên wek Suhrewerdî û Aynel Qudat el Hemedanî; seyyahên wek Îbnî Fadlan; mûzîkologên wek Seyfeddîn Êrmewî û Muhemmed Îbnî Katib; mûzisyenên wek Îbrahîm, Îshaq Mawsîlî û Zeriyab; mîmar û muhendîsên wek Mûnîs; matematîkzan û astronomên wek Muhyeddîn Xelatî; bîyografîstên wek Îbnî Xelqan; ansiklopedîstên wek Îbnî Nedîm; şoreşgerên dînî û civakî yên wek Babek û Narseh (Izady, 2009: 97)

Di serê serdema Îslamî de pêşî bi zaravayên Kurdî yên Rojhilatî ku Lorî û Goranî ne, berhemên edebî hatine nivîsîn. Ev berhemên wek *Dubeytî* yên Baba Tahîrê Uryan, *Deftera Dewdanî* ya Baba Serhengê Dewdanî (Sedsala m. XI.) û hwd. destpêka edebiyata Kurdî yên nivîskî ne. Piştî van nimûneyên pêşîn ên edebiyata Kurdî, berhemên bi zaravayê Kurmancî jî destpê dikin. Ev berhemên bi Kurdiya Kurmancî bêhtir li herêmên mîrektî û hukümetên Kurd ên mîna Cizîr, Bidlîs, Hîzan, Hekkarî, Bazîd, Mîks, Amediye û Meyafarqîn û hwd. derketine holê. Di sedema klasîk de çendîn herêm û navendên girîng ên peydabûn û geşedana edebiyata Kurdiya nivîskî derdikevin pêş. Yek ji van navendan û bajarên paytext jî Hekkarî ye (Kurdo, 1983: 39).

3. REWŞA EDEBIYATA KURDÎ DI SERDEMA MÎREKTIYAN DE

Di sedsala XIIIan de piştî êrîşên Moxolan a li ser cîhana Îslamê, bi taybetî jî li ser paytexta dewleta Ebbasiyan, dawî li dewleta Ebbasiyan hat û bi vî awayî di cîhana Îslamê de serdemeke nû destpê kir. Di vê navberê de hukümetên Kurdan ên ku di nivê serdema Ebbasiyan de ava bûbûn jî temenê xwe tijî kiribûn. Ev serdema nû ji bo Kurdan serdema Mîrektiyên e. Mîrektiyên herî girîng ên Kurdan û bi taybetî yên Kurmancan piştî êrîşên Moxolan hatin avakirin û heta bi nivê sedsala XIXan li ser pîyan man. Ev serdem ji bo edebiyata Kurdiya Kurmancî serdemeke munbît e. Lewra em dikarin bêjin piraniya berhemên klasîk ên Kurdiya Kurmancî yên di destê me de ne, di vê serdemê de hatine dayîn (Acar, 2019: 40). Di destpêka vê serdemê de cara pêşî li cihên wekî Hekarî, Cizîr, Amêdiye û Erdelanê û piştî wan jî li cihên wekî Bidlîsê, Bazîdê, Hîzanê, Miksê, Şêrwanê û hin cihên din mîrektiyên Kurdan ava bûn (Adak, 2013: 162).

Di salên 1514-1518an de dewleta Osmaniyan, bi alikariya mîrên Kurdan di şerê Çaldiranê de Sefewî têk birin. Bi vê îtifaqa Kurd û Tirkan a piştî îtifaqa pêşîn ku Sultanê Selçûkî Alparslan bi Kurdên Merwanî re kiribû, ji bo Kurdan serdemek nû destpê kir û mîrektiyên Kurdan desthilatdariya xwe bihêztir kirin (Özer, 2010: 78). Her wiha saziyên wan ên sîyasî, dînî û perwerdehî ava bûn û geştir bûn. Di vê atmosfera rewşenbîrî de helbestvan perwerde bûn û di encamê de helbestên Kurdî derketin holê. Di vê serdemê de helbestvan li dora qesr û qonaxên mîran kom dibûn. Em dibînin gelek helbestvanên vê serdemê yên wekî Melayê Cizîrî (157-1640), Ehmedê Xanî (1640-1709), Wedaî (Sedsala 18-19) Selîmiyê Hîzanî (sedsala 18.) û Harisê Bedlîsê (Sedsala 18.) li dora mîran rabûne û bûne helbestvanên wan. Bi vî awayî sîstema patronajiyê / hîmayeyê jî derketiye meydanê (Ergün, 2017: 153).

Di vê serdemê de ji bo geşbûna edebiyata Kurdî faktora herî girîng hebûna medreseyan bû. Em dikarin bêjin ku di her bajarekî ku mîrekî Kurdan lê hebû, medreseyên wan jî hebûn. Piraniya van medreseyan di sedsalên XV û XVIan de hatine avakirin. Ev medrese bi mîmariya xwe û bi sîstema xwe ne medreseyên kêr bûn. Hinek ji van medreseyan wekî Medreseya Qubehanê û Medreseya Sor di asta medreseyên paytextên cîhana Îslamê yên wan deman de bûn. Di van medreseyan de zimanê perwerdehiyê zimanê Kurdî bû. Vê yekê jî rê li ber derketina helbestên Kurdî vekir. Gelek helbestvan ji van medreseyan rabûn. Piraniya helbestvanên vê serdemê li van medreseyan xwendibûn (Adak, 2013: 177). Çand û edebiyata Kurdî ya di serdema mîrektiyên de jî li ser bingeha van medreseyan hêşîn bû û teşe girt. Meriv dikare wek taybetiyên edebiyata Kurdî ya kalsîk ya vê serdemê van xalan bibêje ku ev edebiyat, edebiyateke bajarî ye, edebiyateke nivîskî ye, edebiyateke qesr û serayê ye. Yanî li dor qesr û kaşxaneyên mîr/hukumdarên Kurd peyda buye û belav buye. Di vê serdemê de rêvebir û gel, zimanê xwe bi

zimanên dînê yên wek Erebî û bi yên cînar yên wek Farisî re muqayese kirine û bi wan re xistine musabeqeyê. Ev buye sedemê peydebûna berhemên edebî yên Kurdî (Şem'î, 2016: 50).

4. MÎREKTIYA HEKARIYÊ

Erdnîgariya Hekariyê ji heyamên neolîtîk heta îro bûye warê jiyana mirovahiyê. Ev herêma han, bi rengîniya xwezaya xwe bala komên însanan kişandiye û bûye dergûş ji şaristan, çand, nasname û baweriyên cuda cuda re. Meriv mîrasa çandî ya Hekariyê ya beriya Îslamê, bêtir li ser şop û neqşên keviran ên kela, stel, mezal, dêr û dêrheyan dibîne. Heçî çand û edebiyata Hekariyê ya nivîskî ye ya ku wek berhemên edebî û kitabî ku nimûneyên wê li ber destê me ne, di serê destpêka serdema Îslamî de peyda dibe (Erdoğan-Orkin- Gürtürk, 2014:336).

Beriya Îslamê hin Kurdên herêma Hekariyê Îsewîti qebûl kiribûn. Lê ev Îsewîtiya Kurdan wek ya Îsewiyên din ên cîhanê nebû. Lewra evan digotin Îsa kurê Xwedê nîne û Meryem jî jina wî nîne. Îsa bende û qasidê Xweda ye. Ev mezheb û baweriya bi vî rengî li bajarê Edesa (Urfa) û doranê çemê Zapê pêşva hatine. Di gava hatina musulmantiyê de evan deran bi hemîti dijî dînê Îslamê derneketine. Lewra dînê Îslamê dînê wanê berê tesdîq dikir. Hz. Umer ji bo bidestxistina vî warî pir xebat nekiriye. Di dema Hz. Osman de jî Hebibê kurê Mesleme qe giza xwe (hucûm, eleqe) bi van deran neanî. Serdema Emewiyan jî wisa boriye (Tuncer, 2015: 567). Hukumdarên Hekariyê hemû ji xanedanên Kurdên herêmê ne (Baluken, 2014: 123). Her dem hukumdariya xwe bi awayekî musteqil berdewam kirine (Kılıç, 2006: 89). Di dewra hukumraniya Eyûbiyan de aşti di nîveka wan û Eyûbiyan de bi cîh hatiye. Xutbe li ser navê Sultan Selaheddîn xwendine (Varlı, 1997: 349).

Di serdema Osmaniyan de jî bêyî ku bibin tabî'ê dewleta Osmanî tevî peymanana ittîfaqa Kurd û Osmanî bûne (Epözdemir, 2005: 95). Xanedana vê mîrekiyê hukumraniya xwe bi qasî şeş sed-heft sed sal bê navber berdewam kirine (Tan, 2017: 89). Piştî polîtîkaya dewleta Osmanî ya merkezîyetparêziyê ya dewra Sultan Mehmûdê IIan ya di serê sedsala 19an de dewleta Osmanî êrîş dibe ser mîrekiyên Kurd. Piraniya mîrekiyan ji holê radibin. Tenê Mîrrekiya Hekariyê û Mîrekiya Cizîra Botan (herdu bi hevra) şerekî dûr û dirêj dikin li hemberî Osmaniyan. Piştî wextan ev her du Mirektî jî di sala 1845an de têk diçin û ji holê radibin (Zekî Beg, 2012: 710).

Himayekariya mîrekiya Hekariyê ya ji bo îlm û edebiyatê û çêkirina dam û dezgehên îlm û perwerdehiyê, xizmetekî giring yê vê mîrekiyê ye. Her wisa jî edebiyatnasî û Kurdînûsîna hindêk mîr û hukumdarên vê mîrekiyê jî wek wesfeke sereke ya rêveber û hukumdarên vê mîrekiya han e (Doskî, 2013: 678).

5. REWŞA EDEBIYATA KURDÎ LI MÎREKTIYA HEKARIYÊ

5. 1. Hêmanên Çanda Nivîskî Li Mîrektiya Hekariyê

Herêma Hekariyê ji hêla dîrokê ve navendeke wisa ku Kurdiya Kurmancî û çanda Kurdî ya xweser jê derketiye û her wisa li coxfayayên dorhêlê jî belav bûne. Meriv, ji mîmariyê bigre heta hunermendiyê û ji tewnekariyê bigre heta cil û bergan, dikare gelek mînakên vê çanda orjînal a li herêma Hekariyê bibîne (Colemêrgî, 2019: 11).

Welatê Kurdên Kurmancî yê eslî herêma Hekariyê ye ku hema di nav axa Mannayên serdema antîk de cih digre. Eslê Kurmancî digihêje zimanê Medî ya kevn ku ji aliyê eşîrên Kurdan ên herêma Hekariya ku dikeve rojavaya Gola Êrmîyê, tê qîsadanê. Eşîrên Kurdan gav bi gav ji herêma Hekariyê derketin û belavbûn. Her wisa zaravayê xwe yê Kurmancî jî digel xwe birin û berfireh kirin. Van eşîrên koçber ên ku ji Hekariyê derketin digel Kurmancî mezhebê Şafîtiyê ku girêdayî mezhebê Sunnî ye, li hemû Kurdistanê belav kirin û kirin mezhebê welatê sereke û serdest (Izady, 2009: 305).

Li Hekariyê hêmanên çanda maddî gelek in. Ji kelan, stellan-neqşên li ser dîwarên şikeftan, dêr û dêrheyên bigre heta merzel, balbal, pire, kemerên avê û kumbetan, bi sedan nimûne hene. Lêbelê ji ber ku piraniya van hêmanên han, hê di beriya serdema mîrektiya Hekariyê de çêbûne, em li ser van nasekinin. Bes em dixwazin li ser wê babeta çandê bisekinin ku têkildarê bi nivîs û edebiyatê ne. Heçî medreseyên Hekariyê ne, ev saziyên perwerdehiyê bi piranî di serdema mirektiye de saz bûne û mohra xwe li hemû rengên çand û edebiyata Hekariyê ya dema mirektiye xistine. Her wisa bûne wargeh ji bo çanda nivîskî û berhemên nivîskî yê edebiyata Kurdî ya dema mirektiye (Yıldırım, 2018: 48) Lewma em dê di vê xebata xwe de giraniyê bidin ser vê mijarê. Her wisa ji nêz ve li van medreseyan binihêrin.

5.1. 1. Medreseyên Hekariyê

Çavkanî û bingeha çand û edebiyata Kurdî ya heyama mirektiye Kurdan medrese ne. Bêguman ev rewş ji bo Mîrektiya Hekariyê jî carî ye. Ev medreseyên ku jê re “medreseyên Kurdan” yan jî “medrseyên rojhilatê” tê gotin, ji destpêka Îslamiyê vir de li her cihên ku Kurd lê dijîn, belav bûne (Çiçek, 2009: 27). Meriv dikare serencama medreseyên Kurdan ji destpêka Îslamê heta îro veqetîne sê qonaxan. Ev qonax ev in: 1- Medreseyên ku sultanên Kurdan çêkirine. Ev medrese di dema hukumetên Kurdan ên wek Hesênweyhî, Merwanî, Eyyûbî û hwd. de hatine çêkirin. Sazkarî û finansoriya van medreseyan sultanên van dewletan û ehlê xanedanên van sultanan dikir (Bağusuy, 2009: 33). 2- Medreseyên Mîran: Ev medrese jî ji aliyê mîran ve dihatin çêkirin û hîmayekirin. 3- Medreseyên şêx û me-

lan: Ev medrese jî piştî ku mîrekiyên Kurd ji holê rabûn, faaliyet û xizmeta ilmê ya ku berê de dibû, şêxên terîqetan yan jî melayê medreseyan didan berdewam kirin bi qasî îmkânên xwe. Himaye û finansoriya van medreseyan xelqê yanî ahalî bi îmkânên xwe ve pêk dianîn (Epözdemir, 2015: 29).

Sazkar û hamiyên medreseyên mîrekiya Hekariyê, wek yên hemû medreseyên mirekiyên Kurdan, Mîr bûn, xanedan û malmezinên hukumdarên mîrekiyan bûn, şexsiyetên mîr û xatûn ên van xanedanên desthilatdar bûn. Van mîran gelek medrese çêkirin. Lewma navên gelek ji van medreseyan navên mîrên Kurd ên sazkarên van medreseyan li van medreseyan danîne. Wek Medreseya Zeynel Begiye, wek Medreseya Melîk Muhemmed Esed û hwd. Medreseyên ku hatine çêkirin, tenê yên ku heta roja me li ser piya mane yan jî kelefeyên wan gihîştine îro, nûnin. Ango ne tenê îbaretê bi van ên mewcûd in. Bilekis ji navendên bajaran bigre heta gundan, heta mezre û zozanan jî medrese hatibûn çêkirin. Piraniya wan piştî hilweşîna mîrekiya Hekariyê neman û negihîştin roja me ya îro. Ji hêla dewletên êrîşker ve hatin hilweşandin (Epözdemir, 2015: 49).

Taybendmendiya herî sereke ya medreseyên Hekariyê, wek ya hemû medreseyên mîran, ew bû ku cih didan çand, ziman û edebiyata herêmî. Ji medreseyên Hekariyê yên ku hatine heta roja me ya îroyîn ev in:

5. 1. 1. 1. Medreseya Mîr Zeynel Beg

Medrese li nav bajêrê Çolemêrgê û li taxa Gulareş e. Medrese ji aliyê Mîrê Hekariyê Mîr Zeynel ve hatiye çêkirin. Evî mîrê han di navbera salên 1560-1578an de mîrtiya Hekariyê kiriye. Muhtemelen medrese jî di van tarîxan de hatiye çêkirin. Merqeda Mîr Zeynel jî di hewşa medreseyê de ye (Top, 2007: 188). Medrese bi awayê çargoşeya dirêj hatiye çêkirin. Gelek cihên medreseyê hilweşiyaye. Li dîwarên dora medreseyê nimûneyên mimariyeke xeml û neqşan a pêşketî tê xuyanê. Li derdora medreseyê qebristanekî kevn heye.

Nivîskarê mewlûda Kurdî şair û edîbê mezin ê Hekariyê yê dewra mîrekiyê Mela Huseynê Bateyî jî li vê medreseyê tehsîl girtiye. Her wisa ev medrese bûye mekanê perwedehiya gelek zana û edîbên din jî (Sadîni, 2010: 30).

5. 1. 1. 2. Medreseya Melîk Muhemmed Esed

Ev medrese ji aliyê mîrê Hekariyê Melîk Muhemmed Esed ve hatiye çêkirin. Medrese li taxa kevn a bi navê Bîçer a bajêr di sedsala 13an ê mîladî de ava bûye. Merzelên Melîk Muhemmed û yên malabata wî bi medreseyê ve ye. Vê medreseyê heta salên 1910an jî xizmeta perwerdehiyê kiriye. Aniha wek camî tê bikaranîn (Tovi, 2014: 153).

5. 1. 1. 3. Medreseya Meydanê

Li gor kîtabeya li ser deriyê wê yê derva, di tarîxa 1112 (1700-1701) ê Hicrî de hatiye çêkirinê. Ji kîtabeyê nayê fêmkirin ku ji hêla kê ve hatiye çêkirin. Di şêklê çargoşe de hatiye çêkirin. Hewşek û gelek odeyên vê medreseyê hene û deriyê wê yê derva aliyê başûr de ye (Tovi, 2014: 152).

5. 2. Ziman û Edebiyata Kurdî Di Serdema Mîrektiya Hekariyê de

Serdema mîrektiyan bi gelemperî ji bo ziman û edebiyata Kurdî heyameke munbît e. Lewra gelek eserên edebiyata Kurdî di vê serdemê de û li van herêman derketine. Ev berhemên edebiyata Kurdiya kilasîk bi edebiyatên klasîk ên cînar ên Erebb, Faris û Tirkî re di nav reqabeteke serkeftî de ne.

Mîrektiya Hekariyê girîngî dida cih û mekanên ku ziman û edebiyat tê de geş dibe. Lewma mîrên Hekariyê gelek medrese ava kirin. Medrese heta gundan jî belav bibûn. Çanda medreseyê li her derê mîrektiye bi cih bû. Mîrên Hekariyê gelek qedr û qîmet didan alim û edîban (Sadinî, 2010: 13). Wuhareng di navbera mîr û edîbên vê mîrtiyê de sîstema hîmayekariyê jî ku hîmayeya rêvebiran a li ser nivîskaran e, saz bibû. Lewra sebebekî herî muhim ê pêşketina edebiyata heyama klasîk, ev sîstem bû (Doskî, 2013: 678).

Li herêma mîrektiya Hekariyê sê cure medrese hebûn ku bi zimanê Kurdî dersa ilmî û dînî tê de dihate dayîn. Ev medrese hinekên wan li rex mizgeftan hatibûn avakirin. Tê de telebeyên mubtedî û di asta seretayî de ders digirtin. Ev cure medrese hema bigre heta gund û mezrayên ku ji çar-pênc malan pêkhatî jî belav bûbûn. Li gelek taxên bajaran jî medrese hebûn. Suxteyên di van medreseyan de dixwendin ji kitêbên rêzê yê Kurdî ders digirtin. Heyata pêxember bi Kurdî dixwendin. Lewma mewlûda Kurdî ya pêşîn di serdema mîrektiya Hekariyê de li vê herêma Hekariyê derketiye ku ew jî ji hêla Mela Huseynê Bateyî yê Hekarî ve hatiye nivîsîn. Bi qenaeta me ji ber vê yekê ye ku berhemên yekemin yê di derheq eqîdeyê de û di derheq ferhengnasiya Kurdî de ji teref yekî menşeya wî ji Hekarî ye hatine nivîsîn. Ew jî Ehmedê Xanî ye. Belê Xanî ev berhem li Bazîdê nivîsîne lê mumkun e ku Xanî ev çand û en'eniya herêma xwe ku ji mêj ve zimanê kurdî di civat û perwerdehiyê de hinde aktif û berbelav e, xwestiye li Bazîdê û herêmên din ên Kurdnîştin jî belav bike (Tovi, 2014: 153).

Hin medrese jî hebûn ku wek hîcre bûn li rex camiyan ku girêdayî tekyayên terîqetan bûn û di bin rêvebiriya şêx û xelîfeyên ehle tesewîfê de dihatin vekirin û rêvebirin. Cureyên medreseyan yê sisêyan jî medreseyên musteqîl bûn ku ji hêla hukumdarên mîrektiya Hekariyê ve dihatin avakirin. Ev medrese wek avahiyên mezin û şiklê kulliyeyên mezin de ku tê de cihên razanê, dersxaneyên telebeyan û aşxane hebûn. Di van medreseyan de telebeyên asta bilind ku ji wan re dihate go-

tin “tullab” tehsîl digirtin. Van telebeyan kitêbên îlmî û dînî bi tekrîr û dersdana bi zimanê Kurdî digirtin. Zimanê Kurdî di van medreseyan de zimanê muzakere û ragihandinê bû. Ev jî dibû sebab ku ziman û edebiyata Kurdî zindî bimîne. Her wiha bibe zimanê ilm û tadrîsê, çarşî û bazarê, ticaret û hukumetê. Lewma ev miderris û qadiyên ku ji van medreseyan mucaz (îcaze werdigirtin) dibûn, di mehkemeyên li bajar û serbajarê yê mîrekiyê bi zimanê Kurdî mutalê'e, mizakere û muhakemeya dew û dozên ahalî dikirin. Ji ber vê qasê bû ku Suryanî, Keldanî û Ermeniyên Xiristiyan jî bi Kurdî xwe îfade dikirin û Kurdî zimanê wan yê rojane bû. Hetta gelek dêrên xeyrîmusliman kitêbên duayên xwe yê dînî bi alfabeya xwe lê bi zimanê Kurdî dinivîsîn û dixwendin. Gelek dengbêj û stranbêjên File/Xiristiyan hebûn ku berhemên xwe bi Kurdî îcra dikirin (Doskî, 2013: 679).

Em dikarin bibêjin ku ji ber vê binaxeya çandî û civakî, zimanê Kurdî di hemû aliyê jiyana bajarî û hukumetî ve dihate bikaranîn, aktif û berbelav bû. Ji ber vê yeke ye ku gelek hukumdarên vê mîrekiyê jî tevî refên edebiyatnasên Kurdî bûn û bûne xwedî şîr û dîwanên bi kurdî (Tovi, 2014: 156). Her wisa devoka Kurmançî ya vê herêmê di nav metnên nivîkî de wek devokeke sereke belav bû (Yonat, 2020: 410-445). Ev jî hin xebat in li ser devokên Kurdî ya Kumancî ku devoka Hekariyê jî ji hêla morfolojîk ve bi hûrgilî hatiye nixandî (Yonat, 2019: 78; Yonat, 2020: 520-75).

5. 2. 1. Taybetiyên Edebiyata Kurdî ya li Mirekiya Hekariyê

Mîrên Hekariyê çawa ku alim û şair hîmaye kirine û mekanên ilm û edebiyatê çêkirine, her wisa jî gelek caran ji nav mîrên Hekariyê jî şairên Kurdî nivîs derdiketin. Ji van mîran yek jê Mîr Îmadeddînê Hekarî (Sedsala XVI) ye ku bi Melayê Cizîrî (w.1640) re muşaaare kiriye; yanî herdukan helbest avêtine ber hevdu. Mîr Îmadeddîn mîrê şair yê herî kevn e ku helbestên wî yê bi Kurdî hatine heta roja me ya îroyîn. Mesela beriya wî Mîr Yeqûbê Zirkî (Sedsala XVI) heye ku Mîr Şerefhanê Bidlîsî (w.1609) behsa wî dike di Şerefnameyê de û dibêje ku dîwaneke wî ya bi Kurdî heye. Lê ev dîwan heta niha nehatiye dîtî (Doskî, 2013: 679). Mîrekî din ku şair e li mîrekiya Hekariyê, Mîr Şerefhanê Hekarî ye. Wî gelek helbestên bi Kurdî nivîsîne. Di sala 1748an de li Hekariyê wefat kiriye. Her wisa mîrekî din ê şair û Kurdî Mîr Mustefa ye (Sedsala XVIII.) ku wek Pertew Begê Hekariyê tê naskirin (Hekarî, 2010: 30). Vî mîrê han dîwaneke murettê a bi Kurdî nivîsiye. Ev dîwan qasî ku em dizanin piştî Dîwana Melayê Cizîrî ya murettê, dîwana murettê ya duduyan e (Bozarslan, 2004: 261).

Mîrekiya Hekariyê çawa ku bûye çavkaniya gelek helbestvanên edebiyata Kurdî, her wisa jî ji van helbestvanên vê mîrekiyê, gelek pêşengên cureyên edebî yê edebiyata Kurdî derketine. Mesela di edebiyata Kurdî de yê cara ewil

bi terzê mesnewiyê nivîsiye, Ahmedê Xanî ye. Eger em bi perspektîfa menşeyî/orijîn ya mensûbiyetê li Xanî binihêrin, em dikarin Xanî wek kesayet û şairekî Hekkarî-menşe bihesibînin. Na eger em bi perspektîfa jîyan û lêmayîna mekanî binirxînin, Xanî Bazîdî ye. Lê bi qenaeta me devok-zarava, çand û eşîr û gelek diyardeyên din îmkân didin ku em Xanî ji hêla mensûbiyetê ve di bin perspektîfa orijîn/jêderk binirxînin û ji vê hêlê de wî wek edebiyatnasekî Hekarî binirxînin (Erdoğmuş-Orkin- Gürtürk, 2014:339). Piştî Xanî gelek mesnewî hatin nivîsîn di edebiyata Kurdî de. Selimiyê Hîzanî (Sedsala XVIII.) Sewadî (Sedsala XVIII.) û hwd. Her wisa eqîdenameya Xanî ya bi navê “Eqîdeya Îmanê” jî wek kanonek e di eqîdemanenûsiya Kurdî de. Xeynî van, Ferhengnûsiya menzûm jî wek kanoneke edebî bi destê Xanî hatiye destpêkirin û yê paş wî hatine ew berdeham kirine. Her wisa di terzê mewlîdê de dîsa Mela Huseynê Bateyî (Sedsala XVIII.) pêşengtî kiriye. Ew jî ji Hekariyê ye. Piştî wî jî bi dehan mewlûdên Kurdî hatin nivîsin. Her wisa li ser ilmê tibê Mela Muhemmed Arwasî cara ewil nivîsiye û her wisa di pexşana Kurdî de jî yekemîn e. Mela Muhemedê Arwasî ji Westana Wanê ye. Ev navend -navçe di serdemên dirêj de girêdayî mîrtiya Hekariyê bû (Varlı, 1997: 347).

5. 2. 2. Edîb û Şairên Kurd ên Serdema Mîrektiya Hekariyê

Di serdema mîrektiya Hekariyê de gelek edîbên Kurd derketine. Hey ku diçe hejmara şairên Kurd ên serdema mîrektiya Hekariyê zêde dibin. Lewra nav û berhemên nû peyda dibin. Piştî lêkolînên berfireh mumkun e ku ji kitêbxane û mehzenan û li der û dor gelek berhemên edebiyata klasîk ên nû peyda bibin. Lewra van salên dawî gelek nimûneyên bi vî rengî tên xuyanê (Yıldırım, 2012: 162)..

Edîbên serdema mîrektiyan bingeh danîn û pêşengtî kirin ku di sedsalên paş wan de gelek şairên wek wan ên Kurdînivîs derkevin holê. Lewra nimûne ew bûn. Hin ji van şairan bûne kanonên edebî û şop danîn ji yê dî xwe re. Bi saya xebatên wan, ziman û edebiyata Kurdî xwe parast û bi edebiyata gelên cînar re musabaqayê serkeftî pêk anî û fîne (Ergün, 2015: 179).

Edîbên Kurd ên dema mîrektiya Hekariyê ku berhemên xwe bi zimanê Kurdî dane ev in: Mîr Îmadeddînê Hekkarî, Feqe Ebdulqadir Hekarî, Pertew Begê Hekarî, Mela Huseynê Bateyî, Mîr Şeref Xanê Hekarî, Mela Muhemedê Arwasî, Ehmedê Xanî, û hwd. Lêbelê hejmara edîbên serdema mîrektiya Hekariyê û berhemên wan ne tenê mexsûsê bi van nava in, hîn zêde ne. Em di wê baweriyê de ne ku bi lêkolîn û xebatên nû, dê ev nav zêdetir bibin (Adak, 2018: 240-252).

6. ENCAM

Serdema mîrektiyan bi gelemperî ji bo ziman û edebiyata Kurdî heyameke munbît e. Lewra gelek eserên edebiyata Kurdî di vê serdemê de û li van herêm û

navendan derketine. Ev berhemên edebiyata Kurdiya klasîk bûne binhgeha edebiyata Kurdî ya nivîskî û her wisa standardizasyona ziman û nasnameya netewî. Li ser vê bingehê edebiyateke Kurdî ya bajarî, nivîskî û li dor qesr û serayên hukumdarên derkete holê.

Çand û baweriya bi awayê “sunnîti” û mezhebê “Şafîti” yê ku li medreseyên herêma Mîrektiya Hekariyê xurt û berbelav bû, bi awayekî sistematîk û standart li nav piraniya coxrafiyaya Kurdan û li medreseyên wan bi cih bû. Bandora vê sazûmana hevpar a li vê mîrektiyê, di hemû aliyên ziman de jî tê xuyanê. Ev bandor çawa di aliyê edebiyata Kurdî de, xasma di edebiyata Kurdiya klasîk de dixuyê; her wisa jî di hêla dîyalekta Kurmancî de jî dixuyê. Hetta di hêla devoka Hekariyê de jî xwe nîşan dide. Her wisa jî bi hemû rengê xwe ve xwedî bandor e ku ji navendê ber bi dorhêlê ve tesîr pêkaniye. Bûye binaxeya çand, bawerî, nasname, ziman û edebiyateke hevpar û hevgerî.

Hukumdarên Mîrektiya Hekariyê girîngî didan mekanên ku îlm û edebiyat tê de geş dibe. Lewma mîrên Hekariyê gelek medrese ava kirin. Medrese heta li gundan jî belav bibûn. Çanda medreseyê li her derê mîrektiyê bi cih bû. Mîrên Hekariyê gelek qîmet didan alim û edîban. Vê herêmê him edîb û alim kaşî ber bi xwe dikirin ji bo îlm û tehsîlê him jî gelek alim û şair sewqî derveyê mîrektiyê dikir ji bo îrşad û dersdariyê.

Çand û edebiyata Kurdî ya serdema Mîrektiya Hekariyê, bingeha xwe ji medreseyan girtiye. Medreseyan, wek çavkaniya hizra dînî, nivîs û xwendinê, di nava civaka Kurdên musulman de roleke sereke bi cih anîne. Her wisa mekteb û mitbeha çand û edebiyata vê dewrê jî medrese ne. Çanda maddî û manewî ya vê mîrtiyê li ser van saziyan bilind bû û kemilî. Ev sazûmana li vê herêmê, bûye mînak û model ji bo wan mîrektiyên Kurd ên dinê jî. Lewma gelek şeweyên çand û baweriyê û her wisa jî gelek babet û şaxên edebiyatê yên li vê mîrektiyê, li herêmên din belav bûne. Tradisyona mewlûdnûsiya di Kurdiya Kurmancî de û her wisa pexşannûsî, eqîdenamenûsî, ferhengnûsî jî ji vê herêma mîrektiya Hekariyê belav bûne û ketine nav edebiyata Kurdî.

Dîsa wek nimûneyeke taybendmendiya ziman û edebiyata Kurdî ya li Hekariyê meriv dikare li ser “kitêbên rêzê” yên bi zimanê Kurdî û Erebi ku li hemû medreseyên Kurdan bi awayekî standart tên xwendin, nîşan bide. Yanî mesela “kitêbên rêzê” yên Kurdî yên wek “Eqîdeya îmanê” “Mewlûda Kurdî” û hwd. ku li medreseyan tên xwendin, ji aliyê alimên medreseyên Hekariyê ve hatine telîfkirinê. Ev kitêb li medreseyên Hekariyê bûne kitêbên dersê û li hemû medreseyên Kurdan yên din li çar aliyê welat belav bûne, hatine xwendin.

Her wisa ji bo bandora herêma mîrektiya Hekariyê ya ji hêla ziman ve qertafeke ku bi piranî di kêşa lêkerên kesên sêyem de wek “bit, bitin, binitin” tê gotin,

di devaka Hakariyê de heye û aniha jî li vê herême pir tê bikaranîn. Ev qertaf di piraniya berhemên edebiyata Kurdiya Kurmancî ya klasîk de heye ku ji bando-ra devokê Hekariyê ye. Wihareng devoka Hekariyê di berdewamî û dirêjahiya serdema sedsalên navîn de temsîla zimanê nivîskî û standart kiriye di Kurdiya Kurmancî de.

7. ÇAVKANÎ

- Acar, H. (2019). *Dîwana Şêx Ehmedê Feqîr*. İstanbul: Weşanên Nûbihar.
- Adak, A. (2018). "Helbestvanên Klasîk yên Herêma Hekarî: Analîz û Nirxandine-ke Giştî". 1. *Uluslararası Zap Sempozyumu*. İstanbul: Hakkari Üniversitesi Yayınları.
- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*. İstanbul: Weşanên Nûbiha,.
- Adak, A. (2019). *Teşeyên Nezmê Di Edebiyata Kurdî ya Klasîk de*. İstanbul: Weşanên Nûbihar.
- Bağsusuy, B. (2009). *Selahaddin Eyyubî Devrinde İlmî Faaliyetler*. İstanbul: Hivda Yayınları.
- Baluken, Y. (2014). "Kuruluşundan Osmanlı Hakimiyetine Kadar Hakkari Şenbu Beyliği". *Uluslararası Tarhte Hakkari Sempozyumu*. Cilt: 1, Hakkari: Hakkari Üniversitesi Yayınları.
- Bozarslan, Z. (2004). *Nêrînek Li Dîroka Kurdistan*. İstanbul: Doz Yayınları.
- Colemêrgî, İ. (2019). *Mezopotamya Uygarlığında Hakkar*. Diyarbakir: Weşanên Lis.
- Çiçek, M. H. (2007). *Doğu Medreselerinin Serencamı*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Doskî, T. İ. (2014), "Emeviler ve Abbasiler arasında Hakkari Beyleri", *Uluslararası Tarhte Hakkari Sempozyumu*, Cilt: 1, Hakkari: Hakkari Üniversitesi Yayınları.
- Doskî, T. İ. (2013). "Mîrên Kurd yên Şair û Rola Wan Di Pêşvebirina Edebiyata Kurdî de", *Kimlik Kültür ve Değişim Sürecinde Osmanlıdan Günümüze Kürtler Uluslararası Sempozyum bildirileri*. Bingöl: Bingöl Üniversitesi Yayınları.
- Eminoğlu, N. (2016). *Nêrîneke Gelemerî Li Serdema Mîrektiya Hîzanê: İlm û Edebiyat*. (Teza Lîsansa Bilind a Çapnebûyî) Zanîngeha Mardîn Artûklûyê. Enstituya Zimanên Zindî. Mardîn.
- Epözdemir, Ş. (2005). *Osmanlı - Kürt İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*. İstanbul: Pêrî Yayınları.
- Epözdemir, Ş. (2015). *Medreseyên Kurdistanê*. İstanbul: Weşanên Nûbihar.
- Erdoğan, H., Orkin, Ş., Gürtürk, E. (2014). "Tarihte İz Bırakmış Hakkari Önemli Edebi Şahsiyetler", *Uluslararası Tarihte Hakkari Sempozyumu*. Cilt: 2, Hakkari: Hakkari Üniversitesi Yayınları.

- Ergün, Z. (2015). *Bajar-Edebiyat Cizîra Botan*. İstanbul: Weşanên Nûbihar.
- Ergün, Z. (2017). "Peywendiya Mîr û Mela Di Çarçoveya Patronaja Edebî de" *Mukaddime*. C:8, H:3. r.153.
- Hekkarî, P. B. (2010). *Dîwana Pertew Begê Hekarî*. İstanbul: Weşanên Nûbihar.
- Izady, M. (2009). *Kürtler*. İstanbul: Doz Yayıncılık.
- Kılıç D. (2006). *İrisan Beyleri Abbasi Devletinden Hakkari Beyliğine*. İstanbul: Tarih Düşünce Yayınları.
- Kurdo, Q. (1983). *Tarîxa Edebyeta Kurdî-I*. Stokholm: Weşanên Roja Nû.
- Özer, A. (2010). *Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler*. İstanbul: Hemen Kitap Yayınları.
- Şemi. (2016). *Tercüme-i Tevarih-i Şeref Han*. İnceleyen: Adnan Oktay. İstanbul: Weşanên Nûbihar.
- Tan, H. (2017). *Hakkari Beylerinin Tarihi Muhtasar Ahval'ül-Umera Van Vilayeti Dahilinde ve Hakkari Merkez ve Kazalarındaki Beylerin Tarihi- Metin ve Tahlil*. Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Mardin.
- Top, M. (2007). *Güneşin Yükseldiği Yer Muş, Bitlis, Van, Hakkari*. Muş: Muş İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.
- Tovi, M. (2014). "Hakkari bölgesinde Eğitim-Öğretim ve Medreseler", *Uluslararası Tarhte Hakkari Sempozyumu*. Cilt: 2, Hakkari: Hakkari Üniversitesi Yayınları.
- Tuncel, Metin. (2015). "Hakkari" Maddesi, TDV. İslam Ansiklopedisi. Ankara.
- Varlı A. (1997). *Dîroka Dugelên Kurdan*. Ankara: Weşanên Sîpan.
- Yıldırım, K. (2018). *Kürt Medreseleri ve Alimleri: Beylik Medreseleri*. Cilt: 1, İstanbul: Weşanên Avesta.
- Yıldırım, K. (2012). "İki yüz Yıllık Kürtçe Tıp Kitabı Buludu", (Wergera Ji Kurdî: Nevzat Eminoğlu) *Kürt Tarihi Dergisi*, Sayı: 2, sayfa 54, Ağusto- Eylül 2012.
- Zekî Beg, M. E. (2012). *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*. İstanbul: Nûbihar Yayınları.
- Yonat, M. (2020). "Di Devokên Kurdîya Kurmancî de Zayenda Rewşên Morfolojîk (Mînakên Devokên Bakur, Başûrê Rojhilat û Başûrê Rojavayê". *Mukaddime* 11(2), r. 410-445.
- Yonat, M. (2020). "Bikaranîna Îzafeyê Di Devokên Kurdiya Kurmancî de (Devokên Bakur, Başûrê Rojhilat û Başûrê Rojavayê)". *Kurdîname*, Jimar: 3, Mijdar 52-75.
- Yonat, M. (2019). "Kurmancî Kürtçesi Ağızları Hakkında Sosyolinguistik Bir İnceleme (Muş, Adıyaman, Şırnak Örneği)". *Teza Doktorayê, Unîversîteya Dicleyê, Diyarbekir*.

EXTENDED ABSTRACT

Hakkari has become an area of settlement for mankind since the earliest centuries; it has hosted many cultures and civilizations, and become the cradle of various religions, civilizations and identities. This city gets the attention of many people through its natural beauty and wealth. One can see the traces of pre-Islamic Hakkari culture mostly on rock paintings, castle ornaments, rock tombs, steles and dirhes. A majority of extant written culture works, on the other hand, emerged in the early Islamic period. The sources of the written Kurdish Literature were composed in the Kurdish madrasahs constituted during this period. Because these educational institutions, which came into being in their geographies with the acceptance of Islam by the Kurds, have been the basic foundation of their political, scientific and literary development and breakthroughs. The madrasahs, which functioned as the basic educational institution for the Kurdish society throughout the Middle Ages, are the leading dynamics that ensure political power and religious and cultural unity among the Kurds. Because the doctrine on which these educational institutions are based has assumed a unifying role in the denominator of Ash'ari and Shafii sects within the Sunni Islamic understanding as a common religious identity among Kurds. Hasanveyhi, Şeddadi, Mervani, Eyyubiler and the other Kurdish Principalities, which achieved a successful and beneficial Kurdish-Ottoman alliance with the Ottomans, emerged on this common religious identity that madrasahs originated from. These educational institutions also became the main source of written Kurdish literature, education in Kurdish in the mother tongue and Kurdish textbooks taught in madrasahs. These institutions also served a function that ensured the unity of belief and language, which is the basic component of identity. He was the source of the emergence of a standard language and a city / palace literature in Kurdish in the cities where the rt authorities dominated throughout the Middle Ages and especially in the cities such as Hamadan, Dinever, Bitlis, Meyafarkin, Cizre, Müküs, Doğubayazıt, Hakkari, Hizan, Imadiye, Erdelan, Harput in education, literature, law / court has become a language of social communication used in trade, palace / politics. After the establishment and expansion of the Principality of Hakkari, the madrasah based Kurdish culture and literature showed more progress. The developments in the area of Kurdish culture and literature centered in this principality influence other areas where Kurdish people live. Masterpieces of the classic Kurdish Literature, especially those written in the Kurmanji dialect, were composed during the period of principalities. It should be emphasized that the Principality of Hakkari plays a central and pioneering role in this cultural and literary breakthrough. Literary personalities from this center such as Bateyî, Pertew, Xani, Arwasî and so on. became the representative of the Kurdish literature of this region and also became the founder of a literary tradition. This study aims to investigate the Kurdish Literature during the period of the Principality of Hakkari. The aim of this study is to identify the foundations and sources of classical Kurdish literature in the region of Hakkari. Also review the classical literature of this region and its representatives.

Leksîkografî, Metaleksîkografî û Bîblîyog-rafîyaya Ferhengê Kirmanckî (Zazakî) Lexicography, Metalexigraphy And Bibliography Of Kirmanckî (Zazakî) Dictionaries

Veysel YILDIZHAN*

KILMÎ

Ferhengî, lîsteyê çekuyan ra wetêrî xezîneya çekuyan ê yew ziwanî yê. Amancê amadekerdişê û bikarardişê xo ra goreyê kitabane bînan wareyêkê cîya de ca benê. Kurdan ra babete de bitaybetî seserra 20. ra dima kedeka cîdiye daya. Nê ferhengan ra zafê xo bi hîsanê dildarî û bi metodanê amatorkîyan amade biyê. Na xebate do seba ferhengane kurdî, bi taybetî zî yê kirmanckî (zazakî) bala xo bida di binzanistanê ziwanzaniye. Nînan ra yewine leksîkografiya ya ke amadekerdişê ferhengan de qaydeyanê pêroyîyan nana ro. A dîyine zî metaleksîkografiya ya ke a zî hetanê cîya-cîyayan ra ferhengan ser o xebata rexneyî kena, înan erjnena. Goreyê çarçewaya na xebate verê, dinya û kurdan de behsê destpêkê xebatanê ferhengan bibo. Dima goreyê nê di binzanistan bipêroyî ferhenganê kirmanckî (zazakî) ser o vinderîyo. Peynî de zî bîblîyografyêka ferhenganê kirmanckî (zazakî) ke heta emserr (2020) weşaniyayê bidîyo.

Kilîdçekuyî: Leksîkografî, metaleksîkografî, leksîkolojî, erjnayîşê ferhengî, ferhengê kirmanckî (zazakî).

ABSTRACT

Dictionaries are more than lists of words, they are the lexical treasures of a language. Because of their purpose of preparation and use, they are located in a different area than other books. Kurds are especially in this area 20. after a century, they have done serious work. Many of these dictionaries have been prepared with altruistic feelings and amateurish methods. This study will focus on two sub-discipline of linguistics for Kurdish, especially Kirmancki (Zazaki) dictionaries. The first of these

* **Wendekarê Doktorayî, Üniversîteya Dicle, Beşa Ziwan û Kulturê Kurdî / PhD Student, Dicle University, The Department of Kurdish Language and Culture.**
E-mail: vyildizhan@outlook.com ORCID: 0000-0002-0419-2789

is lexicography, which sets general rules for preparing a dictionary. The second is metalexicography, which performs critical work on dictionaries from different aspects and evaluates them. According to the limits of this study, first, the beginning of dictionary studies in the world and Kurds will be mentioned. Then we will focus on Kirmancki (Zazaki) dictionaries according to these two sub-discipline. At the end, a bibliography of Kirmancki (Zazaki) dictionaries published until this year (2020) will be given.

Key words: Lexicography, metalexicography, lexicology, dictionary criticism, dictionaries in Kirmancki (Zazaki)

1. DESTPÊK

Herçend heta ewro derheqê ferhengê yewinê de konsensusêk nêvirazîyayo zî ma şenê vajê ferhengê verên vêşêrî fehmkerdiş û musnayîşê zıwanêkê bînî seba bezîrganî amade bîyo la dima vera vera ferhengî hem hetê muhtewa ra hem zî hetê metodî ra mîyanê xo de bîyê wayîrê konseptanê cîyayan. Helbet no cîyabîyayîş hewcedarîya însanan ra peyda bîyo.

Ferheng (فرهنگ) çekuyêka pehlewî ya ke yena manaya kultur; orf û adetê yew şar yan neteweyî. (Kantar, 2011: 524) Labelê vera vera seba kitabên çekuyan ke tede çekuyî goreyê metodêk rêz bîyê zî vajîyayo. *Luxat, luxatname, ferhengluxat, ferhengname, qamûs, xebername, vajename û wişename* zî herûnda çekuya ferhengî de yenê şuxilnayış. Ziwananê rojawanî de zî herunda çekuya ferhengî de sey *dictionary, glossary, lexicon, thesaurus, Wörterbuch, dictionnaire, wordbook* nameyê bînî zî vajîyenê. Herçend her zıwan de nameyê înan cîya bê û her name mabênê nameyanê bînan de ge-ge nuansan bihewêno zî mentiqê nê kitabên bipêroyî eynî yo. Eke ferheng kilm bo û kitabêk yan kovarêk ke zereyê xo de çekuyanê zafnêzanîyeyan hewêneno ser o lîsteyêk amade bibo lîtareturê kurdî de ney ra *ferhengok* vajîyeno. Herçend hem kitabê P. Maurizio Garzoniyî yê *Grammatica E Vocabolario Della Lingua Kurda* ke serra 1787î de bajarê Îtalya, Roma de ginayo çape hem zî kitabê Mela Mehmûdê Bazîdî yê *Tuhfetul' Xîlan Fî Zımanê Kurdan* ke serrê amadekerdişê xo texmînî 1867 ra ver o (Öztürk, 2017: 62) û nê kitabî de lîsteya çekuyan ameyo dayîş zî tradîsyonê ferhengokî yê Kurdan kovara Hawarî de dest pêkerdo. Çünke amadekerdox bi qesdê ferhengokî, bi metodêko berdewam û bi zanayîş îlaweyêko winasî amade kerdo. Bi nameyê "*Ferhengok*" hûmara yewina Hawarî de ca girewto. (Hawar, 1932: 7) Nika zî gelek weşanan de eke hewce bivînîyo sey îlawe ferhengokî amade benê.

Herçend tarîxê ferhengamadekerdiş û pêserardişî zaf verê dest pê bike-ro zî mabênê leksikologan de hewna konsensusêko pêroyî teorîya ferhengî ser o nêvirazîyayo. Zanistî seba ke teorî ra ver, bi rayîrê pratîkan, çimeyê xo zereyê cuye ra genê, bi nê şiklî derheqê înan de gelek peym û sencê îlmî nê pratîkan ra bi metodanê zanistî tesbît benê. Ferhengnasî zî bi nê şiklî bi pratîk û hewcedarîyan ameya pênasakerdiş yanî sey wareyanê bînan bîyo. Zanistê ke

paştî danê leksikografi zafane ziwanzanî û zanistê cimati yê. No zî beno sedem ke waranê cîya cîyayan ra ganî sey çimeyî îstîfade bêro kerdiş. Nê wareyî ge kewenê sînoranê yewbînan mîyan ge zî xoser pênasanê xo virazenê coka leksikografi zî hetê sînorantiş û pênas wereardiş ra zehmetî ancena. Labelê Kolukisa xebata xo ya ferhenganê japonkîyan ser o de vano merdim şeno xebata ferhengan sey binbeşa zanistê enformatîkî bivîno ke bi kilmî zanistê enformatîk hacetê resayîşê melumatanê muşexesî yo. (2016: 15)

Ziwananê cîyayan de xeylê nameyî estê ke behsê terîmanê ferhengan de ravêrenê û la bixo hewna tam leksikalîze nêbîyê. Ma vajê çekuya leksikoloji û leksikografi tirkî de zafane herunda yewbînan de yenê bikar ardiş labelê îngîlîzkî de bikilmî leksikoloji cigêrayîşê ke ferhengan ser o benê îfade kena, leksikografi zî pêserardiş û amadekerdişê ferhengî îfade kena. (W. Klein: 2001, 8764) Ma sey pêşnîyaz na xebata xo de herunda çend çekuyanê îngîlîzkî ziwanê ma ra nameyî viraştî, beno ke sewbîna xebatanê xorîyan de bierjîyê û qebûl bibê yan zî herunda nînan de weşêrê ci pêşnîyaz bibê: *Ferhengnas/e*: (ing. *lexicolog* < yun. *lexis* [qiseykerdiş yan terzê qiseykerdişî] + yun. *logos* [musayîş yan zanistî]) Keso/ ke sey zanistî viraştiş ra heta averberdiş her çiyê ferhengî ser o xebitîyeno/a. *Ferhengnus/e*: (ing. *lexicograph* < yun. *lexis* [qiseykerdiş yan terzê qiseykerdişî] + yun. *graph* [nuştiş]) Keso/a ke bi usûlanê zanistî ferhengan pêser anê û amadekarîya ci keno/a. *Ferhengerj/e*: (ing. *metalexigraph* < yun. *meta* [wet] + yun. *lexis* [qiseykerdiş yan terzê qiseykerdişî] + yun. *graph* [nuştiş]) Keso ke rexne û erjnayîşê ferhengan ser o bi qeîdeyanê qebûlbîyeyan xebate keno/a. Ma şenê bi ardişê sufîksê -î zî nameyê nê xebatan sey *ferhengnasî*, *ferhengnusî* û *ferhengerjî* virazê. Labelê reyna ma na xebate de nameyanê beynelmîlelan ser ra şiyî ke hetê fehmbîyayîşê nuşte ra zehmetî nêancîyo.

Peynîya na xebate de ma do lîsteya ferhenganê kirmackî ke heta 2020 vejîyayê bidê û beşa metaleksikografi de nînan ser o bikilmî tayê melumatanê pêroyîyan bidê. Amedekerdişê na lîste de ma di çimeyan ra îstîfade kerd. Nînan ra yewine meqaleya Ahmet Kırkanî ke bi nameyê *Zazaca Sözlükçülük* (2020: 300-306) a, dîyine zî xebata *Bibliyografiyaya Kirmanckî (zazakî)* ya Mutlu Canî ya (2018: 24-25). Ferhengê ke nê di çimeyan de zî çin bî, ê ma îlawe kerdî. Herçend xo ser o ferhengan nênusê û ma xebatanê înan îlaweyê lîsteya xo nêkerê zî ganî ma Peter I. Lerch û A. Le Coqî xo vîr ra nêkerê ke înan xebatanê xo de ca dayo lîsteyanê çekuyanê kirmanckî (zazakî).

2. BÎ KİLMÎ TARÎXÊ FERHENGAN

2.1. Dinya û Cîrananê Kurdan de Destpêkê Xebatanê Ferhengî

Goreyê lîtareture ewroyî ferhengo tewr verên nameyê *Urra Hubullu* de verê mîladî serra 2300î de hetê Akadan ra amade bîyo. No ferheng serê tabletanê kîlinan ser o bi sumerkî-akadkî nusîyayo û nika ci ra tayê mendeyî British Museum de

muxafaza benê. (Akalin, 2011: XIII) Nameyê nê ferhengî çekuyanê destpêkê nê ferhengî ra yeno ke *Urra* bi sumerkî, *Hubullu zî* bi akadkî yeno manaya “çîyo ke ci ra faîz şenîyeno bigirîyo”. Verê Mîladî nêzdîyê serra 1000î de zî Çîn de hetê *Bawetshi* ra ferhengêk amade bîyo. Mîyanê nê ferhengî de 40.000 çekuyê çînkî estê. (Akçay, 2011: 282) Dima reyna Çîn de verê mîladî serra 150î de hetê *Hu-Shinî* ra bi nameyê *Shwo-Van* a ferhengêk amade bîyo. (Akçay, 2011: 282) Manaya kamilî de yewna ferhengo verên zî mabenê verê mîladî seserranê 2-1.î de hetê îdarekarê kitabxaneyê Îskenderîye, *Aristophanesî* ra amade bîyo ke nê ferhengî de amadekerdoxî çekuyanê rojane, verên, hemmana, teknîkî û vateyanê verênan qeyd kerdê. (Durmuş, 2009: 398) Ziwanê nê ferhengî yunankî yo. (Aksan, 2000: 69) Dima vera vera medenîyetanê bînan de zî ferhengî amade bîyî.

Goreyê melumatanê ewroyî mîyanê cîrananê kurdan ra şaro ke tewr verî ferheng viraşto Erebbê. Ênan dînê Îslamî ra dima seba ke tayê çekuyê Qur’anî fehmanêkerdene mecbûr mendê ke seba ê çekuyan ferhengokan virazê. Hetê *Ata bîn Ebu Rebahî* ra seba nê çekuyanê xerîban bi nameyê *Garîbu l-Qur’an* kitabêk amade bîyo. (Durmuş, 2009: 399) Aversîyayîşê ferhenganê erebkî paralelê averşîyayîşê îslamî de bîyo. Fariskî de zî ferhengo tewr verên dima mîladî seserranê 10-9.e de hetê *Ebu Îsa bîn Alî bîn Îsa bîn Davudî* ra nusîyayo. (Yazıcı, 2009: 401) Tirkî de ferhengo tewr verên hetê *Mahmudê Kaşgarijî* ra seba ke Ereban rê tirkî bimusno bi nameyê *Divanu Luxatî’t-Turk* nusîyayo. No ferheng peynîya mîladî, seserra 11.e de goreyê tirkîya roja xo amade bîyo. (Topaloğlu, 2009: 404)

Suryankî de xebatê ferhengî seserra 9.e de dest pêkerdê. Nê xebatî aîdê *Honaîn Îsa* yan *Joshuayo Maruzij* û *Gabrîel lajê Bochtiesunî* yê. Labelê xebata *Abdulhesan, Îsa bar Behlulî* ya ke serra 963î de amade bîya, resaya heta ewro. (Uhlenmann, 1855: 21) Seba ke ê deman de suryankî rojhilato mîyanên de sey *lingua franga* bî û mabênê medenîyetê Îslam û Yunan de tekilîyêk viraştêne hetê wende û zanayan ra qiyemet pê ameyêne dayîş. Cîrananê Kurdan ra Armenîyan de zî herçend tayê xebatê etîmolojîyê nameyan seserra 5.e de dest pê bikerê zî xebata ferhengî şina heta seserra 11. û 16.e ke muhtewayê nê xebatan kîtabeyê verên ê armenîkî ra zî çekuyî ihtîwa kerdêne. (Djahukyan, 1991: 2367)

2.2. Kurdan de Destpêkê Xebatanê Ferhengî

Kurdan mîyan de zî ferhengo tewr verên *Nûbihara Biçûkan*, bi kurmanckî, hetê *Ehmedê Xanî* ra serra 1682î de bi terzê menzûmî nusîyayo. Amancê viraştişê nê ferhengî berzkerdişê ziwanê kurdî vera erebkî yo. (Hassanpour, 2005: 573) Xanî ra seserrêk dima, serra 1795î de hetê *Nodeyî* ra ferhengêko sorankî amade beno. (Hassanpour, 2005: 573) Amir Hassanpourî kitabê xo *Kurdistan de Ziwan û Neteweperwerî* de mabênê serranê 1682-1985î de listeyê 63 ferhengan û derheqê nê ferhengan de melûmatan dano. Seba ke hewna ferhengêko kirmanckî (zazakî) heta a roje nêweşanîyayo mîyanê listeya xo de nameyê ferhengêkê kirmanckî

(zazakî) nêdano. Sey Xal û Mûkrîyanî tayê ferhengviraştokî mîyanê ferhengane xo de herçend çekuyê kirmanckî (zazakî) bidê (Hassanpour, 2005: 586) zî ferheng biserûbero tewr verên hetê M. *Malmîsaniyî* ra serra 1987î de şaristanê Uppsala de weşanxaneyê Jîna Nû ra vejîyayo. (Kirkan, 2020: 297) Heta serra 2015î goreyê vatişê Ehmed Kirkanî 25 ferhengî bi kirmanckî (zazakî) amade bîyî. Nînan ra xêncê yewî (Vajekano Dimilî) ê bînî heme resayê çape. (Kirkan, 2020: 300-306)

3. LEKSİKOGRAFÎ (FERHENGUSÎ)

Goreyê metod û tedeyîya xo ferhengî mabênê xo de benê bêj bi bêj. Ferhengê ke çekuyanê xo goreyê rêza alfabayî rêz kerdê yan goreyê babetanê çekuyan rêz kerdê estê. Hetê tedeyî ra zî ferhengê ke mûxatabê înan wendekar ê yan zî sey muhendîsan ferhengê ke tena çekuyanê muhendîsî hewênenê estê. Amadekerdişê ferhengan de çîyo tewr muhîm hedefê înan o ke hetê kamî ra wazenê bêrê wendiş û herînayîş o. Ma şenê ferhengan goreyê metod û tedeyîya înan bikerê hewt beşanê çîyayan (Yılmaz, 2017: 4-6) û seba her beşe ferhenganê kurdkîyan ra çend nimuneyan bidê:

1. Hetê ziwani ra; ferhengê yewziwanî, ferhengê diziwani û ferhengê zafziwanî.

Kurdkî (kurmanckî)- kurdkî (kurmanckî) (Bedirxan, 2009). *Kurdkî – îngîlîzkî* (Chyet, 2003), (Saadallah, 2000). *Kurdkî - erebkî* (al-Khalidi, 1975). *Kurdkî – fransîzkî* (Bedirxan & Bertolino, 2017). *Kurdkî (kurmanckî, sorankî û kirmanckî (zazakî)) – tirkî – fariskî – îngîlîzkî* (Acar & Aslanoglu, 2012). *Japonî - kurdkî (kurmanckî, sorankî û kirmanckî (zazakî)) – îngîlîzkî* (Çolak & İslamoğlu 2018).

2. Hetê malzemeyî ra; ferhengê ziwane pêroyî, ferhengê ke çimeyê înan ansîklopedî yan çimeyê kulturî yê, ferhengê termînolojîyê zanistî û ferhengê ke wareyanê taybetan ser o ameyê kerdiş (ferhengê çekuyanê hemmanayan, ferhengê îdyoman).

Ferhenga Çapemeniya Kurdî (Aslanoglu, 2010). *Ferhenga Zanistên Civakî* (Kiran, 2017). *Ferhenga Termên Kîmyevî* (Uzun, 2013). *Ferhenga Aboriyê Tirkî-Îngîlîzî-Kurdî* (Deniz, 2010). *Ferhenga Erdnigariye* (Önen, 2008). *Ferhenga Biwêjan* (Oncu, 2015).

3. Hetê ebatî ra; çapê standardî, çapê kilmkerdeyî û çapê tunikî.

Ferhenga Kurdî - Tirkî (Farqînî, a2000). *Ferhenga Navîncî* (Farqînî, b2000). *Ferheng (Midi)* (Veroj, 2018).

4. Hetê wareyê weşanî ra; ferhengê çapekerdeyî, ferhengê elektronikî.

<http://legerin.ferheng.org/>

WQ ferheng: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.wqferheng>

O-Kurmanckî=Zazakî: <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.osmanaslanoğlu.kurzaza>

5. Hetê demê çimeyan ra; ferhengê hemdemî û ferhengê tarîxî (historic).

Bi Tarîxê Nusîyayena Xo ya Tewr Kehene Çekuyê kirmanckî (zazakî) (1798-1903) (Yıldızhan, 2017).

6. Hetê metodê amadekerdişî ra; ferhengê teswîrî (descriptive), ferhengê qeîdeperestî (normative); ferhengê nermqeîdeperestî û ferhengê pêtqeîdeperestî.

Ji bo Rastnivîsînê Ferhanga Kurdî (Kurmancî)-Tirkî ya Nû (Malmîsanij & Aydoğan, 2019).

7. Hetê awankerdişî ra; bi awayê çeku duş de mana û bi awayê çeku duş de manayê cîya cîyayî.

Ferhanga Kurdî: Cildê pêşîn A-D, cildê diduyan E-K, cildê sîsêyan L-R (Bozarslan, 2011, 2016, 2018).

Ferhengî hetê tayê kesan ra sey berhemê hunerî zî dîyayê çunkî erbabîya amadekarê xo zî mojnênê. Seyrê tarîxî mîyan de hetê leksîkologî ra tayê standardê pêroyî seba ferhengan qebûl bîyê ke bi kilmî nê yê (Yılmaz, 2017: 19-20):

1. Ferheng ganî teqlîd nêbo û çend ci ra yeno xoser û newe bo. Ferhengî çekuyanê ziwanêkî hewênenê û zaf normal o ke eynî çekuyî ferhenganê cîyayan de ca bigîrê û tekrar bibê labelê eke hem çekuyî hem zî duştê înan de îzehetê ci yewna ferhengî ra bêrê neqlkerdiş, manaya newe ra viraştîşê fergengî nêmaneno. Ganî hem hetê xezîneya çekuyan ra hem zî hetê îzehet û aktuelîya manaya çekuyan ra her ferhengo newe yê verênî ra aver bo û venganeyêk pir bikero.

2. Ganî ferhengviraşttox waştîş û pawitişanê bikarardoxî xo vîr ra nêkero û goreyê ey ferhengê xo amade bikero. Ferhengî telebêkî ver amade benê û goreyê nê telebî erzê bikarardoxan benê. Ganî ferhengnusi tedeyîya xo û metodê dayîşê îzehetan tim goreyê bikarardoxan plan bikerê. Serrê bikarardoxî ra heta dereceya wendişê înan her çî verê ke dest bi amadekarîya ferhengî nêbîya tesbît bo ke bikarardox dereceya azamî de ferheng ra sud bigîro.

3. Hem hetê tedeyî ra mird bo, xezîneya çekuyan şamilê ziwan yan beşêka ziwani bo hem zî hetê pêşkêşî ra munasîb bo. Gama ke bikarardox û taybetîyê ey tesbît bîyê êdî dore yena tedeyîya ferhengî. Eke ferhengê ma seba wendekaranê dibistanî bo ganî hem kapasîteyê înan hem zî hîşê înan bêro vîrê viraşttoxan. Eke ferheng seba babetêka pisporî wazena ser o amade bena na rey ganî terîm û jargonê a pisporî weş îfade bibo. Hetekê bînî ra zî dîzayn û mîzanpajê ferhengî zî ganî goreyê bikarardoxê xo bibo mavajê punto, rengê nuştayan, sînorê îzehetan û weçînayîşê medeyan hetê pêşkêşî ra çend nuqtayê muhîm ê.

4. Xebatanê neweyan rê musaîd bo yanî ganî her ferheng bi çapanê neweyan bêro averberdiş û zengînerdiş. Ferhengê ke xo aktuel nêkenê yan zî tradîsyonêkê weşanî nêvirazenê zafane demêkê wextî ra dima êdî karê bikarardoxan nêvînenê. Hem hetê sermedeyan ra hem zî hetê îzehetê înan ra ganî ferhengî tim bêrê aktuelkerdiş labelê no aktuelkerdiş nîno a mana ke çekuyê verên ê yê ziwani ferheng ra

bêrê vetiş. Ganî hem xezîneya çekuyan bêro pawitiş hem zî zıwanê rojaneyî reyde bêro aktuelkerdiş.

5. Seba ke wareyê zanistî êdî dest nêdanê ke kesêk waqîfê heme beşanê zanistî bibo û hemeyan bizano ganî ferhengî zî hetê grub û komelan ra bêrê kerdiş. Ferhengî hetê tedeyî ra ganî bisînor bê. Ferhengê ke hîtabê beşêka zanistî kenê seba ê zanistî ganî çimêyêko tam û biserûber bê. Hetêkê bînî ra ganî nê ferhengî hetê pisporanê ê karî ra amade bibê, verê çimanê înan ra ravîyerê û bi îlawe û aktuelkerdişan na xebate tim berdewam bo.

6. Ganî mabênê ferhengan de zî pêgirewtişêk bibo ke bi nameyêko bîn seba manadayîş û pênasakerdişê çekuyan leksikalîzasyon virazîyo. Leksikalîzasyon ronîştîşê manaya çekuyêkî îfade keno. Ganî heme manayê çekuyêkî ke xezîneya zıwanî de ca genê weş bêrê tesbîtkerdiş û sînore çekuyan yewbînan ra weş bêrê çiyakerdiş. Mavejê çekuya “huşk”î hem bi formêko standard de bêro nuştîş hem zî ferqê manaya “huşk” û “ziwa”yî yewbînan ra sînoranê dîyaran reyde çiya bibê.

7. Ganî ferheng hetê etîkî ra nêkewo întihalalan û averşiyayîşê zanistî mîyanê xo de rojane têpişo û bikarardoxanê xo nêxapêno. Întihal heme berhemanê winasîyan de xeterêko pîl o. Amadekerdoxo yewin verê kerdişêkê winasî de heme motîvasyonê xo vîndî keno û keso ke bi întihal dizdî kerdo zî feydeyêko newe nêdano ferhengnasîya zıwanê xo. Eke bêzarîya (teqlîdê) metod yan felsefeyê karêkî bêro kerdiş heta redeyêk fehm beno labelê keda yewna kesî yan grube bi bêzarî bêro tirtîş, îzehê ney nêbeno, etîk nîyo, zirar dano.

Hetêkê bînî ra senî viraştîşê ferhengan ser o qeîdeyî biserûberî estê wina zî prosesê viraştîşê ferhengan de zî qeîdeyî estê ke ganî kes yan kesê ke wazenê ferhengêk virazê biewnîyê nê qeîdeyan û goreyê nînan xo rê rayîrêk ronê. Bi kilmî verê her çî ferheng ganî goreyê bikarardoxî bêro viraştîş û bala xo bido nê qeîdeyan:

1. Amadekarê erbabî; Ganî keso ke seba karê ferhengî dest bi kar kerdo sînoranê xo ra hayîdar bo û xebata xo zî tim bi çimeyanê başan bido têver. Xebatê ferhengî eslê xo de xebatê kom û gruban ê çunke xebatê ke bi zaf kesan benê xeletîyan ra hîna vêşî xo pawenê û her endam bi zanyîşê xo daxîlê fikrê muştêrekî geş keno.

2. Tesbîtê çime û zıwanan; Nuqtaya bîne ya ke viraştîşê ferhengî de vejîyano verê ma çime û zıwan a. Çimeyê ferhengî çend zıwano rojane bibo qasê ey ganî goş bido edebîyatê fekkî û nuştêkî zî yanî piştîya xo bişano korpusêk. Hetê zıwanî ra zî ganî zıwanêko muştêrek yanî standard bi kar bîyaro.

3. Seba terz û metodê viraştîşê ferhengî, tespîtbîyayîşê bikarardoxan; Keso ke bi kar bîyaro çin bo yan zî telebê ey çin bo ferheng nêreseno amancê xo yê eslî. Coka ganî bikarardoxo ke telebê ferhengî keno her hetî ra profilê ey weş bêro şinasnayîş. Sewîyeya wendişê ey, amadeyîya ey a hîşmendî û pisporîya ey nê heme plansazîya ferhengî rê fikr danê.

4. Tesbîtê muhletê xebate verê ke dest bi xebata ferhengî nêbîyo; Sînorê tedeyî û muhletî goreyê teqwîmêko mukayed bo hem seba amadekerdox/an hem zî seba weşangeran kar keno biserûber. Amadekerdox/î plansazîya viraştîşê ferhengî de bi qerardayîşê wextê qedîyayîşê xebata xo hêz û motîvasyonê xo tim teze tepîşenê û xebata xo resnenê peynî. Weşangerî zî hem amadekarîya çape kenê hem zî zereyê nê muhletî de pawitoxan hayîdarê prosesî kenê.

5. Tesbîtê metodî; No ferheng do seba çî bi kar bêro û îmkânê amadekerdoxî/an çend qîmê nê karî beno? Cewabê nê persan tespîtê metodî de seba destpêkî zaf muhîm ê. Dima ke cewabê nê persî dîyayî na rey zî sînorê îmkânê madî yanî butçe û amadekaran ra pawitewê profilê telebkaran ganî bêro tesbîtkerdiş. Nê heme seba metodo munasîp bînge yê. Nînan ra dima zî goreyê tecrubeyê xebatanê bînan terzê rayîr ra şîyayîşê karî yanî metodî ser o bi plansazîyêka xurte qerar bêro dayîş.

6. Çimeyanê zîwanî ra corpusêko baş; Korpus (corpus) xezîneya zîwanêkî îfade keno. Çekuyê ke mîyanê zîwanî de bi heme mana û fonksiyonê xo korpusêkê zîwanî pê anê û çimeyê korpusîyo tewr muhîm zîwano nuşteki yo. Zîwanê ke prosesê standardîzasyonê xo resnayo merheleyêkî û çekuyanê xo leksîkalîze kerdê ferhanganê xo korpusê zîwanê xo ra amade kenê.

7. Tesbîtê sermedeyan; Mabênê profilê bikarardoxan û hedefê amadekardoxan de tekilîyêka semed-netîceyî esta. Ganî amadekerdoxî heme xezîneya çekuyan ra çekuyê ke bikarardoxan eleqedar kenê, înan biweçînê. Mawajê eke ferhengêko ke seba sewîyeya lîse amade beno ganî çekuyê ke tena wareyêko teng de sey zoolojî de bi kar yenê nêbê sermedeyê nê ferhengî.

4. METALEKSİKOGRAFÎ (FERHENGERJÎ)

Metaleksîkografî yan zî ferhengerjî viraştîş û pêardişê ferhengî ra vêşêr bala xo dana awankerdişê ferhengî, bêjê ferhengî û profilê bikarardoxan. (Yılmaz, 2017: 18) Seke Jacksonî zî xebata xo ya ke serê leksîkografî de amade kerda, aye de vano ferhengî seba ke sey kitabane bînan tena wendiş rê amade nêbîyê û kes nêşeno cigêrayoxî ra bipawo ke ferheng pîya bigîro destê xo û biwano. (2016: 255) Seba ney keso ke ferhengan ser o xebitîyeno ganî zîwananî û çimeyanê zîwanan ser o zanaye bo û hetê akademî ra metod û uslûbê nê karî bizano. Metod û uslubê nê karî ser o zî nîqaşî hewna dewam kenê çunkî wareyêko vilabîyaye yo û metodanê objektîfan ra vêşêr bi qebûlanê şexsî dewam keno. (Jackson, 2016: 254)

Ferhengî bi îdiayan vejîyenê û hem nameyê xo ra hem zî vateyê verênê xo ra amanc û tedeyîya xo eşkera kenê. Verê her çî ganî cigêrayox bala xo bido ferhengî bixo ke xo senî pênase kerdo û armancê xo senî moto. Nînan ra bi kilmî *Peymê Zereyî* vajîyenê û gama verêne ganî cigêrayox bala xo bido kilavuzê bikarardişî û îfadeyanê amadekarî/an. Hetê bîni ra peymê usûlî hîna vêşêrî û dergî yê. Ma şenê na babete de tesnîfê Jacksonî neql bikerê û şîroveyanê xo îlawe bikerê. Nê babetî: *pêşkêşê ferhengî*;

pergala rîpelan, pergala medeyan, dergîya medeyan; kilmnusî; tedeyîya ferhengî; çimeyê çekuyan, viraştîşê çekuyan, hemvengî, cîyakerdişê manayan, pênasdayîş, manayê bînê çekuyêki, vengê çekuyan, gramer, bikarardiş, delîlî, etîmolojî, senûnîya teybetî yê.

Na babete de Landau gama ke ferhengêk rexne keno seba ney hîrê peymî nayê ro ke nê: 1- Hûmara doneyan a ke hûmara medeyan, pênas, îfadeyê terîmî, wareyê babete, hemmanayî û etîmolojî hewênena. 2- Kalîteya melumatî ya ke rastî, şamilî, eşkerayî, sadeyî û rojanebîyayîş a. 3- Tesîrê pêşkêşî yo ke rêzkerdişo alfabetîk, etîmolojî, pergala dayîşwendîşî û tîpografya [stîlê nuştîşî] ya. (Yılmaz, 2017: 18) Na babete de McMillan zî bi kilmî çiyê ke ferhengêkê biserûberî ra pawîyeno wina rêz keno: rastî, bêkêmasîyî, bêlêlî, sadeyî û modernî. (Jackson, 2016: 25)

Ma eke bi detay biewnîyê metaleksîkolojî ra her çî ra ver ganî ma metodê xo ser o qerar bigîrê. Metodê ma hem karê ma keno bipergal hem zî keno objektîf. Dima seba nê rexneyî ganî ma bala xo bidê peymê teberî û tedeyî ke nê her di zî goreyê ferhengviraştux û leksîkologî vuryenê. Amadekar destpêkê ferhengê xo de hedefê xo senî nayo ro û dustûrê ferhengan senî bikar ardo seba ma muhîm ê.

4.1. Bipêroyî Ferhengê Kirmanckî (Zazakî)

Heta serra 2020î çapê neweyî netede 30 ferhengê kirmanckî (zazakî) weşanîyayê. Nînan ra yê ke tarîxanê cîyayan de çend reyo bîn çape bîyê zî estê ma vajê *Ferhengê Kirmanckî (zazakî)-Tirkî/Kirmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük* panc rey çape bîyo. Ferhengê ke reyna çape bîyê tim çapa verên ra hîna hîrayêr bîyê, hûmara çekuyanê xo zêdînayê. Ziwanê ke nê ferhangan de kirmanckî (zazakî) het de yê sey tirkî, îngilizkî, fariskî û japonkî yê û tayênan de zî kirmanckî (zazakî) het de ca dîyayo lehçeyanê kurmanckî, hewramkî, sorankî û senendeckî(?) zî. Pêro pîya kitabê ke heta nika sey ferhengî çape bîyê 44 heb ê. Mîyanê amadekerdoxanê nê ferhangan de eke Gruba Xebate ya Vateyî çin bo, amadekerdoxî pêro camêrd ê, sey kes cinî çin ê.

Înan ke bi nameyê xo tena yew ferheng amade kerdo yan hetkarîya amadekerdişî kerdo: *Ahmet Kasımoğlu (Ehmedê Dirihî), Ali Beytaş, Ali Ekici, Azad Yüce, Bedirhan İslamoğlu, Çeko Kocadağ, Evren Aslanoğlu, Hacı Özkal, Harun Turgut, Haydar Şahin, Hayrullah Acar, Osman Aslanoğlu, Hüseyin Çakmak, İbrahim Bukan, Mehmet Aydar, Mesut Özcan, Munzur Çem, Musa Canpolat, Orhan Erdem, Serkan Oğur, Turan Erdem, Vakkas Çolak, Zeki Gürür, Zülfikar Ayyıldız.*

Înan ke bi nameyê xo di ferhengî amade kerdê yan hetkarîya amadekerdişî kerdê: *Malmîsanij, Roşan Lezgîn, Seîd Verroj.*

Înan ke bi nameyê xo hîrê yan hîrê ra vêşêr ferhengî amade kerdo yan hetkarîya amadekerdişî kerdê: *Grûba Xebate ya Vateyî (Vate Çalışma Grubu).*

Nê kesî zî hem ferhanganê xoserî amade kerdê hem zî demêk yan destpêk ra heta ewro endamê gruba Vateyî yê: *Ahmet Kasımoğlu (Ehmedê Dirihî), Bedirhan İslamoğlu, Harun Turgut, Malmîsanij, Munzur Çem, Roşan Lezgîn.*

Weşanxane, enstîtu û çapxaneyê ke heta ewro tena yew ferheng weşanayo: *Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, Arya Yayıncılık, Dara Yayınları, Dersim Yayınları, Doruk Yayınları, Doz Yayınları, Elif Matbaası, Fam Yayınları, Kalan Basım Yayın Dağıtım Müzik, Kardelen Yayınları, Kaynak Yayınları, Weşanên Deng, Weşanên Jîna Nû, Weşanên Komkar, Weşanxaneyê Avesta, Weşanxaneyê Babek, Weşanxaneyê Hîva, Weşanxaneyê J&J, Yazılama Yayınevi.*

Weşanxane, estîtu û çapxaneyê ke heta ewro di ferhengî weşanayê: *Tij Yayınları, Weşanên War, Weşanxaneyê Nûbihar, Weşanxaneyê Roşna.*

Weşanxane, estîtu û çapxaneyê ke heta ewro hîrê yan hîrê ra vêşêr ferhengî weşanayê: *Weşanxaneyê Vateyî, Çapa Serbeste (Ferhengê ke bê nameyêkê weşanxaneyî resayê çape).*

Bajarê ke tede heta ewro ferhengî resayê çape û hûmarê ê ferhengan: *Berlîn: 1, Dîyarbekir: 3, İstanbul: 35, Mêrdîn: 1, Riha: 1, Stockholm: 2, Uppsala: 1.*

Correyê serran hûmara weşananê ferhengan: *1980-1990: 1, 1990-2000: 5, 2001-2010: 18, 2011-2020: 20.*

Pêşkêşîya ferhengî zî sernameyêko bîn o ke ganî bikarardox ney ra nef bigîro. Bi kilmî pêşkêşîya ferhengî de çîyê ke kewenê vernîya ma; mîzanpajê rîpelan, nîzamê medeyan, dergîya medeyan, kilmnusî. Hetêkê bînî ra tedeyîya ferhengî de ganî merdim bala xo bido nînan ser; şumûlê çekuyan, seba medeyan viraştîşê çekuyan, hemvengî, seba çekuyê ke yew ra vêşêr manaya xo esta barekerdişê manayan, pênskardiş, manayê îdyomkî, vengdayîşê çekuyan (IPA), gramer, zîwanê nuştêkî de bikarardiş, etîmolojî û goreyê hedefê ferhengî tayê îlaweyê bînî.

Seke vînîyeno zî metaleksîkolojî eslê xo de sey binbeşa leksîkografî ra vêşêr sey beşêka xoser a û hîna zêde seba kontrolkerdiş û averberdişî goreyê qeîdeyanê objektîfan bala xo dana ferhengan. Kurdan mîyan de wareyê metaleksîkolojî de xebatî zaf tayê û xebatê ke ferhengan ser o bîyê zî zafane hetê mede û hûmaranê medeyan de bîyê. Labelê seke ma cor ra zî rêz kerd ganî no ware bêro pirkardiş û îhmal nêbo.

Pêşkêşê ferhenganê kirmanckî (zazakî) de persa tewr muhîme herhal namekerdişê nê kitabano. Zafê ci xo bi nameyê *ferhengî* nîşan bidê zî tayê xo herunda çekuya ferhengî de sey *vajname* û *qesexani* zî name kerd. Hetêkî bînî ra namekerdişê zîwanî de zî çekuya *kirmanc*, *zaza*, *dimilî*, *dimilkî* û *sobe* bikar ameyo labelê nînan ra tewr zêde *zaza* û *kirmanc* rexbet dîyê. Hetê pergala rîpelan ra zî hema hema hemeyê xo kaxidanê bikalîte û çapxaneyanê modernan de çap bîyê. Pergala medeyanê ferhenganê kirmanckî (zazakî) de goreyê amadekerdoxî alfabe yê çîyayî bikar ameyê û seba ke nê alfabe yan de ge-ge herfê çîyayî bikar ameyê, rêzkerdişê medeyan de zî tim eynî pergal bikar nêameyo. Labelê zafê ferhengan de ma şenê vajê ke ya alfabe yê Berdirxanî bikar ameyo yan zî varyantê ey. Mîzanpajê rîpelan ra zî ferhengî zafane sey listeya çekuyan pêşkêşê bikarardoxan bîyê û tayê xo de

zereyê ferhengî de etfê çekuyanê bînan zî kerdo. Etfê çekuyanê bînan ferhengan hetê bikarardîşî ra ergonomîkêr keno.

Kilmnuso ke pêşkêşê ferhengan de cayêko taybet de yo ferhenganê kirmanckî (zazakî) de zafane esto û amadekerdox/î bi kilmî amancê xo yê amadekerdişê ferhengê xo uca de îfade kerdo. Kilmnus ra teber beşa bikarardîşê ferhengî zî sey standardêk ferhengan de hetkarîya bikarardoxî keno ke ferhenganê kirmanckî (zazakî) de çend heban ra teber zafane esto. Dergîya medeyan ferhenganê kirmanckî (zazakî) de bipêroyî kilm a. Amadekerdoxan wexto ke ferhengî viraştê tena bala xo daya ziwane bînî de bi kamcîn çeku vajiyeno. Nê rî ra çekuyêka kirmanckî (zazakî) vera zafane yew yan di çekuyê ziwane bînî de nusîyayê.

Goreyê tedeyîya ferhenganê kirmanckî (zazakî) ma şenê înan verê verkan bikerê di bêj. Nê bêjan ra yewin ferhengê ke amancê xo goreyê babeta xo heme çekuyê ziwane xo zereyê xo de bihewênê û o dîyin zî ferhengê lokalî yê ke amadekerdox eslê xo de ziwane mintiqeyêkî qeyd kerdo. Çi heyf ke mîyanê ferhenganê kirmanckî (zazakî) de bi nê tewirî ya bê ke cayêko eşkera de dîyar bibo zafê xo lokal mendê la nameyê kitabane xo reyna nameyê ke cor ra ma nuştî, wina nayê pa. Na mesele çimeyê çekuyan de zî xo mojnena ke amadekerdoxî zafane nameyê çimeyanê xo eşkera nênuştê.

Hetê leksikolojî ra zî ferhenganê kirmanckî (zazakî) de beno ke ferhenganê Gruba Xebate ya Vateyî ra teber ê ferhengê ke bitaybetî babetêk ser o nênuşîyayê zî netede, ferhengî sist mendê. Çunke hemvengî, cîyakerdişê manayan, pênasdayîş, manayê bînê çekuyêkî, îfadeyê terîmî, hemmanayî, rojanebîyayîş û manayê îdyomkî ra ferhengê bînî ya sist ê yan zî bêpergal ê. Vengê çekuyan yanî goreyê standardê IPA wendişê înan biperoyî ferhenganê kirmanckî (zazakî) de ca nêgirewto. No zî problemêko pîl o seba ziwanzanan û bikarardoxane ziwannêzanan. Hetêkî bînî ra ferhenganê kirmanckî (zazakî) de gramerê ziwani ra zî behs nêbeno. Reyna fonsîyonê çekuyêkî zereyê ziwani de çî yo, goreyê cînsiyetî û zafhûmarî rewşa çekuyêkî senîn a ferhenganê kirmanckî (zazakî) de ge-ge îhmal bîyo. Nê her di kêmasî zî ganî bêre telafîkerdiş.

Bikarardîşê çekuyan yanî mîyanê ziwani ra nimuneyane qiseykerdişî reyde fonsîyon û metnanenê nuştekiyan ra -çi telîf çî anonîm- delîlardîş zî bipêroyî kêmasîyêka verê çiman a. Xebatê etîmolojîya kirmanckî (zazakî) zî çî heyf ke heta ewro pêşkêşê literatûrê kirmanckî (zazakî) nêbîyê. Na kêmasîya pêroyî zî hetê kokê çekuyan ra ferhenganê ma sist verdana. Çekuyê ke bîyê mede û çekuyê ke vera çekuya kirmanckî (zazakî) ameya dayîş hetê şamilî, eşkerayî, sadeyî, rastî, bêkêmasîyî û bêlêlî ra zî zafê ferhengan de zeîf mendo.

Nê qistasê ke ma cor ra rêz kerdî goreyê tekê ferhengan ney pêroyîya înan ê. Seba ney beno ke tayê qistasî tayê ferhengan de baş ameyê tetbîqkerdiş zî bipêroyî heme ferhengan de nêameyê tetbîqkerdiş. Na rewşe zî ferhenganê kirmanckî (zazakî) zeîf verdana. Labelê reyna zî kesanê ke ferheng/î amadekerdo/ê kedêka

zaf û pîroz daya û dêsê ferhenganê kirmanckî (zazakî) berz kerdo. Nê qîstasan ra tayê xo girêdayeyê xebatanê bînan ê ke bikilmî seba kokê ziwanan xebatê etîmolojîkî, seba veng û wendişê înan xebatê fonolojîkî û tewr muhîm zî seba leksîkalîzebîyayîşê çekuyan xebatê standardkerdişî ganî bêrê kerdiş. Çi heyf ke nê xebatî ganî rewna bêameyêne kerdiş la reyna zî hende herey nîyo û ganî bilez û bez heme beşanê ziwanzaniye de ziwane ma ser o xebatê cîdî û biserûberî bêrê kerdiş.

5. ENCAM

Kurdan mîyan de xebatê ferhengî bi Ehmedê Xanî dest pêkerdo û hewna zî tay zêdê dewam keno. Ehmedê Xanî *Nûbihara* xo de seba ke wendekarê medreseyî hîna rehet erebî binusê û gama xo ya verêne baş bierzê na xebata xo kurmancî-erebî û bi terzê menzumî nušta. Ey ra dima zî gelek mêrdimî lehçeyanê cîya cîyayan de ferhengî viraştê. Nînan ra Nodeyî seba sorankî, Malmîsanij zî seba kirmanckî (zazakî) di kedkarê nê wareyî yê verên ê. Davîst serranê peyênan de xebatê kolektîfî zî na mesele ser o xebatanê arêdayîşê çekuyan û weşanayîşê ferhengan xo rê kerdo wezîfe û goreyê xebatanê şehsî xeylê xebatê başî zî virazîyenê. La reyna zî kes nêşeno sewîyeya modernî de ferhenganê başan refanê kitabxaneyan yan kitabroşan de bivîno.

Ferhengî cuya însananê wendeyan de tim cayêko taybet girewto û hetê wareyî ra (çapekerde, elektronik ûsn.) cayê xo bibedelnê zî tim sey çimeyê bawerîdaye ameyê hesibnayîş. Medenîyetê însanan senî aver şîyo bi eynî qeyde ferhengî zî hem hetê şeklî ra hem zî hetê tedeyî ra aver şîyê û bêj bi bêj ferhengî amade bîyê. Labelê seba ke karêko zehmet û wextwaşttox o şarê ke ferhenganê biserûberan viraştê hîna vêşêr wayîrê dezge û sazgeyanê milîyan bîyê.

Serranê peyênan de hetê bêjî ra zî kurdan mîyan de gelek ferhengê cîyayî amade benê û weşanîyanê. Labelê seke ma cor ra zî vat seba ke nê wareyî de tradîsyonêko pêt zereyê kurdan de tam nêronîyayo ferhengî hîna zêdê milê çend kesan de û metodanê zanistî ra zêdê sey xebata dildarî dewam kenê. Na rewşe zî averşîyayîşê ferhengan vindarnena û pêbawerîya ferhengan kêmnena. Kêmasîyêka bîne ya ferhengnasîya kirmanckî (zazakî) zî ferhengê ke kirmanckî (zazakî)-kirmanckî (zazakî) hewna bimanaya tam de nêameyê amadekerdiş. Na rewşe zî sey kêmasîyêk a.

Teorî û usûlê xebatan goreyê cigêrayîş û tecrubeyan virazîyenê û her xebatkarê verên tecrubeyê xo zî îlaweyê zanayîşo verên keno û eqlo kolektîf de zanist vera vera geş beno. Çi heyf ke tena xebatkar yan zî grubê xebatkarên seba ke karê ferhengî wextêko derg û kedêka berze wazena nêşenê na mesele ser o tradîsyonêk virazê. Seba tradîsyonî tena hêzê însanan ney ganî ekonomîyêk û statuyêko sîyasî

zî lazim o. Ancax o wext awankerdişê tradîsyonî mumkun beno û motîvasyonê xebatkaran berdewam beno.

Seke ma na xebata xo de zî nuştê nê xebatî ganî hetê pisporan û zanayan ra û goreyê metadanê zanistî bêrê kerdiş. Nê metodî bi kilmî kewenê çarçewaya leksikografi mîyan û dinya de gelek xebatî estê ke înan ray û prensîbê nê karan pêser ardê. Hetê weçînayîşê çekuyan ra heta usûlê rêzkerdişê înan gelek qeîdeyê beynelmîlêlî estê ke ma nika biewnîyê ferhenganê kurdî zaf tayê ci de nînan vînenê. Tena gama viraştîşî de ney kurdan mîyan de rexneyê ferhengan zî kem ê ke no zî beno sedem ke ferhengviraşttoxî kêmasî û xeletîyanê xo nêvînenê û bi na nezanîya xo bidomnê.

Ma na xebate de waşt ke seba meraqdar û cigêrayoxan perspektîfêk xêz bikerê û xebatanê ameyyan rê hetê teorî ra paştî bidê. Rastî a ya ke bi çend usûl û zanayîşan merdim nêşeno bireso xebetêka mukemel labelê bitaybetî kirmanckî (zazakî) de xêncê çend xebatan xebatê ke hetkarîya meraqdar û cigêrayoxan bikerê çin ê. Labelê na nîna a mana ke çî pêroyî kurdî (kurmanckî, kirmanckî (zazakî)) çî zî bitaybetî kirmanckî (zazakî) de xebatê çeku arêdayîş, komkerdiş û weşanayîşî karêko bêrej o. Bîlaqîs nê xebatê xezîneya ziwanê ma hetê dewlemendîya çekuyan ra seveknena û gêna binê qeydî. No zî perspektîfêko winasî dano merdimî ke ganî çî beno wa bibo eke etîk û rastîye ra kêmasîyê xo çin ê ganî nê xebatî bêrê dewamkerdiş û dewamdayîş. Eke xebetêka muqayeseyî ke mabenê ferhenganê ziwanê ma de bibo, a do başêr nê venganeyî pir bikero.

6. ÎLAWÊ

Bibliyografîya Ferhengê Kirmanckî (zazakî)

Ahmet Kasımoğlu (Ehmedê Dirihî); Ferhenga Navên Nebatan A Kurdî/Kürtçe Bitki Adları Sözlüğü, Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları, Mardin 2013.

Ali Beytaş; Türkçe Kırmanca Sözlük-Zazaca, Weşanxaneyê Babek, İstanbul 2020.

Ali Ekici; Türkçe - Zazaca Sözlük/ Türkçe - Zazaca Sözlük Qesexaniya Tırki - Kırmanci Dımilki - Zazaki, Kardelen Yayınları, İstanbul 2010.

Azad Yüce, Ferhenga Min A Kurdî Ya Bi Wêne, Weşanxaneyê Hîva, Dîyarbekir 2015.

Çeko Kocadag; Ferheng, Kirmanckî (zazakî) - Kurmancî, Kurmancî - Kirmanckî (zazakî), Weşanên Komkar, Berlin 2010.

Grûba Xebate ya Vateyî (Vate Çalîşma Grubu), Türkçe-Kırmanca (Zazaca) Sözlük Ferhengê Tırki-Kırmanci (Zazaki), Çapa yewine: Weşanxaneyê Avesta, İstanbul 2001, Çapa dîyine ya hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2004, Çapa hîreyine ya hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2009, Çapa

çarına ya hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2011, Çapa pancine ya hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2019.

Grûba Xebate ya Vateyî, Ferhengê Kirmanckî (zazakî)-Tirkî/Kirmancca (Zazaca)-Türkçe Sözlük, Çapa yewine: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2001, Çapa dîyine ya hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2004, Çapa hîreyine ya hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2009, Çapa Çarin a hîrakerdîye: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2011, Çapa Pancin a hîrakerdîye Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul, 2016.

Grûba Xebate ya Vateyî; Ferheng/Sözlük Türkçe – Kirmancca/Kirmanckî (zazakî) –Tirkî/Ferheng, Türkçe-Kirmanckî (zazakî)/Zazakî [Ebato qij], Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2013.

Hacı Özkal; Ferhenga Kurdî (Zazakî Tirkî - Zazaca Türkçe), Weşanxaneyê J&J, İstanbul 2020.

Harun Turgut; Zazaca - Türkçe Sözlük, Çapa yewine: Tij Yayınları, İstanbul 2001, Çapa dîyine: Tij Yayınları, İstanbul 2006.

Haydar Şahin; Zazaki de Name Domanu - Zazaca Çocuk İsimleri, Dersim Yayınları, İstanbul 2017.

Hayrullah Acar, Evren Aslanoğlu, Zeki Gürür, Osman Aslanoğlu, Bedirhan İslamoğlu; Ferhenga Pirzimanî - Çok Dilli Sözlük, Çapa yewine: Weşanxaneyê Nûbihar, İstanbul 2011, Çapa dîyine: Weşanxaneyê Nûbihar, İstanbul 2012

Hüseyin Çakmak; Türkçe Dersimce Sözlük (Kirmancki, Dımilki, Sobe), Kalan Basım Yayın Dağıtım Müzik, İstanbul 2004.

İbrahim Bukan; Zazaca Atasözleri ve Özlü Sözler / Zazaki Qale Verinu O Qale Reber, Fam Yayınları, İstanbul 2015.

Malmîsanij, Ferhengê Dimilkî [Zazakî] - Tirkî, Çapa yewine: Weşanên Jîna Nû, Uppsala 1987, Çapa Dîyine: Weşanên Deng, İstanbul 1992.

Malmîsanij, Ferhengê Kirdkî-Pehlevkî-Kurmanckî, Stockholm 1997.

Mehmet Aydar; Zazaca Türkçe Sözlük, Doruk Yayınları, İstanbul 2003.

Mesut Özcan; Zazaca-Türkçe Sözlük, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997.

Munzur Çem; Ferhengê Kurdî-Tirkî (Zazakî), Çapa Serbeste, Stockholm 1994.

Musa Canpolat; Zazaca-Türkçe Sözlük, Çapa Serbeste, İstanbul 2006.

Osman Aslanoğlu, Vakkas Çolak, Bedirhan İslamoğlu, Zeki Gürür, Evren Aslanoğlu; Ferhenga Japonî - Kurdî – İngîlîzî, Weşanxaneyê Nûbihar, İstanbul 2018.

Roşan Hayig - Brigitte Werner, Zazaca - Türkçe / Türkçe - Zazaca Sözcük Listesi, Tij Yayıncılık, İstanbul 2012.

Roşan Lezgîn; Ferhengê İdyomanê Kurdkî (Kirmancki/ Zazakî), Çapa yewine: Weşanxaneyê Vateyî, İstanbul 2005, Çapa Dîyina Hîrakerdîye: Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir, 2017.

- Roşan Lezgîn; Ferhengê Kurdî (Zazakî)-Tirkî û Tirkî- Kurdî (Zazakî) [Ebato qij], Weşanxaneyê Roşna, Dîyarbekir 2013.
- Seîd Verroj&Abdurrahman Uçaman; Vajname Kurmancca-Hewramî-Dimilî-Senendajî, Weşanên War, İstanbul 2002.
- Seîd Verroj; Ferheng Kurmancî-Dimilî-Tirkî/Tirkî-Dimilî-Kurmancî, Çapa yewine: Weşanên War, İstanbul 2003, Çapa dîyine: Dara Yayınları, İstanbul 2018.
- Serkan Oğur; Farsça - Zazaca - Kurmancca Mukayeseli Gramer Ve Temel Sözlük, Yazılama Yayınevi, İstanbul 2014.
- Turan Erdem; Ferheng Zazakî-Tirkî/Tirkî-Zazakî, Doz Yayınları, İstanbul 1997, Çapa Dîyine Ya Hîrakerdeye (+Orhan Erdem): Zazaca - Tirkî/Tirkî - Zazaca Sözlük, Arya Yayıncılık, İstanbul 2009, Çapa Hîreyîn a Hîrakerdeye (+Orhan Erdem): Zazakî-Tirkî Tirkî-Zazakî Ferheng (Zazaca-Türkçe Türkçe-Zazaca Sözlük), Arya, İstanbul 2015.
- Zülfikar Ayyıldız; Vatene Verende Ma, Elif Matbaası, Şanlıurfa 2013.

7. ÇIMEYÎ

- Acar, Hayrullah & Aslanoğlu, Evren ûêb. (2012). Ferhenga Pirzimanî - Çok Dilli Sözlük. Weşanxaneyê Nûbihar: İstanbul.
- Akalın, Şükrü Haluk (2011). Türkçe Sözlük. "Sunuş". Türk Dil Kurumu Yayınları. 11. Baskı: Ankara.
- Akçay, Yusuf (Yaz 2011). "Doğu ve Batıda Sözlükçülüğün Gelişimi ve Osmanlı Dönemi Sözlük Metinlerine Genel Bir Bakış". Dil ve Edebiyat Araştırma Dergisi, S. 4. r. 282.
- Aksan, Prof. Dr. Doğan (2000). Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim. Cild: 3. Türk Dil Kurumu Yayınları: Ankara.
- al-Khalidi, Diya al-Din (Ziyaedin El-Xalidî) (1975). Al-Hadiyah al-Hamidiyah. Amd: Maqdisi: Beirut.
- Aslanoğlu, Osman (2010). Ferhenga Çapemeniya Kurdî. Weşanxaneyê Nûbihar: İstanbul.
- Bedirxan, Kamiran Alî & Bertolino, Josefa ûêb. (2017). Ferhenga Fransî – Kurdî. Weşanxaneyê Avesta: İstanbul.
- Bedirxan, Celadet Alî (2009). Ferheng (Kurdî-Kurdî). Weşanxaneyê Avesta: İstanbul.
- Bilbil, Mikail & Oztirk, Mistefa (2019), Rêzimana Mela Mehmûdê Bazîdîyî-Tuhfetul Xîlan Fî Zimanê Kurdan-(Nirxandin-Metin-Faksîmîle). Weqfa Mezopotamyayê: İstanbul
- Bozarslan, Mehmet Emin (2011). Ferhenga Kurdî. Cildê Pêşîn A-D. Weşanxaneya Deng: İstanbul.

- _____ (2016). Ferhenga Kurdî. Cildê Diduyan E-K. Weşanxaneyê Deng: Îstanbul.
- _____ (2018). Ferhenga Kurdî. Cildê Sisêyan L-R. Weşanxaneyê Deng: Îstanbul.
- Can, Mutlu (2018). Bibliyografyaya Kirmanckî (zazakî) |1963-2017|. Weşanxaneyê Vateyî: Îstanbul.
- Chyet, Michael L. (2003). Kurdish – English Dictionary. Yale University Press: New Haven and London.
- Çolak, Vakkas & İslamoğlu, Bedirhan ûêb. (2018). Ferhenga Japonî - Kurdî – İngîlîzî. Weşanxaneyê Nûbihar: Îstanbul.
- Deniz, Huseyin (2010). Ferhenga Aboriyê Tirkî-İngîlîzî-Kurdî. Enstîtuya Kurdî ya Amedê: Îstanbul.
- Djahukyan, Gevork (1991). “Armenian Lexicography”. Wörterbücher Dictionnaires Dictionnaires, An International Encyclopedia of Lexicography. Walter de Gruyter: Berlin-New York.
- Durmuş, İsmail (2009). “Sözlük”. Diyanet İslam Ansiklopedisi. Cild:37: İstanbul.
- Farqînî, Zana (a2000). Ferhenga Kurdî – Tirkî. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê: İstanbul.
- _____ (b2000). Ferhenga Navîncî. Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê: İstanbul
- Hassanpour, Amir (2005). Kürdistan’da Milliyetçilik ve Dil (1918-1985) (İ. Bingöl & C. Gündoğan, Açar.). Avesta Yayınları: İstanbul.
- Hawar (1932). Qomela kurdi – Revue Kurde. Sal: 1 Hejmar: 1. Şam. r. 7.
- Jackson, Howard (2016). Sözlükbilime Giriş (M. Gürlek & E. Patat, Açar.). Kesit yayınları: İstanbul.
- Kanar, Mehmet (2011). Farsça Türkçe Sözlük. Say Yayınları. 3. Baskı: İstanbul.
- Kıran, Doç. Dr. Abdullah (2017). Ferhenga Zanistên Civakî. Weşanxaneyê Nûbihar: İstanbul.
- Kırkan, Ahmet (2020). “Zazaca Sözlükçülük”. (Koor. Shahab Vali). Yazınsal Varoluştan Akademik Literatüre Kirmancca (Zazaca). Vate Yayınları: İstanbul, r. 289-310.
- Klein, W. (2001). Lexicology and Lexicography. International Encyclopedia of Social & Behavioral Sciences. (20). 8764-8768.
- Kolukısa, Ali Aycan (2016). -Sözlükbilim- Japon Sözlüklerinin Gizemi. Kriter Yayınları: İstanbul.
- Malmîsanij, M. & Aydoğan, Mistefa ûêb. (2019). Ji bo Rastnivîsînê Ferhanga Kurdî (Kurmançî)-Tirkî ya Nû. Weşanxaneyê Rûpel: İstanbul.
- Garzoni, P. Maurizio (2013). Grammatica E Vocabolario Della Lingua Kurda. Çapa Wekxwe. Avesta Yayınları: İstanbul

- Oncu, Mehmet (2015). Ferhenga Biwêjan. Weşanxaneyê Sîtav: Îstanbul.
- Önen, Abdurrahman (2008). Ferhenga Erdnigariye. Weşanxaneyê Doz: Îstanbul.
- Öztürk, M. (2017). Mela Mehmûdê Bazidî'nin Kürtçe-Türkçe Sözlüğü. Doğu Araştırmaları, (17), 57-89 .
- Saadallah, Salah (2000). Saladin's English - Kurdish Dictionary. Weşanxaneyê Avesta: Îstanbul.
- Topaloğlu, Ahmet (2009). "Sözlük". Diyanet İslam Ansiklopedisi. Cild:37: İstanbul.
- Uhlemann, Friedrich Gottlob (1855). Uhlemann's Syriac grammar: with a course of exercises in Syriac grammar, and a chrestomathy and brief lexicon prepared by the translator, Enoch Hutchinson (Trans.), D. Appleton & Broadway. Edinburgh: T.&J., New York.
- Uzun, İlhan (2013). Ferhenga Termên Kîmyevî. Weşanxaneyê Perî: İstanbul.
- Veroj, Seîd (2018). Ferheng (Midi). Weşanxaneyê Dara: İstanbul.
- Yazıcı, Tahsin (2009). "Sözlük". Diyanet İslam Ansiklopedisi. Cild:37: İstanbul.
- Yıldızhan, Veysel (2017). Bi Tarîxê Nusîyayena Xo ya Tewr Kehene Çekuyê Kirmanckî (Zazakî) (1798-1903). (Tezê Masterî yo çapenêbiyaye). Unîversîteya Artuklu ya Mêrdînî Enstîtuya zîwanê Gane yê Tirkîya: Mêrdîn.
- Yılmaz, Engin (2017). Sözlük Bilimi Üzerine Araştırmalar. Pegem Akademi Yayınları: Ankara.

Çimeyê Dijîtalî

Ferheng.org (20.11.2020). <http://legerin.ferheng.org/>

WQ ferheng (20.11.2020). <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.wqferheng>

O-Kurmanckî=Zazakî (20.11.2020). <https://play.google.com/store/apps/details?id=com.osmanaslanoglu.kurzaza>

EXTENDED ABSTRACT

Dictionaries are books that contain the vocabulary of a language, rather than lists of words. Although they differ in size and content, we can define them as reference books, as dictionaries are classified in a different area than other books, both according to their preparation purposes and according to their intended use. The history of dictionary preparation in the world reaches back to ancient Middle Eastern Civilizations. The first dictionary is Akkadian-Sumerian. Kurdish neighbors, Arab, Persian, Syriac, Armenian and Turkish dictionary preparation began relatively early for the Kurds. In short, along with the Islamic religion of the Arabs, the Persian in 9-10th century, Syriacs in the 9th century, Armenians in the 5th century and the Turks also in the 11th century the first dictionaries appeared. The first dictionary in the Kurds was by *Ahmad Khani*, with the named *Nûbihara Biçûkan*, with

the Kurmanci dialect, was written in the 17th century. The first dictionary of Kirmancki (Zazaki) was published in 1978 by Malmîsanij. To this day, except for new editions, 30 different Kirmancki (Zazaki) dictionaries have been published. Although the Kurds seem to be late in this regard, they are especially 20. after a century, they have come a long way in this area. In general, there are various dictionaries in Kurdish dialects, especially in Kirmancki (Zazaki). Turkish English Persian Japanese and some dialects such as Kurmanci, Sorani, Hewrami and Senendeci are included in these dictionaries as well as Kirmancki (Zazaki). Many of these dictionaries were prepared with altruistic feelings and amateurish methods, rather than the methods and rules of lexicography. But it is not enough to just sort words in dictionaries. A lot of work has been done on the development of dictionaries and lexicology in the world and is still being done. This work will focus on the two sub-disciplines of linguistics for Kirmancki (Zazaki) dictionaries. Both of these sub-disciplines work on dictionaries and help those who prepare dictionaries. The first is lexicography, which sets general rules for dictionary preparation and recommends regular methods. These rules provide recommendations at every stage of preparation, from the planning of the dictionary project to the audience that the dictionary will address. But sometimes the word lexicology is used instead of the word lexicography. In this study, both words were semantically separated from each other according to international definitions. The second sub-discipline is metalexicography, which makes critical studies of dictionaries from different angles and evaluates them according to objective rules. It evaluates dictionaries in many ways, from cover and layout to etymological root and IPA pronunciation, not just the sequence of words. When we looked at Kirmancki (Zazaki) dictionaries within the scope of this study, most of them were prepared to record and preserve words, and the criteria of metalexicography were ignored. But the reason for this omission is due to the situation of the Kurds. Because dictionary preparation is the task of institutions and organizations rather than individuals and requires a certain education. Unfortunately, until recent years, Kurds have been denied these opportunities. At the end of the study, a bibliography of Kirmancki (Zazaki) dictionaries published until this year (2020) was given.

Key words: Lexicography, metalexicography, lexicology, dictionary criticism, dictionaries in Kirmancki (Zazaki)

Tevgera Wergera Kurmancî li Sûrî û Tirkîyeyê

Kurmanjî Kurdish Translation Movement in Syria and Turkey

Ayhan YILDIZ*

PUXTE:

Xebatên wergerê ji bo nûjenkirina zimanan û pêşveçûna edebîyata dunyayê giring e. Zimanên dunyayê bi rêya wergerê tîn pêşberî hev û edebîyatên curbicur ên gelên dunyayê bi rêya wergerê hev dinasin. Çand û şaristanîya dunyayê, bi rêya xebatên wergerê hev nas dikin. Ji ber van egeran werger xwedî karîgerîyeke alemgiştî ye.

Hin berhem di sedsala sêyem a koçî de ji kurdî hatine wergerandin; peyre êdî berhem ji zimanên din li kurdî hatine wergerandin. Garzonî, Mehmûdê Bazidî û Fossum bi wergera kurdî re eleqedar bûne. Li Stenbol û Şamê kovarên kurdan wergerên kurmancî weşandine. Bi taybetî li Stenbolê, piştî salên 1992yan wergerên kurdî zêde bûne. Muderrisên medreseyan di qada xwe de bi awayê devkî û nivîskî karê wergera kurdî pêk anîne.

Digel ku ji serê sedsala 19an heta dawîya sedsala 20î wergera kurmancî di nav liv û tevgerê de bûye jî, tenê çend lêkolînên lokal ên akademîk ên nikirandî li serê hatine kirin. Bi vê lêkolînê me xwest rewşa wergera kurmancî ya li Tirkîye û Sûrî, ji hêla navê wergêr û berheman ve dîyar bikin. Lewre me da ser şopa wergerên kurmancî yê nivîskî ku berî salên 2000î hatine kirin û li Tirkîyeyê hatine çapkirin. Me berhemên ku ji kurdî li zimanên din hatine wergerandin û bizava wergera kurmancî û soranî li Îran, Iraq, Kavkas û Ewrûpayê li derveyî vê lêkolînê hiştine.

Bêjeyên Sereke: Werger, wergernasî, tevgera wergerê, dîroka wergera kurmancî.

ABSTRACT:

Translations are crucial to modernize languages and to improve world literature. World languages experience contact and world literature acquaintance with each other through translations. Different cultures and civilizations are aware of each other through translations. That is why translation has a worldwide function.

* **Hîndekekar, Zanîngeha Mardin Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî li Tirkîyeyê, Beşa Ziman û Çanda Kurdî / Lector, Mardin Artuklu University, Department of Kurdish Language and Culture. ayhanyildiz@artuklu.edu.tr Orcid: 0000-0002-8763-4182**

The first literary works were translated into the third century of anno hegira. After these dates, the translations from the other languages into Kurdish had continued. Garzonî, Mehmûdê Bazidî, and Fossum are among some of them who focused on Kurdish translation. After them, some Kurdish journals and newspapers published some translations in Damascus and Istanbul. Especially, after 1992 translations had been increased in Istanbul. Moreover, Kurdish instructors concerned with translation both orally and in written forms.

Even though from the beginning of 19. century to the end of 20. century the Kurdish translations were a hot area, there are a small number of academic studies on this area. In this study, we reveal the literary translation situation of Kurdish in Turkey and Syria by giving the name of literary work and writer. To reach this purpose, we search for the traces of literary translations which published before 2000 in Turkey. We just keep out the literary translations which translated from Kurdish to other languages. In addition to that, the Kurmanji and Sorani Kurdish literary translations in Iraq, Iran, Caucasus, and Europa are also excluded.

Keywords: Translation, translation studies, Translation Movement, kurmanji translation history

1. DESTPÊK

Ji qedîmî zeman ve gelek neteweyên dunyayê li gor derfetên xwe bi zimanê xwe berhemên edebî hûnane, xebatên zanistî nivîsîne û di nav tuxûbên civaka xwe de belav kirine. Roj hatîye ku van gelan, di pey berhemên zimanê xwe de pêdivî bi famkirina ji berhemên zimanên din ku gelên dunyayê ew hilberane dîfîye û ji bo vê daxwaza xwe, wan serî li karê wergerê daye. Merivên ku di biwarê hînbûna zimanên biyanî de jîr bûne, jê berhem wergerane zimanê xwe. Ev tevger, bi domana demê re her ku çûye zêdetir bûye û wê ji rewşa amatorîyê ber bi profesyonelîyê ve gav avêtîye.

Ji bo ku vebêjerê/a edebîyatê, di hêla zimên de pêşve biçê û zimanê xwe dewlemend bike, ji zimanê xwe yê maderî, hin metnên edebî ji zimanê xwe yê maderî werdigerîne zimanê biyanî, ango zimanê xwe yê duyem ku pê dizane. Ji ber ku edebiyat bizav û tevgereke “nêvdewletî” û “navneteweyî” ye, her gelek li gor taqet û derfetên xwe, berhemên edebiyata cîhanê jî werdigerîne zimanê xwe. Lewre gelek edîbên binavûdeng ên edebiyata dunyayê ku hene, bi karê wergerê re eleqedar in. Karê wergerê, di jîyana komelgehî ya gelan de ji bo geşedan û peresana çand û zanistê karekî gewre û pêwist e. Kedkar û xemxurên edebîyatê, ji bo ku gencîneya xwe ya peyv û bêjeyan dewlemend bikin, her bi karê wergerê re radi-bin û rûdinin. Wergêr, gava karê wergerîyê dike, çawa ji çanda hilber a zimanê berhemê behremendî dibe, pê re jî hin dewlemendîyên edebî li çand, huner û zimanê xwe yê neteweyî zêde dike. Ji bo ku neteweyek bigihîje asta şaristaniya hemdem, hewl dide ku edebiyata xwe jî bigihîjîne asta edebiyata hemdem. Civak,

bi rêya edebiyatê, xwe diguherîne, bi pêş ve diçe û digihîje gelên din ên cîhanê. Ev jî, bi wê rê û rêbazê ye ku çi edebî bin, çi jî zanistî bin berhemên gelên cîhanê li zimanê xwe yê neteweyî wergerîne. Ji ber vê sedemê ye ku rabûn û rûniştina bi karê wergerê, wekî *tevger* û *bizav*ekê ketiye navenda çand û şaristanîya dunyayê.

Herçiqas mîna bizav û tevgerên wergerîya gelên dunyayê, raburdûyeke dûredirêj a karûbarên wergerê di kurmancî û goranî de heye jî, piştî ku ev her du diyalekt ji derfetên dewletî bêpar û pişk man, berhemên ku ji van li zimanên din hatin wergerandin û yên ku ji zimanên din li van hatin wergerandin kêmbûn. Em ji çavkanîyên dîrokî (el-Meranî, 2016, s. 118) serwest dibin, çawa ku berhemên zanistî û edebî ji zimanên mîna suryanî, grekî, farisî û sanskrîtî di sedsala 9an a mîladî de li zimanê erebî ku wekî *lingua franca*ya Serdema Navîn ê cografîya musliman dihat naskirin hatine wergerandin, hîna berî bi 1000 salî berhemên zanistî ji zimanê kurdî li zimanê erebî hatine wergerandin.¹

Di bizav û tevgerên wergerî de helbet berhemên wan gelên ku ji alîyê edebîyat, zanist û şaristanîyê ve bi pêş ve çûne li zimanên gelên ku di van qadan de li paş mane dihên wergerandin. Di karê wergera edebî de gava behsa wergerandina berhemên edebî dihê kirin, bivê nevē, têgiha *adaptasyonê* jî derdikeve pêşberî merivan. Ji lew re digel taybetmendiyên wergerê, yê adaptasyonê jî cîyê xwe di qada wergerê de girtîye. Werger, bi “zimanê devkî”, “şîyanwerîya wergerê”, “behremendîya wergêr”an û taybetmendiyên metnên wergerandî re peywendîdar e. Çawa ku wergera hundirzimanî (intralingual) çêbûye, wergera navzimanî (interlingual) jî ketiye nav geşedanê. Bi domana demê û encama şaxvedana wê re karûbarên wergerê, di nav şaxên zanistî yê beşerî û sosyal de wekî şaxekî xweser û “disîplîneke serbixwe” yê bi navê “wergernasî” cîyê xwe girtîye. Wergernas, ji bo baştirkirina karê wergerê her xebitîne û wan jê re stratejî û teorî jî danîne. Heta wan cesaret kirîye ku pirtûkên pîroz ên dîni jî li zimanên xwechî yê gelan wergerînin û bi vî awayî wergera zimanên curbicur ên neteweyên dunyayê derxistine pêş.

Ji ber ku wergernasî wekî şaxekî zanistê di ziman û edebîyata kurmancî de nû ye û ji nîvê sedsala 19an ve hîna nû bi awayê pisporî dest pê kirîye (Nemir, 2010, s. 1), bivê nevē term û têgihên wê yê binşaxî jî nû çêdibin. Di xebat û lêkolînên wergerê de term û têgihên mîna werger, wergêr, pîşeya wergêrîyê, wergernasî, adaptas-

1 Zimanê tercihkirî, dibe ku ji nav koma diyalektên binbanê yek zimanekî jî hatibe neqandin, dibe ku di nav zimanên ku malbatên wan cîya cîya ne de ji bihe eyîşandin. Li Ewrûpayê ji bo zimanê berbelav, *lingua franca* dibêjin. Li welatên ku gelek ziman di nav hev de dijîn dewlet, tenê yek zimanekî ku axiverên her yek ji van zimanan pê ji hev fam dikin tercih dike. Çawa ku di nav tuxûbên dewletekê de zimanê tercihkirî heye, li seranserî dunyayê jî zimanên wisa hene. Di roja me de li dunyayê zimanê *lingua franca*, êdî zimanê îngilîzî ye (Demir & Eker, 2018, s. 9).

yon, yekeyên wergerê, zimanê berhemê, zimanê wergerê, metnê wergerandî, teorîyên wergerê, cureyên wergerê, stratejîyên wergerê û etîka wergerê derdikevin pêş û pêdivî bi pênasekirina wan çê dibe. Organên weşana wergerê, dam, dezga û raburdûya dîrokî ya wergerê, di ziman û edebîyatên dunyayê de cîyekî gewre digire. Wergerên ku ji kurdî, bo zimanên din û ji zimanên din bo kurdî hatine kirin helbet hene; lê ev lêkolîn bi taybetî têkildarî wê “bizava wergerê” ye ku berî salên 2000î di kurdîya kurmançî ya Sûrî û Tirkîyeyê de serî daye. Xebatên bizava wergerê yên kurmançî ku li Başûr (herêma Behdînan û kurmançînivîsên nav tuxûbên sîyasî yên Kurdistanê Iraqê), li hêla Eyaleta Azerbeycana Îranê, tevgera wergerê ya kurmançî ya li Kavkas û Ewrûpayê (Dîyasporayê) ji alîyê kurmançîaxiv û kurmançînivîsan ve di asta “pirtûkan” de hatine kirin, di nav vê lêkolînê de cih negirtine. Li vir amanca me ji bêjeya têgihî ya “tevgera wergerê”, ne wergera devkî (interpretation/interpretating); bes tenê wergera nivîskî (translation) ye.

2. TÊGIH Î TERMÊN TÊKILDARÎ WERGERÊ

Bêjeya *wergerê* ku ji alîyê binyada xwe ve dariştî ye, ji pêşgira “wer-” û fîl, yaxud paşgira “ger-”ê pêk hatîye. Ji hêla avasazîya xwe ve mîna ye bêjeya *wergirtin* û *werdayînê*. Werger, ji zimanekî veguhastina zimanekî din e (Farqînî, 2000). Bi kurmançîya xwarîn/jêrîn navê wergerê *werger*; bi kirmanckî/zazakî *açarnayîş* e. Li gor ferhenga erebî (ترجمه) *terceme*, şirovekirin, zelalkirin yaxud neqilkirina/qelibandina kelamekî ji zimanekî bo zimanekî din e (Huseyn 2012, 75). Ji karê ku berhemek yaxud gotinek ji zimanekî bo zimanekî din tê wergerandin re *wergerî* tê gotin. Ji wê nivîs, yaxud berhema ku ji zimanekî bo zimanekî hatîye wergerandin re jî tercume ango *werger* tê gotin (Öner, 1982, s. 403). Ev pênaseyên jorîn ên ferhengî û termî yên wergerê, helbet têra pênaseya wê ya rastîn ku îro bi alîyên xwe yên cîyawaz gelek berfireh bûye nakin. Divê meriv bi çavê îro li kar û pîşeya wergerê mêze bike û bi wî awayî pênaseyêke layîqî wê bike.

Bêjeya wergerê, ji ber dewlemendîya wate û fonksîyona xwe ya di zimanên dunyayê de ne tenê bi yek têgihê, belkî bi du, yaxud zêdetir têgihan cih girtîye. Bi zimanê îngilîzî bêjeyên *translation* û *interpreting*, bi zimanê fransî *traduction* û *interprétation*, bi zimanê almanî *übersetzung* û *dolmetschen* ji bo têgiha wergerê hatine bikaranîn. Herçiqas wergera devkî û wergera nivîskî ji hev cîya bin jî, di zimanê tirkî de ji bo van her du wergeran tenê têgiha *çeviri* tê bikaranîn. Çi heye ku di bin banê wateya *çeviri* de sê wate hene: Wekî şîyanwerîya wergerê werger, wekî enca ma şîyanwerîya wergerê ji bo metinê wergerandî werger û wekî teorî, têgih, stratejî werger. Digel van taybetî û hurgilîyên wergerê têgiha wergerê di ferhenga TDKê de wiha hatîye pênasekirin: “1) Ji zimanekî neqilkirina zimanekî din, tercumekirin, 2) Nivîs yaxud pirtûka ku ji zimanekî bo zimanekî din hatîye wergerandin.” Ev pênase ji bo hêmanên ku di nav bizava wergerê de hene têr nake. Çunkî di wergerê

de kar (ew behremendî û şîyanwerîya ku di pêvajoya karê wergerê de derdikeve pêş) û hilberîna metnî/deqî (metnê ku piştî karê wergerê derdikeve meydana) heye. Îca ew wergerên ku di nav hundirê zimanekî bi xwe de dihên kirin û wergera devkî li derveyî vê pênasayê mane. Werger ku heye ne tenê neqilkirina metnekî nivîskî ji zimanekî bo zimanekî din e (Gürçağlar, 2016, s. 11-12).

Peyva wergerê di ferhenga Oxfordê ya îngîlîzî de wuha derbas dibe: “Tevgera wergêranê (yan jî encama wê); veguhezîn (transfer), kişandina [tiştêkî] ji kesekî, cihêkî, mercekî bo yekî din; tevger yaxud pêvajoya wergerandina ji zimanekî bo yekî din, di heman demê de berhema vê, versiyona bi zimanekî din e” (Yıldırım-çakar, 2016, s. 6). Werger (traduction), navê wê neqlê ye ku wergêrek, metnekî ji zimanê wî yê siruştî werdigerîne zimanekî din (Rakova, 2016, s. 223). Ji bo wî karê ku metnek ji zimanekî bi bal zimanekî din ve dihê wergerandin werger, ango tercume tê gotin. Ji kesên ku bi devkî vî karî dikin û vî karî ji xwe re kirine pîşe re *tercuman* tê gotin. Ji kesên ku karê wergerê, bi awayê nivîskî dikin re *wergêr* (translation) tê gotin (Îzoli, 2013, s. 622).

3. RABURDÛYA DÎROKÎ YA WERGERÊ

Zanista wergerê, di dîroka mirovahîyê de mîna şaristanîyê xwedî raburdûyeke qedîm û kevnar e. Li ser rûyê erdê ku jîyana niştêcihî dest pê kirîye û çawa zimanên mirovan cîyarengî bûne, gava hatine cem hev, wan pêdivî bi hewla wergerê dîtîye. Ji bo pîranîya gel û neteweyên dunyayê, raburdûyeke dîrokî, zanistî û edebî ya zanayên wergêr û zanista wergerê heye. Gava meriv berê bala xwe dide ser vê raburdûyê, dibîne ku li hêla Rojhilat bi awayekî; li hêla Rojava, bi awayekî din zanista wergerê ketîye nav geşedanan. Di zimanên dunyayê de cara ewil ji kîjan zimanî ber bi kîjan zimanî ve werger hatîye kirin cîyê mereqê ye; lêbelê ji ber ku zimanê devkî berî zimanê nivîskî ketîye jîyana mirovan, wisa dîyar e ku karê wergerê jî, serê ewil divê bi awayê devkî hatbe kirin. Di nav wergerên nivîskî de jî dibe ku cara ewil, metnên dîni hatibin wergerandin. Li vir em dê ji du hêlan ve li ser raburdûya dîrokî ya wergerê kûr bibin. Wergera li hêla Rojhilat û ya li hêla Rojava.

Li hêla şaristanîyên Rojhilatê dunyayê werger, bi rathatina hev a du şaristanîyên pêşberî hev ketîye dewrê. Li gor ku ji lêkolînên arkeolojîyê hatîye famkirin, devera ku wekî herêmeke pîrzimanî tê zanîn, Mezopotamya ye. Di salên 4500î yên BZ. de pîrzimanî li vê herêmê bi zindîti hebûye. Ji hin lewheyên ku di van lêkolînan de derketine meydana dîyar bûye ku li ser wan, bi du ziman, yaxud sê zimanan nivîs hatine nivîsîn. Di salên 3000î yên BZ. de li Misira Berê, aktîvîteyên gur û germ ên wergerê hebûne. Wergerên wê hingê, bi navê “dragomane” hatine binavkirin û wan wekî wezîfedarê serbazirganan, kar û barên wergerê pêk anîne. Di salên 2000î yên BZ. de Babil ku navenda bazirganîyê bûye û mirovan li vê derê bi zimanên cîya cîya jîyana xwe berdewam kirîye, “ferhengên duzimanî” yên *sumerî*

û *akadî* hatine dîtin. Ew lewheyên bi zimanê hîfît û Misira Berê ku ji salên 1200î yên BZ. mane û ew Kevirê Rosetta ku ji sedsala 2. a BZ. maye, têkilîya wan a bi wergerê re nîşan dide. Bi xêra du, yaxud zêdetir zimanên ser van lewheyan, çawa ku rêya çareserîyê ji xwendina zimanekî re hatîye dîtin, xwendin û famkirina ji zimanên din jî li ser vê bingehê pêk hatîye. BZ. di salên 2000î de di nav asûrî, babîlî û hîtîfîyan de katibên pispor hebûne. Wan, li mekanên mîna odeya/buroya wergerê, kar û barên danûstandina navbera welatê xwe û welatên din pêk anîne. Wan, ev karê wergerê, bi awayê devkî û nivîskî pêk anîye (Bıçkıcı, 2016).² Herwiha numûneyeke sêzimanî ya kîtebeyekê li ser Keleha Wanê heye ku ji serdema Axamenişiyan maye.

Bîrûraya Tradisyona Hermes, Bîrûraya Greka Antîk, Bîrûraya Helenîstîk, Bîrûraya Hindê û Bîrûraya Sasanî, wekî çavkanî ketine nav dîroka Bîrûraya Muslimên Berê. Cara ewil di serdema Xelîfe Umerê lawê Xetabî de hîyama ku cografyaya Îranê ket destê artêşa muslim, eskerên wî li vir berhema bi navê *Xudayîname* dît. Zimanê wê pehlewî bû û di bareyê qralên berê yên Îranê de bû. Eskerên ev berhem şand cem xelîfeyî, wî jî dest pê kir ew li zimanê erebî da wergerandin. Gava ew beşa ewil dixwêne, li xweşa wî naçe û wergerê dide rawestandî. Peyre di serdema dawî ya Emewîyan de Xalid b. Yezîd (wf. 704) bîza-va wergerê dest pê dike. Wî jî şaxên zanistî yên mîna astronomî, kîmya û tibbê berhem dane wergerandin. Wergera li zimanê erebî di serdema Ebbasîyan de, bi Xelîfe Mensûr zêde dibe; wergera birêkûpêk, cara ewil di serdema Xelîfe Me'mûn de, di sedsala 8an a Mîladî de, li Bexdadê, bi vekirina dibistanekê dest pê dike. Navê vê dibistanê Beytu'l-Hikme (Mala Zanatîyê) bû. Di vê dibistanê de wergêrên (mutercim) xirîstîyan (suryan), sabî û zerduştî (îranî) dixebitin. Sabit Îbn Qurra (sabî ye) kurê wî Qurra Îbn Sabit (bûye muslim), kurê wî Sînan Îbn Sabit (bûye muslim), Îbn Muqeffe (zerduşteki îranî ye, peyre derbasî Îslamê bûye), kurê wî Muhammed û Usman el-Dimeşqî (muslim), wergêrên navdar ên wê hingê ne (Bayrakdar, 2013, s. 6).

Di vê navendê de gelek berhemên girekî, farişî, hindî û îbranî li erebî hatine wergerandin. Di pey re sedsala 8an de Girava Îber ku Îspanyaya îro ye, ket destê Emewîyan û wan li wê derê Dewleta Endulus ava kir, wan ew şaristanîya zanistî û edebî, neqlî vê deverê kir. Di sedsala 12an de Îspanyolîyan ku bajarê Toledoyê girt bin desthilatdariya xwe, wan jî ev zanîn wergerand latînî û zimanên din ên herêmî. Bi vî awayî ew tecrubeya zanistî û wergerî, derbasî Rojava bû. Li ser vê bingehê li Rojava gelek zanîngeh hatin vekirin. Piştî van geşedanên, metbe'e jî hat bipêxistin û ew zanista ku serê sedsalan di bin destê patrîk û pederên dêr û menastiran de bû, azad bû û gihast girseyên gelan (Bıçkıcı, 2016). Xelîfe Me'mûmê

2 Ev agahî ji navnişana dijital a bi navê ceviribilim.com/?page_id=1496 hatine wergirtin. (Tarîxa pêgihîştin: 17 Kasim 2018).

Ebbasî, di serdema xelîfetîya xwe de (170/793-198/813) ferman kirîye ku komek ji filozofên grekî/yûnanî ku wan xwe li Misirê girtîye û hatine wir, bihê civandin û ev koma wan, îlmê kîmyayê ji zimanê yûnanî û ji zimanê qibtî wergerînin zimanê erebî. Li gor çavkanîyên dîrokî (Bek, ?, s. 176) ev wergera cara ewil e ku di dîroka Îslamê de ji zimanekî bi alî zimanê erebî ve hatîye kirin.

Kevneşopîya herî kevnar a Bîrûraya Hermes³ e ku medenîyeta Mezopotamya û Hewzeyaya Behra Spî li serê ava bûye. Vê kevneşopîya ramanî, berî serdema Îslamê, bi dorê bûye esil û esasê medenîyata Babil, Misir û Grekî. Çunkî ev medenîyet bi taybetî di biwarê hizrên astronomî, matematîk, sîmya, astrolojî û sêrê (sihir) de xwedan asteke pêşveçûyî bûye. Kevneşopîya Hermesî, di ramana Grekî de bi awayê “hermenotîk”ê (şirovenasî/yorumbilim) bûye disîplîneke xweser. Aristo (BZ. 384-322), navê pirtûka xwe ya ku nivîsên mentîqî tê de bi cih kirîye, danîye *Organon* û navê beşeke wê jî danîye “Hermenotîk”. Mijara wê ew e ku bi rêya ziman û mentîqê heqîqetê fam bike û şirove bike. Ev disîplîn, di zanistên Îslamî de, ji bo têgihaştin û şirovekirina *Qur’anê* hatîye bikaranîn û di nîqaşên têkildarî nass, tefsîr û te’wîlê de tê bikaranîn. Zanayên muslim ev pirtûka Aristo *Hermenotîk*, wergera ye zimanê erebî û navê *Kitabu’L-Îbare*, yaxud *Kitabu’t-Tefsîr* lê danîye. Berî serdema Îslamê peywendîyeke nêz a Sasanîyan bi Greka Antîk û çanda Hindê re hebû. Dînên giring ên Îranê Manîheizm û Zerduştî, bîrûray, hizir û ramana Îranê gelek bi pêş ve biribû. Hukumdarê Sasanî Şapûrê I. (241-172), li bajarê Cundîşapûrê ku diket hêla herêma Xozistanê, bi alîkarîya dîlên Rûmî zanista girekî neqlî vê derê kiribû. Peyre Enûşîrwan (531-579) nexweşxaneyek li wir ava kiribû û dabû ber xizmeta tebîbên Rûm û Hindê. Bi vî awayî zanista tîbbê bi pêş ve çûbû. Ji bo Îranîyên ku bûbûn Xirîstîyan, di sala 363yan de li Ruha (Urfa) û Nisêbînê mektebên dînî hatibûn vekirin. Zimanê perwerdeya van dibistanan zimanê girekî û suryanî bû. Felsefeya Eflatûn (BZ. 428-347) û mentîqa Aristo li van deran dihat tehsîlîkirin. Piştî ku ev dever ketin destê desthilatdarên muslim, bi tevî çanda Hind û Grekê, çanda sasanîyan-farsan jî li zimanê erebî hat wergerandin. Berhema navdar *Kelîle û Dimne* ku çavkanîya wê hikmeta Hindê bû, ne ji zimanê sanskrîtî; bes ji zimanê farisî li zimanê erebî hatibû wergerandin (Bayrakdar, 2013, s. 7-8).

Çawa ku sîyasetmedar û zanayên ereban ji zimanên curbicur ên biprestîj ên dunyayê ku mensûbên wan pê zanist nivîsîne berhemên zanistî wergerandine erebî, wan ji zimanê kurdî jî berhem wergerandine. Di sedsala sêyem a hicrî/koçî da zanistmendê keldanî es-Sofî (Îbn Wehşîyye) du berhemên zanistî ji zimanê kurdî wergerane erebî (el-Meranî, 2016, s. 118).

3 Hermes, di zimanê grekî de bi wateya “Hermes Trimegustus”, ango Hermesê ku sê caran hatîye pîrozîkirin tê zanîn. Li gor bawerîya mîtolojîya grekî Hermes, kurê Zeus û Maia ye û bi wî re şiveke bisihir a bi navê Caduceus heye. (tr.wikipedia.org/wiki/Hermes, tarîxa pêgihaştinê: 12.11.2020).

4. XEBATÊN TÊKILDARÎ TETBÎQA WERGERÊ

Heta niha li gor daneyên ber destê me, gotara Mistefa Aydoğan a bi navê *Werger Hunerek e*, gotara Ergin Opengîn (2011), *Werger û Wergêran di Kurmanciyê de: Paşxane û Hindek Pirsên Îroyî*, gotara Î. Seydo (2013), *Hin Pirsgirêkên Wergerê di Kurmancî de*, gotara Dîyako Haşimî (2017) *Wergernasî* û gotara bi navê *Wergerandin* a Husein Muhemed heye. Kawa Nemir jî bi zimanê tirkî gotarek bi navê *Kürtçe ve Çeviri* nivîsîye li ser malpera dijital “Kurdîlît” belav kirîye. Zafer Açar (2020) bi navê *Wergera ji Tirkî bo Kurdî û Bikaranîna Hin Peyv û Qalibên Girîng ên Kurdî di Wergerê de* gotarek di kovara “Kurdîyat”ê de belav kirîye. Tezê Ziyattin Yıldırımçakar (2016) ê bi navê *Werger Wek Kirineke Çandî -Li Ser Rîyên ji Wergernasiyê Ber bi Kurdolojiyê ve* heye. Yıldırımçakar ev xebata xwe wekî teza masterê pêşkêşî Zanîngeha Artukluyê kirîye, term û têgihên têkildarî wergerê, di asta akademîyê de ji zimanê îngilîzî wegirtine termînolojiya kurmancî.

5. KARÎGERÎYA WERGERÊ LI SER ZIMANÊN NETEWYÎ

Wergera *Încîlê* bûye wesîle ku zimanên xwecih-herêmî û neteweyî bi pêş bikevin. Di sedsala 16an de *Încîl* li zimanê almanî, danî, siwêdî û çekî hatîye wergerandin. Di vê serdemê de fonksiyoneke karîger a wergerê ji bo berbelavbûna protestanîyê çê bûye û bi vî awayî tevgera wergerê li ser sîyasetê bandor kirîye. Dêra Katolîk a Romayê, li ser wateya rast a *Încîlê* qilqilîye. Çawa ku Munday (2001) radigihîne vê dêrê ew wergerên ku derdiketin derî tefsîr û şiroveyên wê, sansur dikir, yaxud qedexe dikirin. Herçiqas dêrê wergerandina *Încîlê* ji bo zimanên xwecihî qedexe dikir jî, nekarî rê li ber vê wergerê bigire. Bi vî awayî çawa ku gel, cara ewil bi zimanê xwe yê maderî/dê pirtûka pîroz a Xirîstîyanîyê xwend û şirove kir, bi awayê civakî ket merheleya veguherînê (Gürçağlar, 2016, s. 107).

6. DAM Ê DEZGAYÊN WERGERÊ LI NAV KURDAN (KURMANCAN)

6.1. Dam û Dezgayên Perwerdehî yên Wergerê li Medreseyan

Alimên kurmancan, wergera devkî ya bi kurmancî, di serdema Mîrektîyên kurdan de, ji sedsala 16an bi vir ve di nav perwerdeya medreseyan xwe de kirîye. Alimekî van medreseyan Mela Mehmûdê Bazidî *Şerefname* ji farisî wergeraye kurmancî. Pirtûka bi navê *Calînosê Hekîm* jî dîsa alimên kurd di van dezgayên medreseyan de ji zimanekî, bi îhtîmaleke mezin ji zimanê erebî, li kurmancî wergeraye, yaxud adapteyî kurmancî kirîye. Melayên medreseyan çawa ku di pratîka dersdayîna telebeyan de wergera devkî ji zimanê erebî û farisî dikir, roja îne jî bi awayê devkî *Xutbeyên* dînî yên Îslamî bi awayê devkî li kurdî werdigerandin û neqlî cemaeta mizgeftê dikirin. *Telqîna* mirîyan ku aliman piştî defnê li ser gorê

bi erebî dixwend, li kurmancî werdigerand û mîna ku bi kurmancî hatibe nivîsîn di nav xelkê de bi dengê bilind dixwend. Vê dawîyê çend aliman ew bi awayê “nivîskî” jî wergerandin. Yek ji wan wergêran Mele Hemze Kanat e, yek Seyîd Ebdulqadir Erzen el-Findikî ye û metnên neh destxetên *Telqînan* hene.⁴

6.2. Dam û Dezgayên Perwerdehî yên Wergerê li Zanîngehan

Mebest ji sernavê vê binbeşê tenê kurmancên li Tirkîyeyê ne. Heta nuha sazî, yaxud komeleyeke modern ku kedkarên wergera kurmancî ji xwe re ava kiribin bi ber çavê me neketiye û me nebihîstîye. Jixwe bêderfetîyên maddî jî rê nadin ku wergêrên kurmancî ji xwe re sazîyên wergerê vekin. Tiştê ku heye YÖK (Sazîya Fêrkarîya Bilind/Bala) a Tirkîyeyê, di asta lîsansê de Beşên Ziman û Edebîyata Kurdî (Kurmancî) di bin banê çend Fakulteyên Edebîyatê yên zanîngehên mîna Mardîn Artuklu, Bingol, Muş Alpaslan û Tuncelîyê de vekirine, xwendekar dersa “Edebî Çeviri” (Wergera Edebî) li van deran tehsîl dikin.

7. ORGANÊN WEŞANÊ JI BO WERGERÊ

Herçiqas pîranîya weşanên kurmancî yên rojane (weşanên rojane ku rojname ne, ji ber mercên sîyasî û derfetên maddî kêm derdikevin), hefteyî û mehane (pîranîya kovarên kurmancî li Bakûr sêmhî ne) cih didin metnên wergerandî jî, wekî weşaneke xasî bi wergerê, “yekemîn kovara wergerê” ya bi kurdî (kurmancî) *Nûdem Werger* e ku di sala 1996an de li Siwêdê dest bi weşana xwe kir. Firat Cewerî ev kovar carekê tenê weşand. Wergerên ku heta derketina vê kovarê dihatin kirin, di kovarên curbicur de dihatin weşandin.

Kovarên li Başûrê Biçûk ên mîna *Hawar* (1932-1943), *Ronahî* (1942-1945), *Roja Nû* (1943-1946), *Gulistan* (1968-1997), *Gelawêj* (1979-1996), *Stêr* (1983-1994), *Xunav* (1986-1994), *Gurzek Gul* (1989-1992), *Roj* (1991-1995), *Aso* (1992-1994), *Pirs* (1993), *Zanîn* (1991-1997), *Bihar* (1994) û *Newroz* (1997) ku li Sûrîyeyê hatine weşandin (Yûsif, 1998, s. 31-32) û kovarên mîna *Medya Güneşi* (1988-1995), *Azadi* (1990) *Ronahî* (1996), *Nûroj* (1994), *Hevdem* (1992), *Hêvi* (1998), *Rewşen* (1992), *Nûbihar* (1992), *Zend* (1994), *Jiyana Rewşen* (1996), *Welat* (1994), *Welatê Me* (1995), *War* (1997-2002) û *Pelîn* (1997) ku li Stenbolê dihatin weşandin, di nav rûpelên xwe de cih didan metnên wergerî. *Nûbihar* û *Zend* hîna weşana xwe berdewam dikin. Çi heye ku heta nuha kovareke xusûsî ku mîna *Nûdem Wergerê* bi temamî ji bo tevgera wergera kurmancî weşanê bike îro li Tirkîyeyê tune ye.⁵

4 Nurettin Ertekin li ser *Telqînên kurdî* dixebite û wî metnên werger ên *Telqîna Mele Hemze*, Seyîd Ebdulqadir û çendên bînavûnişan ji bo vê gotarê ji me re rewane kirin, mala wî ava be.

5 Piştî salên 2000î çend kovar û rojnameyên din ên kurmancî li Tirkîyeyê dest bi weşanê kirîye; bes ji ber tuxûbê lêkolîna xwe me cih neda wan.

8. WERGERÎ DI KURDÎ DE

Çawa ku wergera metnên edebî yên gelên dunyayê li kurdî hatîye kirin, metnên zanistî û edebî yên kurdî jî li zimanên gelên dunyayê hatine wergerandin. Li vir bi hindikî be jî em dê behsa wan bikin. Lewra me binbeşek di bin banê vê serbeşê de da wan cure berhemên ku ji kurdî li zimanên din hatine wergeran.

8.1. Wergera Berhemên Kurdî li Zimanên Dunyayê

8.1.1. Wergera Berhemên Kurdî li Zimanê Erebi

Di sedsala sêyem a hicrî/koçî da zanistmendê keldanî Ebûbekir Ehmed b. Ali b. Qeys b. Muxtar b. Abdulkarîm b. Xerşîyya b. Bedniyya b. Bernatiyya b. Alatiyya el-Kesdani, ango Îbn Wehşîyye (w.f. 908-mîladî) du berhemên zanistî ji zimanê kurdî wergerane erebî. Navê berhema ewil ku di dîroka wergera erebî de cih girtîye *Îflahu'l-Kerm we'n-Nexl [Hilanîna Rez û Xurmeyan]* (الفلاح الكرم والنخل); navê ya din jî *Tesbîtu'l-Mîyah [Tesbîta Awê]* (تسببية المياه) e (el-Meranî, 2016). Ebubekir Ahmed b. Ali b. Qays, di zemanê Ebbasîyan de di karê wergerê de xebitîye û wê hingê wî gelek berhemên bi zimanê keldanî û kurdî wergerandine erebî. Navê tam ê berhemê ku wî ew wergeraye erebî ev e: *Îlelu'l-Miyah we Keyfiyyetu İstixraciha we İstinbatiha mine'l-Eradi'l-Mechuleti'l-Asl* e (Zozanî, 2009).⁶ Ev her du berhem, wergera ji metnên derveyî edebîyatê ne û wergera berhemên zanistî ne.

Mela Ehmedê Zivingê, bi zimanê erebî şerha *Dîwana* Cizîrî kirîye û navê *el-'Eqdu'l-Cewherî fi Şerhi Dîwani'ş-Şeyx el-Cezerî* lê danîye û di salên 1945an de li Şamê çap kirîye. Wî hem metnê *Dîwanê* bêje bi bêje ji kurmancî wergeraye erebî, hem jî şerha wê kirîye. Abdulkarîmê Memikî, berhemeke menzûm a bi navê *Mi'recu'l-Beyan Pîrika Bayanê* ku li ser îlmê beyanê ye, bi awayê menzûm û bi terzê mesnewîyê, bi kurmancî hûnaye. Wî bi xwe ev berhema xwe bi zimanê erebî şerh kirîye û di sala 1998an de li Stenbolê çap kirîye. Jan Dost digel Musîn Seyda *Adat û Rusûmatnameê Ekradiyeya Mela Mehmûdê Bazidî* wergeraye zimanê erebî û di sala 2003yan de digel parawêz û şîrovevên wê di malperan de çap bûye. Reşîd Findî, wergera wê ya erebî li Dihokê sala 2006an di Weşanxaneyê Spîrêzê de çap kirîye. (Bazidî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye* (Lêkolîn: Jan Dost), 2010, s. 23)

8.1.2. Wergera Berhemên Kurdî li Zimanê Tirkî

Nazmî (Aşîqê Sipkî/Aşîq Osman Efendî), sala 1866an *Mem û Zîna* Ehmedê Xanî ji kurmancî wergeraye zimanê tirkî (Öztürk, 2017, s. 124). Ev wergera *Mem û Zîne*, wergera ewil e li tirkî. Ahmed Faik jî ev berhem bi awayê adapteyî wergeraya tirkî (Tek, 2015, s. 107). Berhemek ji hêla Neşrîyata Hêvî Civata Telebeyên Kurdan ve li Stenbolê hatiye amadekirin û sala 1921ê di nav weşanên Çapxaneê Necmê Îstîqlalê ve hatiye çapkirin. Navê wê ye tam *Hînkerê Zimanê Kurdî Rehberê Her Du*

6 Me ev agahî ji gotara Wisif Zozanî ya malpera <https://www.timeturk.com/tr/2009/12/09/ilk-islam-kaynaklarinda-kurd-alfabesi.html> wergirtîye. (Tarîxa pêgîhaştinê: 12.11.2020)

Kurdî: Kurmancî-Babanî ye. Li pêşberî kurdîya kurmancî û kurdîya babanî/soranî, tirkî hatîye dayîn. Mihemed Mîhrî ji bo ku îsbat bike ku edebiyata kurdî heye û zimanê kurdî bi kêrî edebiyatê tê, çend xezel, beyt, stran, lawje û berîteyên kurdî wergerane zimanê tirkî û di kovara *Jînê* de parve kirîye. Memet Emîn Bozarslan sala 1968an berhema Xanî *Mem û Zîn* latînîze kiriye û wergeraye zimanê tirkî.

Wergera *Adat û Rusûmatnameê Ekradiyeya* Mela Mehmûdê Bazidî li zimanê tirkî sala 1998an li Stenbolê Weşanên Pêrî çap kirîye (Bazidî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye* (Lêkolîn: Jan Dost), 2010, s. 23)

8.1.3. Wergera Berhemên Kurdî li Zimanê Farisî

Muhemmed Ezîz Pûr Daşbendî *Adat û Rusûmatnameê Ekradiyeya* Mela Mehmûdê Bazidî wergeraye zimanê farisî (Bazidî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye* (Lêkolîn: Jan Dost), 2010, s. 23).

8.1.4. Wergera Berhemên Kurdî (Kurmancî) li Zimanê Fransî

A. Jaba, hinek berhemên kurmancî û destnivîsên M. Mehmûdê Bazidî yên mîna *Durru'l-Mecalis* wergeraye zimanê fransî. Nureddîn Zaza, digel lêanînan/ adapteyan, hin çîrokên fransî ku gelek ji wan di kovara *Hawarê* de derketine, di sala 1968ê de çap kirine. Nureddîn Zaza, salek berî mirina xwe *Mem û Zîn* wergeraye zimanê fransî.

8.1.5. Wergera Berhemên Kurdî (Kurmancî) li Zimanê Îngilîzî

Çawa ku M. Yonat (2020) amaje pê dike, xebatên li ser wergera metnên kurmancî bi zimanê îngilîzî, diçe heta Jardînî (Yonat, 2020, s. 54). Jardin (1922), di dawîya xebata xwe ya bi navê *Bahdînan Kurmanji* de cih daye hin metnên kurmancî û wergera wan a îngilîzî li pêşberî wan nivîsye. Navê metnekî ji wan *Riz et Tiri û Mivîsh* e, yek ji *Felalîhi yan Felaheta* ye. Zimannasên mîna Ritter (1971) li ser devoka Midyadê, Blau (1975) li ser devoka Amêdiye û Jastrow (1977) li ser metnên devoka kurmancî ya Sincarê xebitîne (Yonat, 2019, s. 27) û wan metnên kurmancî li îngilîzî wergerane.

8.2. Wergera Berhemên ji Zimanên Dinyayê li Kurmancî

8.2.1. Wergerên ji Zimanê Îngilîzî li Kurmancî

Samî Hezîl koleksiyoneke *çîrokên* Edgar Allan Poe wergeraye kurmancî. Kawa Nemir hinek ji "roman" û "helbest"ên edebiyata Îngilîzî û Amerîkanî wergerane kurmancî. Wî ji Shakespeare, Edgar Allan Poe, Herman Melville, Oscar Wilde, William Butler Yeats, Samuel Beckett, Walt Whitman, Emily Dickinson, T.S. Eliot, Ezra Pound, William Blake, John Keats, Sylvia Plath, James Joyce û ji nivîskar û helbestvanên edebiyata cihanî berhem wergerane. Bi taybetî wî hemû soneyên Shakespeareyî wergerane kurmancî. Abdurrahman Çelîk çend metnên edebî ji îngilîzî wergerane kurmancî û di hejmarên berî 2000î yên kovara *Jiyana Rewşenê* de belav kirine.

8.2.2. Wergerên ji Zimanê Fransî li Kurmancî

Wergereke kevn a *Încîlê* di 1947ê de, bi wergêrana Kamuran Alî Bedirxan û Thomas Boisê keşeyê Domînîkan, li Beyrûdê, bi tîpên latînî û erebî hatîye belav-kirin. Celadet Alî Bedirxanî *Çîrokeke* bi eslê xwe îngilîzî, ji fransî wergera û di 1943yan de li Şamê çap kir (Öpengin, 2011)

8.2.3. Wergerên ji Zimanê Tirkî li Kurmancî

M. Mehmûdê Bazidî (1797-1867), sala 1857an *Leyla û Mecnûna* Fuzûlî ji zimanê tirkî wergeraye kurmancî (Öztürk, 2017, s. 113), M. Mahmûd ji Alexandre Jaba re destana *Leyla û Mecnûn* di dosyeya 31ê de qeyd kirîye. Di heman arşîvê de şeş dosye stran û lawje hene, lê Alexandre Jaba wan wek berhemên “anonîm” qeyd kirine. Umer Ferid, sala hicrî/koçî 1308an (mîladî,1891), berhemeke dînî ya bi navê *Îlmîhalê* ji zimanê tirkî wergeraye kurmancî. Amanca vê berhemê ew bûye ku zanînen dînî hînî zarokên kurdan bike. Meclîsa Muarîfîn a wîlayeta Mamuratulazîzê musade kirîye ku xebateke bi vî awayî bihe kirin û walî jî emir daye. Lewra li Mamuratulazîzê, di çapxaneyê bi navê Mamuratulazîzê Metbeesi da hatîye çapkirin. Mutercimê vê pirtûkê Umer Ferid, wê hingê di mekteba bi navê Mamuratulazîzê Îdadî Mektebî da mamosteyê *Tarîx-i Umûmî* ye. Nusxeyeke vê berhemê di Îstanbul Büyük Devlet Kütüphanesi de bi demirbaşê “Bayazıt 7515” qeydkirî ye (Serfiraz M. , 2015, s. 207). Wisa dîyar e ku ev berhem, ji ber ku berî pirtûka Umer Ewnî Efendiyê Xerpûtî ya bi navê *Qewaid-i Lîsan-i Kurdî* ku sala 1912an hatîye çapkirin, dibe ku berhema ewil a wergerî ku li herêma Kurdan hatîye çapkirin ev *Îlmîhal* be.⁷ Di vê pirtûkê da ilmê bingehî yê dînê Îslamê ku têkildarî eqîde û îbadetê ye, li gor asteke sivik hatîye dayîn. Fiqha/Huqûqa Îslamî ya Mezhebê Henîfî bingeh hatîye girtin. Berhem, mîna *Hînkerê*, du zimanî ye. Di rûpelên milê rastê de tirkîya Osmanî; di rûpelên milê çepê de kurmancîya wê heye. Temamîya wê 45 rûpel e. Li ser rûpelê bergê wê, wiha hatîye nivîsîn: “Turkçeden Kurd Lîsanina Mutercem ‘Îlm-i haldir”.

Helbesta ewil ku ji tirkî li kurmancî hatîye wergerandin, li gor agahiyên a niha yê ber destê me, helbesteke Mehmed Akîf Ersoy e ku ji aliyê Modanî X. ve hatîye wergerandin û sala 1913’an di rojnameya *Rojî Kurd* de hatîye weşandin (X., 2002, s. 3). Peter Lerch di kitêba xwe de, ya bi navê *Forschungen uber die Kurden und die Iranischen Nordchaldaer* cih dide wergera kurdî ya hejmareke çîrok û metelokên ji zimanê tirkî (Öpengin, 2011).

Abidînê Amedî berhema Seîdê Kurdî *Risala Biratiyê* ji zimanê tirkî wergeraye kurmancî û Weşanxaneya Nûbiharê di sala 1992yan de ew li Stenbolê çap kirîye.

7 Ciyê baldariyê ye ku Şêx Elaeddînê Xeznewî, di salên 1950yan de bi navê *Tuhfetü'l-'Elaiyye* be - hemeke tesewwufî û eqîdeyî nivîsîbû ku hêla wê ya ilmîhalî jî heye. Ev berhema wî piştî salên 2000î li zimanê tirkî hatîye wergerandin û Weşanxaneya Semerkandê ew çap kirîye.

Li gor daneyên ber destê me yekem wergera Risaleyê ye ku bi alfabe ya latînî hatîye çapkirin. Hamza Yetim û Suleyman Çevik *Peyivên Biçûk* wergeraye û Nûbiharê ew di sala 1992yan de li Stenbolê çap kirîye. Sabah Kara *Peyiva Bîst û Seyemîn* a Seîdê Kurdî ji zimanê tirkî wergeraye kurmançî û Nûbiharê ew di ala 1992yan de çap kirîye. Abdulkadir Badilli *Peyivên Biçûk* ji zimanê tirkî wergeraya kurmançî û Envar Neşrîyat ew di sala 1992yan de li Stenbolê bi alfabe ya erebî ya kurmançî ya klasîk çap kirîye. Helbet wekî din jî dibe ku hebin; bes ên rasterast ku bi ber destê me ketin tenê ev bûn. Songul Keskin *Hikayeyên Suzan Samancı* ji tirkî wergerandine û navê *Bajarê Mirinê* lê danîye, Ruken Bagdu hikayeyên M. Magrosyan wergerandine kurmançî û navê *Li Ba li Wan Deran* lê danîye, Osman Özçelik bi navê *Rojeke Ivanoviç* berhemek wergeraye û Avestayê ew berî salên 2000î çap kirine.

8.2.4. Wergerên ji Zimanê Ermenî li Kurmançî

Sala 1860ê pirtûkeke bi navê *Ayneparan Alifbe Cuz Kurmançî* li kurmançî hatîye wergerandin. Armanca wê, hînkirina zarokên ermenî yên li Kurdîstanê bû ku bi zimanê ermenî nizanîbûn. Ev ew pirtûk e ku *Încîlê* rave û şîrove dike, 56 rûpel e û 42 wêne tê de hene. Her rûpel ji du situnan pêk tê, stûnek bi kurdî; ya din bi zimanê ermenî ye. Ev jî diyar dike ku nivîskarên ermenî, serê ewil ew bi zimanê ermenî nivîsîne, peyra ew wergerandine kurdî. Lewra ew yekemîn pirtûka kurdî ye ku *Încîlê* şîrove/tefsîr dike, yekemîn pirtûka kurdî ya pedagojîk a pexşan e ji bo zarokan⁸, yekemîn pirtûka kurdî ye ku behsa dîroka zimanê kurdî dike, yekemîn pirtûka kurdî ye ku illustrasyonên kurdî tê de hene û yekemîn pirtûka kurdî ye ku herfan ji bo kurdî formule dike. Di vê pirtûkê de ferhengeke bi kurdî-ermenî jî cih digire ku tê de 300î zêdetir peyv hene (Yıldırımçakar, 2016, s. 49).

Cemîyetên misyoner ên mîna American Bible Society û British and Forcin Society, wergera kurdî ya *Încîlê*, bi alfbeya ermenî, di nav salên 1856, 1857, 1872 û 1891ê da li Stenbolê çap kirine. Di sala 1880an de pirtûkeke bi navê *Yerkaran* bi tîpên ermenî hatîye çapkirin û beşeke wê, wergera îlahiyên xristiyanîyê ne li kurdî û ev li Xarpetê çap bûye (Serfiraz M. , 2015, s. 207). Li gor ku Thomas radigihêne, çend keşeyên ermenî û mezmûnên wê yên bi navê Amirkhaniyan, Der Ghazarian û Abalahadiyan, *Peymana Nû* ya *Încîlê* sala 1891ê li kurmançî wergerandîye (Yıldırımçakar, 2016, s. 51).

8.2.5. Wergerên ji Zimanê Grekî li Kurmançî

Yekem kitêba ku ji zimanê grekî bo kurdî hatî wergêran, *Încîla Matthew* e ku sala 1856ê bi elifbeya ermenî li Stenbolê hatîye belavkirin. Mîsyonerên mesîhî yên ermenî, ev kitêba ku di heman demê de yekemîn kitêba kurdî ya çapkirî ye, ji zimanê yûnanî wergêrane kurdî. Li dû wê, sala 1961ê, wergereke din derket ku

8 Divê li vir em *Nûbihara* Ehmedê Xanî jibîra nekin ku berhema ewil a kurmançî ku cara ewil wî ji bo perwerdeya sebîyan hûnaye.

ew jî şîrove û raveya *Încîlê* bû û li Stembolê çap bûbû. Navê wê *Alfabece* ye û bi kurmançî ye. Di wê kitêbê de amanc têgihandina zarokan e (Öpengin, 2011). Ev beşa *Încîlê* jî aliyê waîzekî ermenî Stepan ve li Tirkiyê [li Diyarbekir] bo kurmançî tê wergerandin û jî aliyê British and Foreign Bible Society ve tê çapkirin. Di çavkaniyan de yekem pirtûka ku bi kurdî çap bûye, wekî wergera *Încîlê* ya 1857an de xuya dike. Li gor Ferhat Pirbal ev *Încîl*, jî bo dîroka *wergera zimannasiyê ya danberhevî/berawirdî* (comparative linguistic translation) giring e. Di heman demê de di qadên mîna termînolojî, sentaks û morfolojîyê de jî xebateke gewre ye (Yıldırımçakar, 2016, s. 48-49).

8.2.6. Wergerên ji Zimanê Farisî li Kurmançî

Mela Mehmûdê Bazidî (1797-1867), sala 1858an cildê yekem ê *Şerefnameya Mîr Şerefxanê Bedlîsî* jî orijînalê wê ya farisî li ber nusxeya Zêrnov wergeraye kurmançî û navê *Tewarîxî Qedîmî Kurdistan [Dîrokên Qedîm ên Kurdistanê]* lê danîye (Bazidî, Camî'eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmançî, (Amadekar: Ziya Avcî), 2010). Wergera ewil û muntezem ku bi awayê şareza li kurmançî hatîye kirin ev e (Nemir, 2010, s. 1). Ebdurrehman Şerefkendî/Hejar (1920-1990) *Şerefname* wergeraye kurdîya sorî û sala 1972yan ev werger li Tehranê hatîye çapkirin. M. S. Cuma, *Şerefname* jî wergera Hejar a sorî wergeraya kurmançî û li Dihokê çap kirîye. Zîya Avcî jî, jî heman wergera sorî, wergeraya kurmançî û li Stenbolê çap kirîye. (Celalî, 2019, s. 17-18). M. Mehmûdê Bazidî (1797-1867) *Îskendernameya Nizamî Gencewî* (1141-1205), jî zimanê farisî wergeraye kurmançî (Bayezîdî, 2010: 15, s. 17). Ev wergera wî, bi awayê nezmî ye; ne pexşan e. Wî *Gulistana Se'dîyê Şîrazî* jî zimanê farisî wergeraye kurmançî (Bazidî, Camî'eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmançî, (Amadekar: Ziya Avcî), 2010, s. 22).

Mela Mûsayê Hekarî *Durru'l-Mecalis* jî zimanê farisî⁹ wergeraye kurmançî. Di heman rûpelê destnivîsê de hem farisîya hîkayeyan hem kurdîya wan (bi alfabe-ya erebî û bi alfabe-ya latîn), hem jî fransîya wan heye. Cîyê baldariyê ye ku Jaba, bi awayê alfabe-ya fransî, metnê kurdî yê hîkayeyan jî, li ber metnê wê nivîsîye. Destxeta wê, di arşîva Jaba da ye. Cureyê edebî yê vî metnî hîkaye ye. Navê her hîkayeyekê bi awayê "hîkayeya yekê", "hîkayeya duyê" û wisa hatîye nivîsîn. Ev berhem di Koleksiyona Destnivîsên Kurdî ya A. Jaba de bi reqema KURD 40, KURD 41/a û KURD 41/b hatîye qeydkirin. Nusxeyên bi reqema KURD 40, KURD 41/a bi kurmançî ne; nusxeya bi numreya KURD 41/b wergera wê ya fransî ye.¹⁰

9 Li gor qenaeta Mustafa Aslan dibe ku eslê vê berhemê kurdî be û van melayan ew jî kurdî, li zimanê farisî wergerabe (07.11.2020).

10 Ji bo agahiyên berfirehtir bnr. Hêmin 'Ömer Xoşnaw, *Durru'l-Mecalis: Yekemîn Komele Çirok le Mêjûy Pexşanî Kurdî-Wergêran da*, Çapxaney Hêvî, Hewlêr, 2019.

Ji hêla dîroka xwe ve wergerên ji farisî li kurmancî, nêzî wergerên ji farisî li kurdîya goranî ne. Xanay Qubadî (1672-1754) *Xosro û Şirîna* Nîzamîyê Gencewî, bi awayê naverokî wergeraye û adapteyî kurdî kirîye. Wisa xuya dike ku ev “hikayeya gel”, di cureyê xwe yê edebî de “yekem werger” e ku ji zimanê farisî bo kurdî hatîye wergerandin. Qubadî mesnewîya *Leyla û Mecnûn û Îskendernameya* Gencewî bi awayê naverokî wergeraye kurdî (Pîrbal 2002, 27). Li gor van agahîyan metnên ewil ên edebî ku ji zimanekî li kurdî hatine wergerandin ev in. Kamuran Bedirxan ku *Çarînên Xeyam* wergerabû kurmancî, Avestayê ew li Stenbolê berî salên 2000î çap kirîye. Sabah Kara *Rubâyata Omer Xeyam* ji zimanê farisî wergeraye kurmancî û Weşanxenaya Nûbiharê ew di ala 1992yan de li Stenbolê çap kirine.

8.2.7. Wergerên ji Zimanê Suryanî li Kurmancî

Pederekî bi navê ‘Ebdulehed Elqoşî b. Ebdîşo ku keşeyê Rebban û Mar Hor-mizd e, sala 1897an berhemeke bi navê *Kitaba di Turas Mamilla Kartwaya/[Grame-ra Zimanê Kurdî]* bi kurmancîya badînî; lêbelê bi xetên suryanî nivîsiye û ev li Aradanê, anglo li Amedîyeyê hatîye kopîkirin.¹¹ L. O. Fossum di dawîya xebata xwe ya bi navê *A Pratical Kurdish Grammar* de, cih daye metnekî wergera *Încîla Yuhenna Bab 1ê*. Wî ev metin digel kitêba xwe, sala 1919an li Massachusettsê daye çapkirin. Wî, rêzimana xwe li ser kurmancîya Mukrî û Mehabadê amade kirîye û ferhengek jî li dawîya wê bi cih kirîye (Kurdo, 2013, s. 21). Mînakên ji zimanê suryanî jî bi alfebeya xwe ya xweser di berhemê de cih girtine.

8.2.8. Wergerên ji Zimanê Erebi li Kurmancî

Li gorî agahiyên Thomas ku ji *British and Foreign Bible Society* vediguhêze, pîskoposê Katolik-Keldanî Şevrîz (Shevriz) metnê *Încîlek*, ji zimanê erebî wergera kurdî û sala 1826an temam kir. Alimên kurdan ew carek xwendîye û wan dîyar kirîye ku xelkên Kurdîstanê bi çend zaravayên cîya cîya xeber didin, nikarin ji wê fam bikin; lewra ew nehatîye çapkirin (Yıldırımçakar, 2016, s. 51-52).

Mela Ebdurrehmanê Melakendî *Zurûf* û *Terkîba* kurmancî ya Mela Yûnusê Erqetînî bi zimanê erebî haşîye kirine. *Zurûf* 6; *Terkîb* 20 rûpel e. Li gor tarîxa li ser rûpela dawî ya vê kitêbê, Melakendî ew di sala 1891ê de nivîsiye.¹²

Xelîfe Yûsuf (1885-1965), *Eqîdeya Îmanê ya Îslamê, Fiqha Îslamê û Tecwîda Qur’anê* bi awayê adepteayî (Girdarî, 2003, s. 21) ji zimanê erebî wergeraye kurmancî û giştan

11 Ji bo agahiyên zêdetir bnr. Mustafa Deqhan, “Gramerek Kurdî ya Garşûnîxet ji Bexdadê”, (We - gera ji Îngilîzî: Mehmet Şirin Filiz), *Nûbihar*, İstanbul 2019, r. 10.

12 Dawudê Bagurî yê Erxenîyê ev destxet nîşanî me da û me fotokopîya wê kêşa. ‘*Ewamila* Curcanî, *Zurûf* û *Terkîba* Mela Yûnis gişt di heman destxetê de ne. Li jorê metnê berhemana; li jêra wan jî haşîye ne. Melakendî haşîyeya ‘*Ewmaila* Curacanî jî bi zimanê erebî nivîsiye. Li ser bergê pêşî yê vê destxetê bi herfên erebî “Sahibehu we malikehu Feqî Muhemmed Benî Adem” hatîye nivîsandin.

di bin bergê *Îrşadu'l-Îbadi min 'Ewami'l-Mu'minîn* de daye çapkirin. Di nav van de wî pirtûka *Tecwidê* li gor naveroka *Hidayetu'l-Mustefid fi Ehkami't-Tecwîda* Ebû Reyne ya bi zimanê erebî, bi kurmançî amade kirîye. Xelîfe Yûsuf, berhemeke matematîkê bi navê *Usûla Meratibê Hisab* ji zimanê erebî bi awayê adapteyî wergeraye kurmançî; bes ve nehatîye çapkirin (Bêcirmanî, 2003, s. 27). Tesrîfeke erebi li kurmançî hatîye wergerandin û destxetê wê li Dîyarbekirê di pirtûkxaneyê destxetan de mewcûd e. Koda wê 1949 e, 81 rûpel e û sala îstînsaxa berhemê 1304/1897 e.¹³

Modanî Xelîl, qismek ji "Tefsîra Şerîf" a Şêx Muhemmed Ebduhu wergeraye kurmançî û sala 1913an di hejmarê 3yan a kovara *Rojî Kurd* de weşandîye.

Kamiran Alî Bedirxan *Încîl* ji zimanê erebî wergeraye kurmançî. Kamiran Alî Bedirxan 36 *Çarînên Xeyam* ji zimanê erebî wergeraye kurmançî. K. Alî Bedirxan gelek sûretên *Qurana Pîroz* ji zimanê erebî li kurmançî wergerane û di kovara *Hawarê* de beş bi beş belav kirine. K. Alî Bedirxan bi qasî 700 *Hedîsên Cenabê Pêxember* wergeran û di kovara *Hawar* ê (1933) de beş bi beş belav kirine. Ehmed Hilmî Qoxî ed-Diyarbekirî (w.), *Xayetu't-Teqrîba* Qadî Ebû Şucaî bi kurmançî şerh kiriye û navê *Hediyetu'l-Hebîb* lê daniye. Li gor ku di dawîya wê de qeyd kiriye, wî sala 1994'an ev şerh qedandîye.¹⁴ Şarihê wê, du beşên mensûr jî, bi navê "Behsa Qur'anê" û "Behsa Xilafetê" lê zêde kiriye.

Abdullah Varlı, di sala 1994an de *Quran* wergeraye kurmançî û navê *Qur'ana Pîroz û Arşa Wê ya Bilind* lê daniye û Sîpan Yinevi ew li Ankarayê çap kirîye. Mela Muhemedê kurê Mela Yehya Nîvelî, *Qur'an* bi kurmançî tefsîr kirîye, navê *Tefsîra Şîrîn* lê daniye, Zeynelabidîn Amedî bi xetta destê xwe nivîsîye û Çpaxaneyê Diyarbekir Sozê ew di sala 1995an de bi awayê destxetî çap kirîye.

Jan Dost, helbestên Selîm Berekat ji erebî wergeraye kurmançî, navê *Mehabad Ber bi Olîmpîyata Xwedê ve* lê daniye, berhema Seyab wergeraye û navê *Sirûda Baranê* lê daniye, Avestayê ew di sala 1996an de çap kirîye. Qedrîcanî *çîrokek* ji zimanê erebî wergeraye kurmançî û di hejmarê 13ê ya kovara *Ronahîyê* de belav kirîye. Mela Tewfîqê kurê Mela Nezîrê Xerzî yê Êlihî *Xayetu'l-Îxtisar û Nihayetu'l-Îcaza Kurdî*: ji zimanê erebî wergeraye kurmançî û bi tîpên kurdî-erebî li Stenbolê di sala 1997an de çap kirîye. Selman Dilovan çil hedîsên ku Îmam Newewî ew bijartine ji zimanê erebî wergeraye kurmançî û bi navê *Çil Hedîs* di sala 1999an de di nav *Weşanên Nûbiharê* de çap kirîye. Mela Ehmed Afşîn *Fiqhu'l-Ekbera* Ebû Henîfe ji zimanê erebî wergeraye kurmançî. Destxeta wê li ber destê me heye. Tarîxa wergerê li serê tuneye.

13 Ji bo vê gotarê me serî T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eser Kütü - hanesi Müdürlüğü da, wan jî dosyaya wê ya ku fotografê her rûpelê wê hatibû kêşan bo me hinart. Li gor ku meriv ji nivîsa rûpelê wê yê 80yî tê digihêje yekî bi navê Hesên ew wergeraye, lê dîroka wê tuneye. Li gor rûpelê 81ê jî, yekî bi navê Suleyman Hemzewî ew di sala 1897an de îstînsax kirîye.

14 Ehmed Hilmî Qoxî ed-Diyarbekirî, *Hediyetu'l-Hebîb*, İhsan Yayınları, İstanbul, (bê dîrok e).

8.2.9. Wergerên ji Zimanê Îtalî li Kurmancî

Gernasê Italyayî Maurizio Garzonî di pirtûka xwe ya bi navê *Grammatica e Vocabolario Della Lingua Kurda* de ku sala 1787an li ser zimanê kurdî derxistîye de du duayên Xristiyanîyê wergerane kurdî. Duaya yekem *Orizone Domenicale* ango *Duaya Rebb e*, ya duyem jî *Salutazione Angelica* ango *Silaxên Melekan e*. Her du jî duayên pir kurt in lê dîsa jî nimûneyên wergerê ne (Serfiraz M., 2014, s. 57-58).

8.2.10. Wergerên ji Zimanê Îbrani Bo Kurmancî

Sala 1947an, Kamuran Alî Bedirxan û Thomas Boisê keşeyê Domînîkan, li Beyrûdê, wergêrana berhemeke bi navê *Metelokên Hezretî Silêman* ji zimanê îbrani wergeraye kurmançî û bi tîpên latînî û erebî belav kirîye (Öpengin, 2011).

8.2.11. Wergerên ji Zimanê Finlandî li Kurmancî

Peter Lerch di kitêba xwe ya bi navê *Forschungen uber die Kurden und die Iranschen Nordchaldaer* de cih dide wergera kurdî ya hejmareke çîrok û metelokên ji zimanê finlendî û tirkî (Öpengin, 2011). Qedrîcanî beşîne ji romaneke finlendî, bi navê *Di Welatê Zembeqê Gewir [Gewr]* de di kovara *Roja Nû* (1943) de belav kirine.

8.2.12. Wergerên ji Zimanê Siwêdî li Kurmancî

Weşanxaneya Apecê, wergêrên Mehmûd Lewendî, Amed Tîgrîs, Mûrad Ciwan, Seyîdxan Anter û redaksiyoneke profesyonel a desteyeke nivîskarên kurd, zêdetirî 65 pirtûkên zarokan ên ji edebîyata siwêdî wergerandî çap kirine. Weşanxaneyên Nûdem, Avesta û Weqfa Kurdî ya Kultûrî li Stockholmê digel Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê jî ev pirtûk çap kirine. Wekî din jî berhemên ji vî zimanê wergerandî hene; bes ji ber ku wergerên kurmançî yên li Ewrûpayê li derveyê vê lêkolînê hiştine, em pê de naçin.

8.2.13. Wergerên ji Lorî û Sorî Bo Kurmancî

Herçiqas zimannasên kurd "lorî" jî wekî dîyalekteke kurdî li qelem didin; bes ji ber ku pisporên wergerê, ji wê wergera ku metnekî dîyalekteke zimanekî, bo dîyalekteke din a heman zimanî jî wekî navzimanî (înterlanguage) li qelem didin (Öpengin, 2011, s. 2), li vir me jî wergera ji dîyalekta lorî (kurdîya lorî) û sorî (kurdîya soranî), di bin vî banê de bi cih kir. Ji ber ku miqdarek berhem ji dîyalekta soranî bo dîyalekta kurmançî hatine wergerandin, li vir bi kurtebirî em cih didin wan. Herçiqas miqdara wan zêde ye jî, ji bo ku dirêj nebe em wekî mînak bi navê çendan ji wan qîma xwe diênin. Sabah Kara, berhema Baba Tahirê Uryan *Dubeytî* ji eslê wê yê lorî wergeraya kurmançî û di sala 1998an de li Stenbolê di nav Weşanên Nûbiharê de daye çapkirin. M. S. Cuma, *Şerefname* ji wergera Hejar a sorî wergeraye kurmançî, Ziya Avcî, ji heman wergera sorî, wergeraye kurmançî û sala 2007an li Stenbolê çap kirîye. (Celalî, 2019, s. 17-18). Şukrîye Resûl, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiyeya Mela Mehmûdê Bazidî* wergeraye soranî sala 1982yan li Bexdayê çap kirîye (Bazidî, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiyeya* (Lêkolîn: Jan Dost), 2010, s. 23).

8.3. Wergerên Hundirzimanî (Intralingual) di Zimanê Kurdî de

Di van salên dawî de dewleta Tirkîyeyê çawa qedexeya fermî ya di nav sînorên xwe yê siyasî de ji ser zimanê kurdî rakir, gelek berhemên klasîk ên kurmancî derketin piyaseyê û pisporan ew ji bo kurmancîya îro adapte kirin. Bi vî awayî wergera hundirzimanî jî pêk hat. Herçiqaş mînakên wan zêde ne jî, wekî numûne em dê qîma xwe bi navê çendan ji wan biênin. Ehmed Hilmî Qoxî ed-Dîyarbekirî *Nûbihara Ehmedê Xanî* ya kurmancî ya menzûm, bi teşeyê pexşan di sala 1990î de şerh kirîye, navê *Gulzara Hemûkan Şerha Nûbihara Biçûkan* lê danîye û Îhsan Yayinlari [*Weşanên Îhsan*] ew bi awayê bêtarîx çap kirîye. E. H. Qoxî ed-Dîyarbekirî *Eqîdeya Îmanê* ya Ehmedê Xanî, bi teşeyê pexşan di sala 1974an de şerh kirîye, navê *Rehberê Sanî Şerha 'Eqîdeya Ehmed b. Îlyas el-Xanî* lê danîye û Ebdulqudus ew di sala 2012an de çap kirîye.

8.4. Wergerên di Navbera Pergalên/Sistemên Semîyotîk de (Inter-Semiotic Translation) di Kurmancî de

Wergera di navbera pergalên semîyotî ew e ku wergêr, nîşaneyên zimanekî, bi rêya pergalên/sistemên ne-zimanî şirove dike. Gava romanek li filimekî bihê adaptekirin, ew ji bo wergera navbera pergalên semîyotî mînak e (Öpengin, 2011, s. 2). Xanî, "Efsane"ya *Mem û Zînê* bi terzê "Hikayeya Gel" û bi teşeyê mesnewî hûnaye. Piştî Xanî, Evdirehîm Rehmî Hekarî ev berhem bi terzê "Şano" yê nivîsîye, di pey wî de heman berhem li gor "Sînema" yê hatiye bikeyskirin û filîma wê hatiye kêşan. Meriv dikare van xebatan wekî mînakên vê wergerê li qelem bide.

9. ENCAM

Piştî wan neteweyên ku xwedan dewlet bûn û zimanê wan ê neteweyî, zimanekî dewletî bû, bi derfetên abûrî yê dewletê di xebatên wergerî de cîyê xwe girt, gelê kurd ji ber ku ji van mafan mehrûm bû, ji hêla wergera modern ve ji gelên dunyayê li paş ma. Herçiqaş hîna ji salên 1700î ve Xanay Qubadî *Xusro û Şirîn*, *Leyla û Mecnûn* û *Eskendernameyê* ji zimanê farisî wergerane kurdî, M. Mehmûdê Bazidî cara ewil *Şerefnameya Şerefxan* û *Gulistana Sadî* wergeraye kurdîya kurmancî, M. Mûsayê Hekarî jî di heman salan de *Durru'L-Mecalisê*, ji zimanê wê yê farisî wergeraye kurmancî jî, tevger û bizava wergerê di kurmancî de jê û bi şûn ve rawestayê. Alimên kurd ku di medreseyan xwe de ziman û edebîyata erebî û farisî bi awayê wergerî bi darsa devkî dane telebeyên xwe, carinan hin ji wan berheman wergerane kurdî jî; lêbelê îro hîna jî ne li ber çavan in.

Ji salên 1826an heta 1890î çend caran aliman *Încîl* li kurmancî wergerandin. Alimên Îsewîyan gelek caran, ji salên 1826an heta salên 1891ê, *Pirtûka Pîroz* li kurmancî wergeraye. Wan hem metnê *Încîlê* hem jî şiroveya wê wergeraye kurmancî. Li Xarpêtê Umer Ferîd, *Îlmihaleke osmanî* li kurmancî wergeraye û li heman bajarî ev hatiye çapkirin ku giringiyê gewre ya vê wergerê di dîroka wergerîya kurmancî ya metnên Îslamî de heye. Bizava wergerê di edebîyata

kurmancî de bi organên weşanê yê mîna kovara *Rojî Kurd* (1913), *Hetawî Kurd* (1913), *Kurdistan* (1919) û rojnameyên tirkî-kurdî carinan ketiye tevgerê; bes herêma kurdên Sûrî û Kavkas ne tê de heta salên 1992yan di kurmancî de liv û tevgerê wergerê xuya nake. Tiştê ku heye ji salên 1930yî bi şûn ve hem di nav kurmancên Kavkasê de, hem jî di nav ên Sûrî de bi rêya kovar û rojnameyan çizîyeke bizava wergerê dilebite. Piştî van êdî kurmancên Tirkîyeyê di salên 1992yan de dest bi weşandina kovaran dikin û li gor derfetên xwe hêzê didin bizava wergerê. Piştî ku kurdan li Stenbolê weşanxane vekirin, wan jî mil da ber weşandina berhemên wergerandî. Herwiha di biwarê sînameyê de jî wergera kurmancî-tirkî; tirkî-kurmancî hat ceribandin. Ev bizava wergerê, di nav kurmancên Tirkîyeyê de îro bi awayê melisandî be jî hîna di kurmancî de berdewam e.

Herçiqas hîna ji sedsala 10an a mîladî ve alimekî suryan du berhemên zanistî, ji zimanê kurdî wergerabin zimanê erebî jî, jê û pê ve heta salên 1866an ku *Mem û Zîna* Xanî ji kurmancî werdigerînin tirkî pê ve, bi giştî piraniya wergerên nivîskî yê di kurdîya kurmancî de, ji zimanên derve ber bi kurmancî ve hatine kirin. Ev jî zimanên mîna fransî, tirkî, ermenî, grekî, farisî, suryanî, erebî, îtalî, 'îbranî, fînlândî, siwêdî, rûsî û gurcî ne. Cureyên metnê van wergeran bi giştî dînî (Xiristîyan û Îslam) û edebî ne. Herî berê û herî zêde *Încil* li kurmancî hatîye wergerandin. *Şerefname* ne tê de, hemû berhemên ku ji farisî li kurmancî hatine wergerandin edebî ne.

Cîyê baldarîyê ye çawa ku wergera hundirzimanî (inralingual) di kurmancî de çê bûye, wergera navzimanî (interlingual) jî çê bûye. Çawa ku alim û nivîskarên kurmancî berhem ji zimanên dunyayê wergerane kurmancî, alimên gelên din jî berhem ji zimanê xwe wergerane kurmancî. Tiştê ku heye hejmara berhemên ku ji zimanê kurdî li zimanên din hatine wergerandin gelek kême. Wergera ewil a ji zimanên Ewrûpî, wergera Garzonîyê Îtalî ye ku wî di salên 1787an de du duayên dînê Xiristîyanîyê li kurmancî wergerane. L. O. Fossum, ji *Încîla Yûhenna* beşek li kurdîya Mukrî wergeraye û di sala 1919an de di pirtûka xwe ya rêzimanîya kurdî de de çap kirine.

Di vê gotarê de me têgihên têkildarî wergerê û seyra wê ya dîrokî nikirand. Me bi taybetî giranî da ser bizav û xebatên wergera berhemên ku ji zimanên din bo kurmancî hatine kirin. Ji bo mijara lêkolîna xwe me hin numûneyên wergera li kurmancî li gor seyra wan a dîrokî destnîşan kirin. Ev xebata me, ji xebat û lêkolînên berê yê têkildarî bizava wergera kurmancî cîyawaz e. Bi vê xebatê me hewl da em wergerên kurmancî ku nav, tarîx û cîyên wan heta nuha di nivîsekê de kesî berhev nekiribûn bigihînin hev û ji bo lêkolînên din hêsanîyekê bi dest bixin. Çi heye ku taqeta me û ebata gotarê têra bidesxistina hemû wergerên kurmancî yê salên berî 2000î yê li Tirkîye û Sûrî nekir. Piştî vê me dît ku ji metnên edebî zêdetir bi piranî metnên dînî û zanistî li kurmancî hatine wergerandin. Herçi-

qas zemanê berê ji kurdî li zimanên din berhemên zanistî hatibin wergerandin jî, ji sedsala 19an heta ya bîstî bêtir ji zimanên din li kurdî hatine wergerandin. Berhemên ku ji zimanên dunyayê li kurdî hatine wergerandin, ji aliyê cureyê xwe ve berhemên edebî, dînî û dîrokî ne. Li gor daneyên ber destê me, ji zimanê îngilîzî, fransî, tirkî, ermenî, grekî, farisî, suryanî, erebî, îtalî, îbranî, fînlândî, siwêdî, rûsî û gurcî berhem li kurmancî hatine wergerandin. Di vê xebatê de ji ber ku me cih nedaye wergerên Kavkasê, me behsa wergerên ji zimanê rûsî û gurcî nekir.

10. ÇAVKANÎ

- القلم دار: بيروت. (العثمان محمد: تحقيق) العباسية الدولة الإسلامية التتم تاريخي محاضرة. (?). خ. م. بك.
- النفاث دار: بيروت. الاساسي معجمالنفاث. (2012). ر. ع. حسين.
- ئسنانی علوم کتب طدوین و مطالع سازمان: تهران. 1903-2012: لعربی و ئیران فی مقارن التذب. (1392). ح. خدری.
- . پەرۆهردە وەزارەتی چاپخانە: هەولێر. 1932 کۆنەوتە دا کوردی ئەدەببەياتی لە وەرگێران مێژوی. (2002). ف. بېربال.
- İzoli, D. (2013). *Ferheng (Amadekar: Kamer Baysulen)*. İstanbul: Weşanên Deng.
- Öner, S. (1982). *Örneklerle Kompozisyon Düzenli Yazma ve Konuşma Sanatı*. İstanbul: Yuva Yayınları.
- Öpengin, E. (2011). Bızava Wergerê di Kurmanciyê de . *In Proceedings of first international conference on Kurdish Literature, xxx. Sanandaj, University of Kurdistan Press* , 4.
- Özsoy, S. (2012). Dil ve Dilbilim. S. Özsoy, & Z. Erk Emeksiz içinde, *Genel Dilbilim-I* (s. 3). Eskişehir: Eskişehir Üniversitesi Yayını.
- Öztürk, M. (2017). *Koleksiyona Aleksandre Jaba ya Destnivîsên Kurdî* . Ankara: Lîs.
- Akyüz, K. (1995). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri (860-1923)*. İnkılap Kitabevi: Ankara.
- Aytaç, G. (2009). *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*. İstanbul: Say Yayınları.
- Bıçkıcı, T. (2016). Çeviri Kuramları Işığında Edebi Çeviri Eleştirisi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* , 374.
- Bayezîdî, M. M. (2010: 15). 'Adat û Rusûmetnameê Ekradîyye, (*Ravekirin, Tîpguhêzî û Lêkolîn: Jan Dost*). İstanbul: Nûbihar.
- Bayrakdar, M. (2013). İslam Düşüncesi ve Kaynakları. M. B. (Edt.) içinde, *İslam Düşünce Tarihi* (s. 6). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Bazidî, M. M. (2010). *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye (Lêkolîn: Jan Dost)*. İstanbul: Nîbihar.
- Bazidî, M. M. (2010). *Cami'eya Risaleyan û Hikayetan Bi Zimanê Kurmancî, (Amadekar: Ziya Avcı)*. İstanbul: Lîs.
- Bêcirmanî, A. (2003). Usûla Meratibê Hisab. *Nûbihar* , 27-28.
- Boyık, E. (2019). *Çanda Kurdên Sovetê*. İstanbul: Weşanên Peywend.

- Boyîk, E. (2019). *Çanda Kurdên Sovyêtê*. İstnabul: Weşanên Peywend.
- Celaî, M. (2019). Di Şerefnameyê de Eslê Kurdan. *Nûbihar* , 17-18.
- Demir, S. A., & Eker, S. (2018). *Türk Dili-I*. Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını.
- el-Meranî, M. Y. (2016). Alfabeya Kurdî ya Herî Kevn (Werger ji Erebi: Haşim Özdağ). *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi* , 118.
- Farqînî, Z. (2000). *Büyük Türkçe-Kürtçe Sözlük* . İstabul: İstanbul Kürt Enstitüsü Yayınları.
- Göktürk, A. (1994). *Çeviri: Dillerin Dili*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gürçağlar, Ş. T. (2016). *Çevirinin Abc'si*. İstanbul: Say Yayınları.
- Girdarî, M. S. (2003). Xelîfe Yûsuf û Îrşadul Îbada Kurmancî. *Nûbihar* , 19-30.
- Haşimî, D. (2017). Wergernasî (Wr. ji Soranî: A. Delavî E. Subaşi). *Zend* , 102-104.
- Heyet. (1991). *Edebiyat Ansiklopedisi*. İstanbul: Milliyet Tesisleri.
- Karaalioglu, S. K. (1972). *Kompozisyon Sanatı*. İstanbul: İnkılap ve Ata Basımevi.
- Kurdo, Q. (2013). *Rêzimana Kurdî Kurmancî-Soranî, (Ji Kurdîya Soranî: Zülküf Ergün)*. İstanbul: Nûbihar.
- Nemir, K. (2010, 10 17). *Çevirmenler*. KurdîLît: kurdilit.net/?page_id=703&lang=tr adresinden alındı
- Rakova, Z. (2016). *Çeviri Kuramları (Çevirmen: Yusuf Polat)*. Ankara: Yusuf Polat.
- Reşî, T. (2012). Sovyetler Birliğindeki Kürt Edebiyatı. V. Erbay içinde, *İnatçı Bir Bahar: Kürtçe ve Kürtçe Edebiyat* (s. 204-210). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Saadallah, S. (2000). *Saladin's English-Kurdish Dictionary*. İstanbul: Weşanên Avesta.
- Serfiraz, M. (2014). Di Çapemeniya Kurdî ya Dewra Osmanî de Wergera Wêjeyî. *Wêje û Rexne* , 57-58.
- Serfiraz, M. (2015). *Kurd, Kitêb, Çapxane Weşangeriya Kitêbên Kurdî di Dewra Osmanîyan de(18441923)*. Stenbol: Peywend.
- Seyfeli, C. (2017). Zerdüştlük. C. Seyfeli içinde, *Dinler Tarihine Giriş: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Lisans Tamamlama Programı Ders Kitabı* (s. 285). Diyarbakır: D. Ü. Teknik Bilimler Meslek Yüksekokulu Basımevi.
- Tek, A. (2015). *Osmanlı Edebiyatında Mem û Zîn Mesnevisi ve Yayılımı*. Ankara: İhsan Doğramancı Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü (Teza Doktorayê).
- Wickwire, D. (2017). *Kutsal Kitap Değiştirildi mi?* İstanbul: Gerçeğe Doğru Kitapları.
- X., M. (2002). Ji Rojnawêê Sebîlu'r-Reşad Vekirî Bûye Hedîsa Şerîf" (Wergêr û Tîpveguhezêr: A. Meretowar-C. Amedî-S.Azad Aslan), İstanbul, 1913, j. 2. *Rojî Kurd-Weşanên War* , 2.

- Yıldırımçakar, Z. (2016). *Wergêr Wek Kirineke Çandî*. Mêrdîn: Teza Masterê ya Neçapkirî (MAÛ Türkiyede Yaşayan Diller Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı).
- Yûsif, H. (1998). Li Başûrê Biçûk Rojnamegerîya Kurdî. *Nûbihar*, 31-32.
- Yonat, M. (2020). Di Devokên Kurdiya Kurmancî de Zayenda Rewşên Morfolojîk (Mînakên Devokên Bakûr, Başûrê Rojhilat û Başûrê Rojavayê). *Mukaddime*, 11 (2), 410-445.
- Yonat, M. (2019). *Kurmancî Kürtçesi Ağızları Hakkında Sosyolingüistik Bir İnceleme (Muş, Adıyaman, Şırnak Örneği)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kürt Dili ve Kültürü Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi).
- Zozanî, W. (2009, 12 09). *Timeturk*. 11 12, 2020 tarihinde <https://www.timeturk.com/tr/2009/12/09/ilk-islam-kaynaklarinda-kurd-alfabesi.html> adresinden alındı

Latîniya Berhemên bi Ziman û Alfabeya Erebî

- Bek, Muhammed Xuderî, *Muaderatu Tarîxi'l-Umemi'l-Îslamîyyeti ed-Deuletul-'Ebbasîyyeti* (Tehqîq: Muhammed el-'Usman), Beyrut: Darulqelem. (Bila Tarîx).
- Pîrbal, Ferhat, *Mêjûy Wergêran le Edebîyatî Kurdî da : Konewe ta 1932*, Hewlêr, Çapxaney Wezareti Perwerde, 2002.
- Huseyn, Ebdullah Rûbîn, *Mu'cemu'n-Nefaisi'l-Esasî*, Beyrut, Darunnefais, 2012.
- H. Xudrî, *en-Nedbu Muqarin fi Îran we'l-'Erebî: 1913:2012*, Tehran, Sazuman-i Muta-li' ve Tedwîn-i Kutub-i Îlm-i İnsani, 1392.

EXTENDED ABSTRACT

Translation movement has been in the interest of researchers for centuries as a field of research. Translation, which ancient Greek philosophers worked on before, reached an important position in the East and Europe after Christ. Translators, who initially focused on poetry and translations of the Bible, produced intralingual and interlanguage translations. Translations of literary and non-literary texts are still widely researched with their ethics, education, profession, variety, strategy and theories. As a result of translation studies and researches, a new branch of science and discipline has emerged as translation studies. As a result of translation studies, there have been scientific changes in the East as well as religious developments in Europe. Today, translation education has started at the university level and international translation organizations are also active. The most important factor that paved the way for the birth of comparative literature has been studies in the field of translation. Various nations of the world have had the opportunity to get to know each other's literatures closely thanks to their translation efforts.

In the 8th century AD, the Arab-Islamic state, which achieved superiority over the Byzantine and Sassanid states, gave serious support to the translation movement at the level of state administrators both during the period of the first caliphs and during the

Omayyads and Abbasids. Works of Greek, Indian, Syrian and Persian literature and science were translated into Arabic for the first time in this period. In the 10th century, Arab scholars translated scientific works from Kurdish into Arabic. Especially after the Second World War, the highest level of support was provided to the translation movement at the state level in Russia and Western Europe.

Translation from another language into Kurdish begins with Xanay Qubadî (1672-1754). He translated *Xusrew û Şîrîn*, *Leyla û Mecnûn* û *Eskendername*, which are the works of Nîzamîyê Gencewî, from Persian into Kurdish. Garzoni included the two prayers he translated into Kurdish in the Kurdish grammar and Kurdish Italian dictionary. Mela Mehmûdê Bazidî translated Şerfehân's *Şerefname* in 1858; and Mela Mûsayê Hekarî translated the work named *Durru'L-Mecalis* from Persian into Kurmanji in the same year and delivered it to A. Jaba.

Besides literature, religious text have also been translated into Kurdish. Translations of the Bible into Kurdish were published several times until the first half of the 19th century and the end of the second half (1826 and 1891). Christian scholars translated both the normal text and the interpretation of the Bible from Armenian and other languages into Kurmanji several times and printed it in Istanbul. L. O. Fossum included a text translated from the Yuhenna Bible into Kurdish in the book *A Practical Kurdish Grammar*, which is a Kurdish grammar book he published in 1919.

In addition to Christian religious text, Islamic religious text have also been translated into Kurdish. Ömer Ferîd translated an Islamic Theology from Ottoman Turkish to Kurmanji with the permission of the Ottoman State and printed it in the same city in 1891. Besides, the magazines *Rojê Kurd*, *Hetawê Kurd* and *Kurdistan*, which began to be published in 1913 and 1919, also published translations from Turkish into Kurmanji Kurdish and Sorani.

The magazines and newspapers such as *Hawar* (1932-1943), *Ronahî* (1942-1945), *Roja Nû* (1943-1946), *Gulistan* (1968-1997), *Gelawêj* (1979-1996), *Stêr* (1983-1994), *Xunav* (1986-1994), *Gurzek Gul* (1989-1992), *Roj* (1991-1995), *Aso* (1992-1994), *Pirs* (1993), *Zanîn* (1991-1997), *Bihar* (1994) and *Newroz* (1997) also published several translated texts. An upgrowth has taken place in the ongoing Kurmanji translation movement starting from the 1992 until today in Turkey. Along with the magazines and newspapers, which started to be published in Kurdish in Istanbul, such as *Medya Güneşi* (1988-1995), *Dengê Azadî*, *Ronahî* (1996), *Nûroj* (1994), *Hevdem* (1992), *Hêvi* (1998), *Rewşen* (1992), *Nûbihar* (1992), *Zend* (1994), *Jiyana Rewşen* (1996), *Welat* (1994), *Welatê Me* (1995) and *Pelîn* (1997), some publishing houses such as Avesta, Nûbihar, Doz and Deng publish text and books translated from Kurdish to Turkish and Turkish to Kurdish. In addition to these, there is a Kurdish translation effort and study in the cinema sector. Turkish subtitles in some Kurdish movies; and Kurdish subtitles in some Turkish movies are provided.

Some works from Eastern languages such as Arabic, Turkish, Persian and Syriac are translated into Kurdish, as well as works from European languages such as French, Italian, English, Finnish, Swedish are translated into Kurdish.

This study doesn't include translation studies of Kurmanji Kurdish and the translations related to Kurmanji Kurdish in the Caucasus and Iraq regions. Only those which belong to the pre-2000 among the Kurmanji translation works in Turkey and Syria are included in the study.

WERGEREK / A TRANSLATION

ÇEND ÇEKUYANÊ ZAZAKÎ* SER O**

Robert Gordon LATHAM***

Tadayox: Nurettin BELTEKÎ****

Çekuyê ke cêr de yê hetê Dr. H. Sandwith¹ ra, eşîrê Zazayî ra yew kurdo ke wev ê hemê keyanê kurdan o û nimûneyê filolojîk nêbeno ra ameyê girewtene.

-
- * Sernuşteyê nuşteyî On A Zaza Vocabulary yo. Nuştoxî çekuyê zaza sey zıwanî zî şuxulno coka tadayişi de zazakî ameyo tercih kerdene.
- ** No qisim, kitabê nuştoxî Essays Chiefly Philological and Ethnographical-1860 ra miyanê ripelanî 242-244 de yo.
- *** Robert Gordon Latham (24 Edar 1812 – 9 Edar 1888) yew oryantalistî İngilîz o. Qeydan de sey etnolog ve filolog/ziwannas yeno name kerdene. Xebatê ey zafê irq û zıwan ser ê. Xebatanê Latham ra yeno fam kerdene ey xebatanê xo de giranî daya etnolojîyê kolonîyan û giredayeyan yê İngilîzîstanî ser o. Xebatê ey ra çend hebî; The ethnology of Europe, Tribes and races : descriptive ethnology of Asia, Africa & Europe, The Ethnology of the British Colonies and Dependencies, Descriptive Ethnology, Logic in its application to language, The Germania of Tacitus, with ethnological dissertations and notes. Latham xebatanê xo yê etnikî de farsan, kurdan, hindîyan, afganan û tirkî ser o xebitîyayo.
- **** Dr., Unîversîteyê Artuklu ya Mêrdîn
- 1 Listeyê çekuyan ke Latham ser o xebitîyayo Dr. Humphery Sandwith (1822–1881) ra girewtî. Sandwith yew doktorî İngilîz o. Sey doktor, ordiyê İngilîzan de xebitîyo û beşdarê Herbê Qirimî biyo. No wexte de mintiqayê kurdan de zî geyrayo. Yew mudet Qers de mendo. Wexto ke Qers de mendo dizê Qersî binê muhasare de biya. Na mesela ser o yew kitabê ey esto: A Narrative Of The Siege Of Kars, And Of The Six Months' Resistance By The Turkish Garrison Under General Williams To The Russian Army: Together With A Narrative Of Travels And Adventures In Armenia And Lazistan; With Remarks On The Present State Of Turkey. Sandwith mintîqa ke tede geyrayo reyê ey ser de Bedlîs, Qers/Gole û Batum de zazayî estî. Çekuyê ke arê dayê sey *tchim* û *katche* ra yeno fam kerdene ke çekuyê fekê Dersim ê. Sandwith çekuyî Gole yan zî Batum ra arê dayî. La çekuyê derya (sea: aho) ra fam beno ke ihtîmalî pîl, Batum ra arê dayê.

İngilizkî	Zaza	İngilizkî	Zaza
head	sêrê-min	sea	aho ¹
eyes	tchim-emin ²	valley	derêi
eyebrows	buruê-min ³	eggs	hoiki
nose	zinjê-min	a fowl	kerghi ⁴
mousetache	simile-min	welcome	tebêhairomê ⁵
beard	ardishê-min ⁶	come	beiri
tounge	zoanê-min	stay	rôshê ⁷
teeth	dildonê-min	bread	noane
ears	gushê-min	water	âwê
fingers	ingishtê-min	child	katchimo ⁸
arm	paziê-min	virgin	keinima ⁹
legs	hingê-min ¹⁰	orphan	lajekima ¹¹
father	pie-min	morning	shaurow ¹²
mother	mai-min	tree	dori
brother	wai-min	iron	asin
sister	birai min	hare	aurish ¹³
the back	pashtiai-min	greyhound	taji
hair	porê-min	pig	khooz
cold	serdo ¹⁴	earth	ert
hot	auroghermo ¹⁵	fire	adir
sun	rojshwhesho ¹⁶	stone	see
moon	hashmê	silver	sêm
star	sterrai	strenght	kote
mountain	khoo	sword	shimshir
a fox	krevêsh ¹⁷	a house	kê
stag	kivê	green	kesk
partridge	zaraj	crimson	soor
milk	shut	black	siah
horse	istor	white	supêo
mare	mahinê	sleep	rausume
graps	eshkijsi	go	shoori

- 1 aho manayê sea yanî deryayî de ameya dayîş. Wîna fam beno ke Sandwith derya mota Zazayî ey zî vato “aw o.”
- 2 çime mi. Seke yeno zanayîş fekê Dersimî de “thcim /thçim” vajiyeno.
- 3 birûyê mi
- 4 kerg, tîya de İngilizkiyê çekuye a fowl yew humar a labelê zazakî zaf humar a.
- 5 Te bê xair omê: Ti bi xêr amê.
- 6 ardishê/ardişê mi. Sandwith alfabeya İngilizî şuxulnaya coka vengê “ş” bi “sh” nuştö.
- 7 Nuştîşê çekuyan de ô û â (âwê, rôshê) yê kûmikin şuxulnayê.
- 8 qicê/domanê ma
- 9 keynayê ma

Termê “-min” hetê Pot û Rödigerî ra xebatê xo yê *Kurdische Studien* de ameyê îzeh kerdene. O, zamîrê wayîrîyê keso yewin o, my=mues=.....ûeb; Coka sêrê-min=caput-muem (nê zî mie), û piyê-min=pater-maus (nê zî mie) ê.

Zazayo ke listeyê çekuyanê Dr. Sandwith temîn kerdî bê çiyê ke sey *dest û babî/pî ey* û ê bînan elaqedar kenî ra zêdêr zaf çî nêdayo û esasen, namekerdişê dereceyê eqrebatî yan zî yew waslê merdimî de wexto ke zamîr û nameyî pêardî fikrê ey mucered ra zêdêr muşehes bî. Zereyê yew famo bêkultur/bêwende de vatişê tabîbiyayîşê no pêardişî zor o, yanî yew zemîno a priorî de reyeyê kerdişî vatiş zor o. Zereyê tayê şertan de ma vaji semede viraştişê ferhengî yewî de qisêkerdiş û qisêkerdişê rojane cîya yê. Yew qisekerdişê rojane bellî humare de çekuyan û yew zî konteks dano. Yew ferheng têna çekuyan dana û qisekerdoxî ke konteks zanî şaş manenî

Eke wîna ya, estbiyayîşê sey terkîbê pîe-min ûeb.. konteksê biqusirî ganî nardir nêbî. Xora ê zî wîna nîyê. Ziwananê Amerîka de nê tewir çekuyî zaf ê. Coka çekuyê listeye Mr. Wallace kê Rîver Uapes ra girewtî wîna yê:

ÎNGİLİZKÎ	UAINABEU	JURI	BARRÊ
head (my)	eri-bida	tcho-kereu	no-dusia
mouth (my)	eri-numa	tcho-ia	no-nunia
usb.	usb.	usb.	usb.

Hema hema pêyro çekuyanê nê nimuneyan, ferhengê Amerikanî de estî.

Appendix to Magivilliary>s Voyage of the Rattlesnake'de no nuştox ziwanê Louisiana de nimûneyanê nê pêardişan mojneno. Semedo ke nuştoxî çekuyî fekê Aşikanê Îngîlîzanî ra girewtî, îlawe keno ke ziwanê rojane yê Aşikanê Îngîlîzîstanî de wîna tayî nimûneyî dî.

Goreyê ey nê xususîyetî, filolojîkî ra zêdêr şexsî yê, beno ke hêzê mucerdkerdişê tayî merdiman sevîyeyo tewr binîn de bo, nê tewr nimûneyî miyanê Çermêsur yê Amerîkan de dereceyo fewqelade de vilabiyayeyê.

10 lingê mi

11 lacekî ma

12 shaurow/şaurow: şewdir/şodir, siba

13 hargûş

14 cold: serd, tîya de bi kopula vato. It is cold: Serd o.

15 Auro gherm o: Ewro germ o.

16 Rojsh whesh o: Roj weş o.

17 cNa çekuye beno ke manaya luye de nîya. Dersîm de kurebesik esto seba yewna heywanê koyî yo.

DOKUMENTEK / A DOCUMENT

Ji Mîrze Axa ji bo Graf Paskevîç (22 Gulan 1830)*

Werger ji Rûsî: Ekrem ÖNEN**

Nameya Mîrze Axa a di 22 gulana sala 1830 de ku ji Graf (dereçak bilind di Monaşîyê deye. (E.Ö.)) Paskevîç (Îvan Feodrovîç Paskevîç (E.Ö.)) re şandîye.

Ji evdê xwedê Mîrze axa, ewê Ridwanî. Bi rêzgirtin ji şervanê hêja yê Mesîh (Hz Îsa. (E.Ö.)) rêzdar Paskevîç re. Bila ev name di demek şahî û xweşîyê de bighê destê we. Piştî rêzgirtinê nuha dixwazim we agahdar bikim. Xerîb û nenasê ezîz Paskevîç! Şeref û pišta min (quwet, hêz (E.Ö.)): Ez Êzîdî me, ez xwedîyê milletekî ne mezin im (ne pirin (E.Ö.)), ez xwedîyê 1500 suwarî û 5000 esker im. Bê guman ez ne xwedîyê nufûsek mezin im lê bizanibe dema min bihîst tu gîhabû Patkosê (patnos ?) min bi mebest ji we re nameyek şand, bes heta roja îroj tu xeber nîne. Dema ordîya Rûsya ket Patkosê (Patnos (E.Ö)) ez, welatê mi, hemû xelkê Êzîdî û Xirisyân, (fileh) kêfxweş bûn bi hatina te. Ev cara sîsya ye bi mebest ji we re nameyê rê dikim. Ewên berê name ji we re anîn name ne gihan cihê xwe, îhtimal e ew ji alî Turkan de hatin kuştin, ezîzê min ji min re baş ne diyar e çî hat serê wan. Cara duduyan her weha cara dawî jî min bi kesekî bi navê Krakos re şand. Ew hat Beyazîdê cem general ji wir bi ordiyê re çûn Qersê û ji wir çûn Erzrûmê

* Dokumanta vê hejmarê *Nûbihar Akademiyê* nameyek e ku di dema herba Uris û Osmanîyan de ji Axayekî Kurd ê Ezîdî bo serbazêkî Rus hatiye nivîsin. Name ji aliyê Mîrze Axa ve, di 22yê gulana sala 1830î de, bo Îvan Feodrovîç Paskevîç ku di pileyêke bilind a Monarşiyê (Graf) de ye hatiye şandin. Name çiqas kurt be jî, di wê serdemê de û di şertên herbê de di biwara tîkiliyên Kurdên Ezîdî û Urisan, bi taybetî jî di biwara tifaqa wan a li dijî Osmanîyan de tîbîniyên balkeş pêşkeş dike. Ev dokument ji arşîva wezaretê derve a Rûsya Qeyserî di nav dokumentên P. Î. Averyanov de hatiye dîtîn. Ev dokument her weha di pirtûka P. Î. Averyanov de ya bi navê “Kurd di Şerê Rûsya bi Persiya û Turkî re di sedsala 19 de” jî belav bûye ku ev pirtûk di 1900an de li Tîflîsê hatiye çapkirin. Bes pirtûk nuha bi dest nakeve. Resm 1: Berga pêşîn ya pirtûka P. Î. Averyanov “Kurd di Şerê Rûsya bi Persiya û Turkî re di sedsala 19 de”; Resm 2: Orîjînalê Nameya Mîrza Axa ji bo Graf Paskevîç.

** Doç. Dr., Navenda Ziman a Stockholmê, Swêd. Assoc. Prof., Språkcentrum Stockholm, Sweden

cihê ordîya we gihan hev û li wir bi alîkarîya Xwedê we bajar girt. Qasidê min bi ziman nizanî lê li bajêr nasekî wî hebû ku dikarîbû gotinên min bighîne te. Di nava ordîya te de generalekî navdar hebû ku serleşkerê tevayî ordîya te bû, qasidê min tê cem wî û gotinên min dighîne wî. Wî (general (E.Ö.)) bersiva min bi niviskî da qasidê min, qasidê min name anî dema min name vekir min mohra te dit ku name a we ye ez gelekî şa bûm. Min ban şêx/pîr kir wî nikarî bû name bixwenda, û min tiştêk jê fam nekir. Cara sisya û dawî ji we re du mirovê xiristiyan bi navê Krakos û Petros rê dikim. Ez bi şeref û rumet ji we re radigihînim! Her çuqas ez ne xwedîyê gelekî (nufusek (E.Ö)) mezin im lê di çavê Turkan de ez pir mezin im, bi alîkarîya Xwedê 100 suvarîyên min dikarin bi 300 suvarîyên Turka. Xelkê Turk mi wek dujminê xwe dihesibîne. Madem weha ye dibê tu fikra min baş tê de bighê, ji ber tu mirovekî mezin î, şahê min î, ez jî qulê (evd. (E.Ö.)) te me. Em ê gelek kêfxweş bin dema em bibihîzin ku hûn hatine Balesê (Bitlîs) an jî dema qasidê min vegere bêje way hûn hatine, tu wê çaxê li qulê (evdê (E.Ö.)) xwe binere! Rûsê mezin (serbilind (E.Ö.)). Ez wek generalekî, serikî min heye, ez ê wî jî li oxira we bikim qurban her weha milletê min jî. Bi xatirê we, serfiraz bin, bi alîkarîya Xwedê amîn. Ez ji we rica dikim, ji bo ihtiram ji min re, ku tu bikaribe bi qasidê min re derman ji çavê kurê min rêke. Tebînî : Xeftanekî sor ji kumaşê hevirmîş/îpek (ji Mîrze Axa re), 25 çernovets (hinek pere (E.Ö.)) û derman ji bo çava bi Petros Xezarov re di 28 meha yekê (Rêbendan) 1831 de hate şandin.

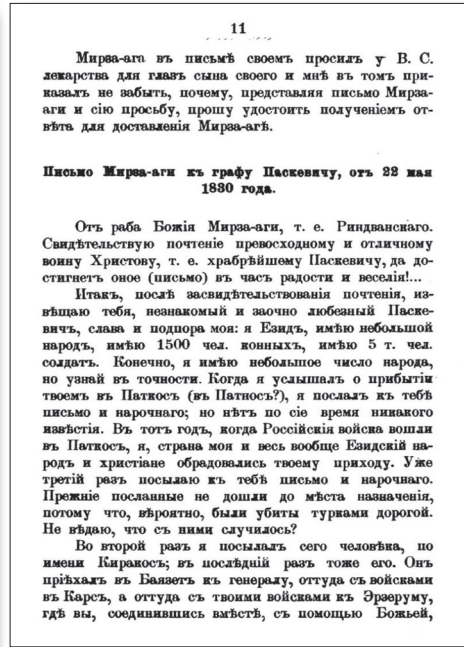
DEQÊ ORJÎNAL Ê BI RÛSÎ

Письмо Мирза-аги къ графу Паскевичу, отъ 22 мая 1830 года. Отъ раба Божія Мирза-аги, т. е. Риндванскаго. Свидѣтельствую почтенію превосходному и отличному воину Христову, т. е. храбрѣйшему Паскевичу, да достигнеть оно (письмо) въ часть радости и веселія!... И такъ, послѣ засвидѣтельствованія почтенія, извѣщаю тебя, незнакомый и заочно любезный Паскевичъ, слава и подпора моя: я Езидъ, имѣю небольшой народъ, имѣю 1500 чел. конныхъ, имѣю 5 т. чел. солдатъ. Конечно, я имѣю небольшое число народа, но узнай въ точности. Когда я услышалъ о прибытіи твоёмъ въ Паткосъ (въ Патносъ?), я послалъ къ тебѣ письмо и нарочнаго; но нѣтъ по сіе время никакого извѣстія. Въ тотъ годъ, когда Россійскія войска вошли въ Паткосъ, я, страна моя и весь вообще Езидскій народъ и христіане обрадовались твоему приходу. Уже третій разъ посылаю къ тебѣ письмо и нарочнаго. Прежніе посланные не дошли до мѣста назначенія, потому что, вѣроятно, были убиты турками дорогой. Не вѣдаю, что съ ними случилось? Во второй разъ я посылаю сего человѣка, по имени Киракосъ; въ послѣдній разъ тоже его. Онъ пріѣхалъ въ Баязеть къ генералу, оттуда съ войсками въ Карсъ, а оттуда съ твоими войсками къ Эрзеруму, гдѣ вы, соединившись вмѣстѣ, съ помощію Божьей,

взяли городъ. Мой посланный не зналъ ни языка, ниже имѣлъ знакомаго въ городѣ, который донесъ бы мои слова къ вамъ. Между твоими войсками былъ одинъ великій генералъ (?), который былъ головою надъ всѣми прочими. Мой посланный приходитъ въ сему генералу и передаетъ ему мои слова. Онъ даетъ посланному письменный отвѣтъ. Помянутый посланный пріѣхалъ ко мнѣ съ письмомъ, которое я распечаталъ: оно было ваше и съ вашею печатью. Я весьма тому обрадовался, призвалъ священника, но онъ не могъ его читать, и я ничего отъ онаго не выигралъ. Еще я въ сей третій и послѣдній разъ посылаю къ вамъ двухъ человекъ изъ христіанъ: одного по имени Киракосъ, а другого по имени Петросъ. Итакъ, извѣщаю тебя, о слава и честь моя! что хотя я имѣю небольшое число народа, но въ глазахъ турокъ я считаюсь большимъ, и съ помощью Божьей 100 человекъ конныхъ съ моей стороны могутъ бить 300 человекъ съ Турецкой стороны. Посему народъ турецкій считаетъ меня своимъ врагомъ. Если этотъ актъ, то знай въ точности мои мысли, ибо ты всё, мой великій король, а я твой рабъ. О, какая бы радость была, когда-бы мы услышали о твоёмъ прибытіи въ Балешъ, т. е. въ Битлисъ, или когда-бы мои посланные возвратились и сказали, что ты пріѣхалъ! Тогда ты посмотри на твоего раба! Ты великій Россіянинъ, а я какъ генералъ; я имѣю одну голову, которую буду жертвовать для тебя, и весь народъ мой также. Прощай, будьте благополучны и съ помощью Божіей. Аминь. P. S. Умоляю тебя, ради любви ко мнѣ, пришли лекарство съ посланными моими для глазъ сына моего. Примѣчаніе. Халатъ изъ краснаго сукна и парчи (для Мирза-аги), 25 червонцевъ и глазное лекарство были выданы Петросу Хазарову 28-го января 1831 года.

Berga pêşîn ya pirtûka P. Î. Averyanov
Kurd di Şerê Rûsya bi Persiya û Turkî re di
sedsala 19 de

Orijînala Nameya Mîrza Axa
ji bo Graf Paskevîç

DERBAREYÊ KOVARA NÛBIHAR AKADEMIYÊ DE

Kovara Nûbihar Akademî kovareke bihekem, akademîk û navneteweyî ye ku dê weşana gotarên kêrhatî yên di qada Kurdolojiyê de bike. Kovara Nûbihar Akademî, bi rêbazeke akademîk dê cih bide her cure nivîsên zanistî û bi nêrîneke multidisiplînerî dê nivîsên li ser zanistên ziman, edebiyat, çand, huner, aborî, civakî, olî û hwd. di nava xwe de bihewîne. Di kovarê de dê nivîsên mîna gotar, werger, tîpguhêzî, danasîna sempozyum, pirtûk û tezan biweşin. Gotarên ku ji bo weşandinê bîn şandin dê bi sistema “hekemtiya kor” ku dê ji hêla hekemên pispor ên ku navên wan dê bîn weşartin ve bîn nixandî. Kovara Nûbihar Akademî dê di demsalên bihar û payîzê de salê du caran bê weşandin. Zimanê weşanê Kurdî (bi hemû zaravayên xwe ve) û Îngilîzî ye.

Nirxandina Gotaran

1. Lêkolîna ewilîn ji aliyê lijneya weşanê / edîtoriyê ve tê kirin. Gotarên ku ji aliyê ruxsarî û naverokî ve ne li gorî rêzîknameyê hatibin nivîsandî, bi armanca ku bîn rastkirin li nivîskaran tîn vegerandin. Piştî wê merheleyê gotarên ku guncaw in (dema werger bin digel orjînalên wan) ji sê hekeman re tîn şandin. Biryara weşandina gotarên ku ji kovarê re tîn şandin li gorî nixandînan van hekeman tê dayîn. Eger bi kêmasî du rapor erênî bin, wê demê gotar tê weşandin. Dema ku hekeman sererastkirin xwestin û pêşniyazên xwe vegotin, gotar demildest ji nivîskaran re tê şandin û ji wan li gor nêrînan hekeman daxwaza pêşxistin û guherandina gotaran tê kirin. Gotarên ku ji bo sererastkirinê ji hekeman re tîn şandin divê herî dereng di nava mehekê de dişa ji kovarê re bîn şandin. Heger di dema sînorkirî de guherîn û sererastkirin nehatibin çêkirin û şandin, biryardayîna weşanê wê demê di destê lijneyê de ye. Di rewşa nelihêvkirina di navbera hekem û nivîskaran de, biryara weşandina gotarê ya lijneya weşanê (edîtoriyê) ye. Gotarên sererastkirî di halên pêwîst de ji aliyê hekeman ve dişa tîn kontrolkirin.

2. Nameya ji bo pejirandin yan nepejirandina gotarê tevî raporên hekeman ji nivîskaran re tîn şandin. Ev bi rîya postê, yan mailên elektrônîk dibe. Ji dema teslîmkirina

nivîsê bigire heya derketina du jimarên kovarê ku gotar nehatibe weşandin, derbarê vê yekê de dê bo nivîskaran agahî bê dayîn. Gotarên ku hatine şandin biweşe ji neweşe ji li nivîskarê wê nayên vegerandin.

3. Berpîrsê naveroka gotaran nivîskar bi xwe ye. Gotarên ku ji bo weşanê tên pejirandin, heqê weşana wan yê kovarê ye.

4. Bi şertê ku navê kovarê bê gotin, gotar û xebatên dîtbarî yên di kovarê de weşiyane dikarin bên wergirtin.

Esasên Rastnivîs û Weşana Kovara Nûbihar Akademiyê

1. Divê nivîsên ku bêne şandin berê li cihêkî di nehatibin weşandin, an jî ji bo weşanê divê di asta nîrxandinê de nebin. Heger gotar berê di kongreyek, sempozyûmek an jî civînekê de hatibe pêşkêşkirin, bi şertê êşkerekirina dem û cihê wê û guncawdîtina lijneya weşanê dikare bê weşandin. Di vê babetê de hemû berpîrsiyarî ya nivîskar e.

2. Divê gotar bi tevahiya metnê, serbend, nişe û referansên xwe ve tenê di rûyekî rûpelekî A4ê de bi karekterê Times New Roman û 12 pûntoyê bin û valahiya di navbera rêzan de 1, 5 înk be. Valahiya kêlekên rûpelan divê ji bo çep û rastê 4, 5; ji bo jor û jêrê jî 3 santîmetre be. Wekî di divê li koşeya rastê ya di binê rûpelê de ji jîmara rûpelê bê nivîsandin. Gotar bi nişe û referansên xwe ve divê ji 30 rûpelî derbas nebe û heger hebe digel tablo, şikil û xêzan bê teslîmkirin. Divê ji bo şikil, wêne, grafîk û xêzan jimar bêne dayîn û dema cihê wê hat jimareyên wan bên diyarkirin û sernavên wan li jêrê wan, heger ku ji cihêkî din hatibe neqîlkin divê jêderka wan bê nivîsandin. Divê jêderk û referans di nava gotarê de (li gorî sistema APAyê) bên nivîsandin. Agahiyên berfireh ên jêderkan dê di dawîya gotarê de bê nivîsandin û heger rewşeke awarte hebe dikare di jêrenotê de ji bê nişandan.

3. Divê gotar ji bo ku karê rûpelsazî û çapê bi awayekî zûtir bê meşandin di dosyeya Microsoft Wordê de bên nivîsandin û ji e-maila kovara Nûbihar Akademiyê re bên şandin. Gotarên ku bi destan hatine nivîsîn dê neyên nîrxandin.

4. Di gotarên ku dê bên şandin de divê ev rêz bê şopandin: Sernavê gotarê, navê nivîskar, puxte (abstract), deqê gotarê, referans û kurte (Extended Abstract)

Sernav divê bi her du zimanan (Kurdî-Îngilîzî yan jî Îngilîzî-Kurdî) bê nivîsandin. Divê sernav ji 14 kelîmeyan ne zêdetir be û herfên pêşî yên kelîmeyên girdek bin.

Li binê sernavê divê navê nivîskar an jî nivîskaran cî bigre. Di jêrenotê de divê unvana akademîk, sazî, fakulte, beş, binbeş û navnişana elektrîk bên dayîn.

Divê bi her du zimanan puxte bên nivîsandin. Puxteya yekem bi zimanê ku gotar pê hatiye nivîsîn, puxteya duyem jî bi zimanê duyem dê bê nivîsandin. Puxteyên Kurdî di gotarên Kurdî de, dê bi diyalekta ku gotar pê hatiye nivîsandin û di gotarên Îngilîzî de dê bi diyalekteke ku nivîskar tercîh bike bên nivîsandin. Puxte divê ji 120 kelîmeyan ne zêdetir be. Piştî her puxteyekê divê peyvên bingehîn yên gotarê bên nivîsandin.

Divê di deqê gotarê de teqez beşên Destpêk (Introduction) Encam (Conclusion) û Jêderan (References) bên nivîsandin. Eger pêwîstî hebe divê beşên wekî Rêbaz (Method), Nişane (Results), Gengeşe (Discussion) jî hebin.

Kurte (Extended Abstract) di gotarên Kurdî tenê de bi Îngilîzî tê nivîsandin. Kurte divê ji 500 kelîmeyî ne kêmtir û ji 750 kelîmeyî ne zêdetir be. Divê kurte hemû hizr û ramanên gotarê di nava xwe de bihewîne. Kurte, bi şiklê paragrafan tê nivîsandin û tê de sernavên navxweyî (destpêk, rêbaz û hwd.) û jêgirên wekxwe cih nagirin.

5. Nivîskar bi xwe ji rastî û nerastiya jêderkan berpirsiyar e. Jêderk mîna ku li jorê ji hatiye eşkerekirin divê di nava gotarê de bête nivîsandin, heger nîşe hebin divê di hundirê gotarê de bête nimrekirin û li jêra gotarê li gor nimreya xwe bête nivîsandin.

6. Di nameya serîlêdanê de divê bê îfadekirin ku gotar resen e û ji hêla nivîskar an jî nivîskaran ve hatiye xwendin, pesendkirin û bi tu awayî û tu cihî de nehatiye weşandin.

SERERASTKIRINA GOTARAN

Li nava welat û li dîyasporayê gelek pispor, akademîsyen û lêkolêrên Kurd hene ku di qadên curbicur ên zanistên mirovayeti de xwe pêgihandine û di warên zanistî de kar dikin. Lê gelek ji van pisporan, ji ber mercên ku tê de pêgihîştine, nikarin gotarên xwe yê zanistî bi Kurdî binivîsin. Kovara Nûbihar Akademiyê bangewazî li kesên bi vî rengî dike ku ev kes gava yekem bavêjin û gotarên xwe bi Kurdî binivîsin. Dema ku gotarek bi Kurdî bê nivîsandin û ji bo sererastkirinê ji Nûbihar Akademiyê re bê şandin, ew gotar dê ji aliyê pisporan ve bê sererastkirin. Gotarên ku bête şandin dê ji du aliyên ve bête kontrolkirin û sererastkirin:

1. Sererastkirina Normal

Sererastkirina normal, ji aliyê rênivîsê ve tê kirin. Ev cure sererastkirin ji bo kesên ku Kurdiya wan a nivîskî û zanistî baş e, lê rênivîsa wan kêmtir e tê kirin.

2. Sererastkirina Pêşketî

Sererastkirina pêşketî, ji aliyê wate û jinûvesazkirina hevokan ve tê kirin. Ev cure sererastkirin ji bo kesên ku axaftina wan baş e, dikarin hizr û ramanên xwe derbasî nivîsê bikin, lê ji aliyê termînolojî û gramera Kurdî ve kêmtir in tê kirin.

Têbînî: Piştî ku karê sererastkirina gotarê qediya, êdî gotar ji hekeman re dê bê şandin. Xizmeta sererastkirina gotaran ji bo zaravayên Kurmancî û Dimilî ye.

Ji bo sererastkirinê gotarên xwe bişînin vê mailê: nubiharakademi@gmail.com

ABOUT NÛBIHAR AKADEMÎ JOURNAL

Nûbihar Akademi is an international peer-reviewed academic journal that will be publishing articles in the field of Kurdology. *Nûbihar Akademi* journal covers with an academic style all kinds of scientific articles and accommodates with a multi-disciplinary approach writings in the fields of linguistics, literature, culture, art, economy, sociology, religion, etc. Works such as articles, translations, transcriptions, symposium papers, books and theses will be published in the journal. The articles that are submitted to be published will be evaluated by expert peer-reviewers whose names will not be disclosed. Nûbihar Akademi is published biannually in spring and autumn. Publication languages are both Kurdish (all dialects) and English.

Review Procedure for Articles

1. The first evaluation of the articles is done by the publication board. The articles that are not in line with regulations of the journal in terms of form and content are sent back to their authors to be corrected. In the next phase, the articles that are suitable (with original versions if they are translated from another language) are sent to three reviewers. The decision to publish the articles submitted to the journal is made according to critique of these reviewers. If at least two (out of three) referees decide that your manuscript can be published, then your study will be published (after a revision based on the suggestions). If the reviewers ask for corrections and make suggestions, the articles are immediately sent to their authors and are asked to make improvements and corrections to the articles according to suggestions of the reviewers. The articles sent for corrections must be resent to the journal at latest within a month. If requested corrections are not made and the articles are not resent to the journal before the deadline, the publication board has the authority (this time) to decide whether to publish the articles or not. In case of disagreement between the reviewers and the authors, the decision to publish the articles is taken by the publication board. The articles that have been corrected can be re-evaluated by the reviewers if necessary.

2. A letter about whether their articles are accepted or rejected along with copies of referee reports is sent to authors. This could be done via post or e-mail. Authors will be informed about the articles not published in the first two issues of the journal from the delivery date. Whether published or not, the submitted articles are never returned to authors.

3. Responsibility of opinions in the articles belongs to their authors. Publication rights of the articles approved to be published belong to the journal.

4. Articles and figures in the journal can be quoted on condition that the name of the journal is mentioned.

Writing and Publishing Guidelines of Nûbihar Akademi Journal

1. The articles submitted for publication must not have been published somewhere else before or be in reviewing process. If an article has been presented in a congress, symposium or another meeting, it can be published upon approval of the board of publication and on condition that the date and place of the presentation are stated. The responsibility in this respect belongs exclusively to the author.

2. Articles including whole text, indented paragraphs, notes and references must be written only on one face of an A4 paper with 12 font size in Times New Roman writing characters and with 1.5 line of writing space; 4.5 cm space on both sides of paper and 3 cm space on the top and bottom of paper. The article must bear page numbers on right bottom corner. Articles must not be more than 30 pages, including notes and references, and must be delivered with tables, figures and drawings if any. Figures, photographs, graphics and drawings must be numbered and in the text when it is necessary the numbers must be mentioned and their titles must be written on the below. If they are quoted from a different source, then their source must be stated. The source and references must be given within the text (according to APA 6th Edition style). Referencing information must be provided in detail at the end of article and if necessary references can be given in footnote.

3. Articles must be written in a Microsoft Word file for faster page-setting and publication, and sent to Nûbihar Akademi Journal e-mail address. Handwritten articles will not be reviewed.

4. Articles must be submitted in the following order: Title (capital letters), name of author or authors, abstract, the full text, references and (Extended abstract).

The titles of the articles need to be written in both languages (Kurdish-English or English-Kurdish). Titles cannot be written with more than 14 words. The first letter of each word in the title should be capital.

Under the title, names of authors will be presented and in the footnote their academic appellation, their affiliation, department, research area, and e-mail addresses will be indicated.

Abstracts must be written in both Kurdish and English. The first abstract will be provided in the language the article is written in and the second abstract will be in the second language. In Kurdish articles the Kurdish abstract needs to be provided in the dialect the article is written in, while in English articles the abstract can be written in any dialect the authors prefer. Abstracts must be written with less than 120 words. Key words should be defined below every abstract.

The articles must absolutely have “Introduction” and “Conclusion” parts. Meanwhile, the “references” part must be placed, as well. References need to comply with the APA style instructions. In case of need, additionally parts such as “method”, “results” and “discussion” can be included.

Only in Kurdish articles, “(Extended abstract)”. part will be written in English. “Extended Summary” must be written in the range of 500 to 750 words and should not include subsections (e. g. Introduction, Method) and should reflect the basic ideas in the article in paragraphs. Quotation should not be included in the summary.

5. The author is responsible for the accurateness of references. As mentioned above, references must be given within the text. If there are any notes, they should be numbered within the text and placed at the bottom of the text by order of numbers.

6. It must be stated in the application letter that (a) the article is original, (b) it has been read and approved by author(s) and (c) it has not been published as a whole in any publication before.

Editing Articles (Proofreading)

In the homeland and diaspora, there are many Kurdish researchers, experts and academics who have developed themselves in various scientific fields. However, lots of them cannot write their scientific articles in Kurdish because of the conditions and circumstances which they have lived in. Nûbihar Akademi Journal invites them to take the initiative for writing their articles in Kurdish. Articles which have been written in Kurdish and sent to Nûbihar Akademi Journal will be examined, reviewed and edited by our experts. The submitted articles will be checked and edited in two aspects:

1. Normal Editing

Normal editing is a kind of making corrections in spelling. This sort of proofreading is for the authors whose Kurdish knowledge is good enough and acceptable academically but not in spelling.

2. Advanced Editing

Advanced editing is reconstituting sentences semantically. This kind of proofreading is for the authors whose speaking skill in Kurdish is good enough to transfer their thoughts into writing but their terminological and grammatical ability in the language is not adequate.

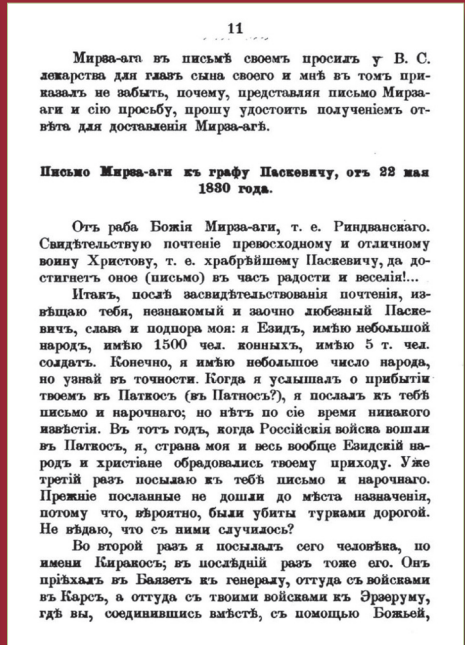
Note: After editing of articles is completed, the articles will be forwarded to referees. Proofreading works will be done only in Kurmanji and Zazaki dialects. Proofreading and editing articles is a paid work.

- To have your articles proofread by our referees, please send them to the following e-mail; nubiharakademi@gmail.com

Ji Mîrze Axa ji bo Graf Paskevîç (22 Gulan 1830)

From Mirza Agha to Graf Paskevich

Ji Arşîva Wezareta Derve a Rûsya Qeyserî

Berga pêşîn a pirtûka P. I. Averyanov (Kurd di Şêrê Rûsya bi Persîya û Turkî re di Sedsala 19an de) û nameya Mîrza Axa The Cover Page of P. I. Averyanov's Book 'Kurds in the Russian Wars against the Turks and the Persians During the 19th Century' and Mirza Agha's Letter

ISSN: 2147-883X

na NÛBIHAR AKADEMÎ

Kovara Akademik a Xebatên Kurdî ya Navneteweyî
International Peer-reviewed Journal of Kurdish Studies

ISSN 0000-0213 13

0770000-021473